

LITTERIS

AKO TEBE ZABORAVIM

priredila

Jasminka
Domaš

BET ISRAEL

Biblioteka
Posebna izdanja

Priredila
Jasminka Domaš

Ako tebe zaboravim

Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji

LITTERIS

BET ISRAEL בית ישראל

Zagreb, 2018.

Sadržaj

JULIJA KOŠ

U službi očuvanja sjećanja: trilogija Jasminke Domaš
o nekadašnjem europskom židovskom svijetu 9

MARIO BRAUN

Skupljajući krhotine 23

DARIJA ALUJEVIĆ

Obitelj Bernfest 59

SOLVEG SASSON

Čovjek u svjetlom odijelu 71

DAMIR MORPURGO

Libreria Morpurgo 93

EVA PICHLER

U sjeni Holokausta 109

LEA ŠILJAK

Djed Buco 135

MERI RADINGER

Skriveni pijanist 145

RAMI ŽELJKO ŠOREŠ Zagreb – Jeruzalem	151
MIRIAM STEINER AVIEZER Kronika moje obitelji	165
MIRJAM BING-DREMPETIĆ Djeca svijeće	183
ANDRES KISS TAUSSIG Aida iz plemena Mapuche	195
MIREJ POSTRIMOVSKY, rođ. ALKALAJ Povijest obitelji Alkalaj	205
JELA GODLAR Moj djed Mauricije Stapp	215
EDUARD KLAIN Sjećanja jednog polužidova	225
VLADO OBELIĆ Nisu nestali	235
MIRJANA EHRLICH BAKIĆ Posljednji izvještaj ili sjećanje na Židove Donjeg Miholjca	277
Kazalo imena	285
Bilješke o autoricama	290

Sjene mrtvih zasjenjuju sjene živih.

J. DOMAŠ

U službi očuvanja sjećanja:

trilogija Jasminke Domaš

o nekadašnjem europskom židovskom svijetu

Tek će budućnost pokazati koliko trilogija pod naslovima *Obitelj – Mišpaha* (KD »Miroslav Šalom Freiburger« i *Novi Liber*, 1996.), *Glasovi, sjećanja, život* (Židovska vjerska zajednica »Bet Israel« i nakladnička kuća Biakova, 2015.), te *Ako tebe zaboravim* (Židovska vjerska zajednica »Bet Israel« i nakladnička kuća Litteris, 2018.) predstavlja jedinstven prinos povijesti židovske zajednice u Hrvatskoj i Izraelu, u Europi, pa i svijetu. Sve tri knjige priredila je, kao svojevrsni iskaz svoje životne misije, književnica i hrvatska židovska aktivistica Jasminka Domaš.

U trilogiji se otkriva ukupno stotinjak životnih priča potomaka židovskih obitelji, koje u biografskim i autobiografskim esejističkim zapisima oživljavaju prošlost i izvještavaju nas o današnjici potomaka tih obitelji. Dolazeći iz sadašnjosti, ovi tekstovi su prije svega namijenjeni budućnosti, jer – kako iskazuje autorica jednoga od priloga u ovoj, trećoj knjizi niza – stvoreni su u ime ovoga naraštaja za naraštaje koji stasaju ili će tek doći. I u tome je poruka...

Uz osobito dojmljivu likovnu opremu ovih knjiga, najdragocjenije su brojne raritetne fotografije, koje potječu iz na razne načine spašenih obiteljskih albuma. Za potrebe tiskanja ove trilogije posuđene su i čuvane s ljubavlju i pažnjom, jer one su često jedino, neponovljivo, dragocjeno svjedočanstvo da su pojedine osobe doista postojale; mnogima od njih bi se bez tih fotografija trag potpuno i zauvijek zameo u logorima smrti i na stratištima diljem Europe pogođene Holokaustom. Te fotografije su nenadomjestivi svjedoci tih ljudi i njihovih sretnih života, želja, neostvarenih i prekinutih nada, uništenih sudbina...

Ove priče potječu iz krajeva koje su pripadnici židovskih zajednica kolokvijalno nazivali, pa i danas još ponekad tako čine, »našima«. To »naše« mjesto višestoljetnoga života židovskih zajednica jest do Prvoga svjetskog rata bilo šire područje Austro-Ugarske Monarhije, zatim između dvaju svjetskih ratova prostori Kraljevine Jugoslavije, Mađarske, Rumunjske i drugih sljednica stare Monarhije, te »nove« Jugoslavije nakon Drugoga svjetskog rata i Holokausta, koji je desetkovao židovsku zajednicu. Tu do danas traje i slabašan, ali ipak žilav nastavak života tih naših zajednica, uporno djelujući u državama nastalima nakon tragičnog i nasilnog, krvavog ratnog raspada Jugoslavije potkraj 20. stoljeća.

Ove knjige sjećanja i o sjećanjima oživljenim sudbinama, oživljavaju – ovoliko duboko možda posljednji put – živote zauvijek izgubljenih ljudi i zajednica. Namijenjene su svakom čitatelju, podjednako Židovu i nežidovu. A poznavatelju židovske povijesti i kulture već samim svojim naslovima ove tri knjige neizmjereno mnogo govore o razlogu njihova nastanka i o naglascima i činjenicama iz prošlosti, koje čuvaju i budućnosti predaju sjećanje. Ove će knjige mnogima pružiti brojna znanja o bujnom židovskom životu do Holokausta i o nenadoknadivom europskom gubitku koji je on izazvao, o bespovratnom urušavanju duhom toliko bogatoga svijeta koji je postojao do Drugoga svjetskog rata. Ovi tekstovi potomaka nekada sretnih i produktivnih židovskih zajednica pružit će svima i više temelja za izgrađivanje osjećaja sućuti, za empatiju, koju sve većim udaljavanjem od toga doba srećemo sve rjeđe.

Sam naslov prve knjige u nizu, *Obitelj – Mišpaha*, ukazuje na temelj tradicijskoga židovskog načina života, osobito drugim dijelom naslova, samom hebrejskom riječju koja znači »obitelj«. Knjiga je nastala na temelju brojnih intervjua koje je autorica-priređivačica teksta vodila s pripadnicima hrvatske i drugih židovskih zajednica, te ih je za tisak pripremila u obliku obiteljskih sjećanja intervjuiranih osoba. Knjiga je uz pomoć Saveznog kancelarstva Austrije izašla i 2006. godine u gradišćanskome Eisenstadtu (Željznom), u dva istodobna prijevoda: na njemački (*Familie*)

i engleski jezik (Family), oboje u nakladi Hrvatskog kulturnog i dokumentarnog centra u Željeznom, Austrija.

Daljnje dvije knjige nastale su kao niz osobnih pripovijedanja potomaka mnogih židovskih obitelji koje je priređivačica okupila radi ostvarenja ovoga dragocjenog projekta. Sam naslov druge knjige u nizu, *Glasovi, sjećanja*, život, tako zrcali nostalgичne odjeke zauvijek izgubljene prošlosti, prisjećanje na vremena u kojima su židovske zajednice u našim krajevima od posljednjih desetljeća 18. stoljeća nadalje živjele pod točno propisanom i razmjerno visokom zakonskom zaštitom. Razvijale su se mirno i skladno, oslanjajući se na sinergijsku povezanost obitelji sa snagom okupljanja oko zajedničkih religijskih i društvenih vrijednosti, onih vrijednosti iz Tore i Talmuda na kojima počiva i etika suvremenoga uljuđenog svijeta.

Naslov treće knjige, *Ako tebe zaboravim*, stih je iz biblijskoga 137. Psalma, koji svjedoči o neizbrisivoj odanosti i ljubavi naroda Izraela prema židovskome zavičaju: Cionu. Psalm je nastao u babilonskome progonstvu, te poziva svakog Židova na vjernost Jeruzalemu, simbolu svega židovstva i svega židovskoga. Nastao u dijaspori u biblijsko doba, prije dvadeset sedam stoljeća, nije ništa izgubio od svoga značenja do dana u kojima Židovi sada žive diljem Velike dijaspore, započete prije skoro punih dvadeset stoljeća.

Kako je došlo do toga da danas židovski potomci – i ne samo u nas – imaju toliku potrebu pisati o svojim majkama i očevima, djedovima i bakama, o njihovim prijateljima i rođacima? Otkud toliko teških sjećanja, osjećaja tuge i žaljenja? Kakvi su to bili povijesni putovi koji su doveli do današnjice, koja – uza sve pretrpljeno – prijeti i gubitkom sjećanja?

* * *

Povijest židovskoga naroda je prepuna tragedija. To je povijest čistih progona, bježanja, nevolja, siromaštva... i, često, okrutno zadane smrti, da bi konačno krajem prve polovice 20. stoljeća došlo do pokušaja, umnogome ostvarenog, uništenja čitavoga židovskog naroda. Narod je ipak preživio. Opstao je samo čudom, kako vjeruju mnogi.

Stoga vjernici, i židovski i oni iz mnogih kršćanskih ograna, osobito naglašavaju teološki koncept izabranosti židovskog naroda pred Bogom, njegovu misiju u etičkom vođenju naroda svijeta prema dobru i, na kraju, spasenju u mesijansko doba.

Nasilja nad židovskim narodom i pokušaji njegova istrebljenja, kako ih je sačuvalo kolektivno narodno sjećanje, traju sve od još mitskih biblijskih dana patnje u egiptaskome ropstvu. Proces izlaska iz toga ropstva je, kao svojevrsni katalizator, stvorio židovski narod: tijekom 40 godina boravka u pustinji nakon bijega iz Egipta, pod Mojsijevim vodstvom Židovi su od skupine rođaka postali narodom. Narod je zatim ušao u svoju zemlju, Obećanu zemlju, uspostavio uljudeni život, izgradio Jeruzalem i Hram, živio prema Tori-Zakonu, primljenome od Boga... Ali, uskoro ponovo nije bilo duljeg razdoblja predaha, mira ni spokoja za mali židovski narod u svojoj maloj zemlji, trajno okruženoj moćnim susjedima. Pod Asircima i Babiloncima u 8. i 6. stoljeću prije nove ere raspao se san o trajnom miru u svojoj državi. Rasulo je bilo toliko da ga biblijski tekst naziva *hurban*, što označava uništenje židovskog naroda do stupnja kada je oporavak možda već nemoguć.

Ipak, veliki osvajački narodi s Istoka nestali su, a mali židovski narod je preživio. Jeruzalem i Hram su obnovljeni, život prvog naroda koji je vjerovao u samo jednoga jedinoga, duhovnog Boga, stvoritelja i vladara svemira, nastavio se... sve do skore seleukidske grčke okupacije, pa zatim rimskog prodora na Istok. Prva židovska država je konačno izgubljena u prvome stoljeću nove ere: stanovnici su uskoro poubijani, izbjegli, zarobljeni... Jeruzalem je srušen i izoran, a osvajački Rimljani na njegovu su mjestu podigli novi blistav grad i nazvali ga latinskim imenom Aelia Capitolina, kako više nikada na tlu najveće židovske svetinje ne bi postojao židovski grad. Ali židovski narod je žilav, pa ni tada nije iščeznuo. Živ je i danas, dok ostatke grčke i rimske kulture gledamo samo u muzejima i na arheološkim lokalitetima...

Osim manjih židovskih skupina koje su uporno nastavile živjeti na svojoj uništenoj zemlji, te nekoliko enklava

u dijaspori (osobito babilonskoj), židovski se život nakon gubitka države počeo odvijati u Europi. Bile su tu, razbacane golemim Rimskim Carstvom, te osobito u samome Rimu, već od ranije živuće židovske zajednice. Tu je s ruševina židovske države dopremljeno i mnogo roblja, a i mnogo židovskih izbjeglica našlo je europsko pribježište, priključujući se starijim židovskim zajednicama. Rimski Carstvo prihvaćalo je židovsku manjinu, jer sastojala se od mnogo različitih naroda, kojima je donijela Pax Romana – Rimski mir, u kojemu su svi narodi uživali svoja prava. Ali, uskoro se poljuljala ta umnogome tolerantna rimska poganska Europa, u čijem je milijunskome glavnom gradu nesmetano živjela i velika židovska zajednica.

Jer kao i samo židovstvo, »ex Oriente lux – s Istoka [je došlo] svjetlo«. Bilo je to kršćanstvo, koje se brzinom požara proširilo i napredovalo u političkome smislu unutar već umornoga i duhovno istrošenoga Rimskog Carstva. U počecima, poganska rimska država je progonila kršćane, tu »židovsku sektu«, kako su ju nazivali, ne razlikujući teološke pojedinosti dviju tada jedinih jednobožačkih religija: već staroga, ali vrlo živahnoga židovstva i umnogome na židovskome temelju tek nastaloga kršćanstva. Doista, u svojim najranijim danima, u već pokorenoj, ali tada još neuništenoj židovskoj državi, rimskoj provinciji Palestini, kršćanska se sljedba sastojala od rođenih Židova. Od svoje stare zajednice razlikovali su se bitnim teološkim temeljem: pitanjem mesije.

Pored potpunog razilaženja u konceptu mesije, ove su se dvije zajednice razlikovale u još jednome: tradicijski Židovi su, bilo gdje da su živjeli, davali *caru carevo*, Bogu Božje (odnosno, državi su plaćali poreze, a čvrsto se držali svojih religijskih zakona), dok su kršćani žudjeli za što skorijim ostvarenjem nebeskoga poretka. Uskoro su, napuštajući zahtjev za dosljednim ispunjavanjem svih strogih židovskih odredaba o svakodnevnom životu, napustili i za židovstvo temeljan koncept izabranosti židovskog naroda pred Bogom. Jedno od tri uporišta židovstva (Bog – Tora – izabranost židovskog naroda) napušteno je, a novi su kršćani idealom, od sv. Pavla nadalje, smatrali prihvatiti u svoje

krilo sve narode, spustiti nebeski Zakon na Zemlju. Nadali su se uspostavi teokratske jednobožačke države, uz slavljenje Isusa kao sina Božjeg, koji se žrtvovao za iskupljenje grijeha svih ljudi na svijetu. Zbog tih političkih stavova počelo ih se u rimskome društvu smatrati prevratnicima, te ih je vlast žestoko progonila i masovno ubijala. Politički zasnovana na mnogobožackome sustavu, rimska poganska država je progonom kršćana nastojala sačuvati svoje već velikim dijelom izgubljene vrijednosti. Prvi kršćani nisu bili svjesni svoga trajnog odvajanja od glavne struje židovstva: svi koji vjeruju u spasitelja Isusa Krista bili su dobrodošli u njihov krug zapravo reformiranog židovstva.

Ali od bezazlenih vjerskih zanesenjaka, koji su slijedili svoga blagog mesiju Isusa, postali su uskoro vatrenim zastupnicima svoga vjerovanja kao jedino dopuštenoga. Na početku četvrtoga stoljeća još ih je okrutno progonila rimska vlast, kao pobunjenike i prevratnike, a u posljednjoj četvrtini istoga stoljeća ostvarili su ravnopravnost s ostalim zajednicama u Carstvu, te odmah zatim i uspjeli ostvariti svoju isključivost. Tako je za samo sedam desetljeća tijekom četvrtoga stoljeća kršćanstvo od progone manjine i zatim jedva prihvaćene ravnopravne religijske zajednice, gotovo prekonoc stupilo na vlast, te zabranilo sve druge religije. Do jučer progone, postali su progoniteljima. Meta su im bili dojučerašnja braća i sunarodnjaci, Židovi. Pogani su radi izbjegavanja progona masovno prelazili na kršćanstvo ili se sa svojim obredima povlačili u tajnost, te su Židovi uskoro ostali jedinim nekršćanima u Rimskome Carstvu.

I novodošli rimski narodi, do jučer *barbari* koji su nje govali svoje drevne mnogobožacke kulture, masovno su se počeli priklanjati toj novoj rimskoj religiji, jednako kao što su se, premda najčešće nerado, uz otpor i teške žrtve, pokorili rimskoj vojnoj vlasti. Za ove narode novo je vj rovanje bilo još čudnije nego je prije dva-tri stoljeća bilo samim poganskim Rimljanima, kojima je ipak velik dio izvora kršćanstva, židovstvo, bio dobro poznat. Tako je pod prijetnjom rimskoga mača novim narodima u preživjelome, ali značajno promijenjenome Carstvu ponuđeno novo

vjerovanje. Trebalo je kao božanstvo i sina Božjeg priznati nekoga skromnoga, ali učenog Židova, koji je prije nekoliko stoljeća živio pod imenom Jehošua ben Josef – Isus sin Josipov, negdje u prekomorskoj zemlji Palestini pod rimskom vlašću, bio poput zločinaca razapet na križu, na mukama umro i zatim čudesno uskrsnuo, uzašao na Nebo, te postao univerzalnim Spasiteljem. Premda im je taj koncept bio stran, u dokazivanju svoje lojalnosti postali su najvatrenijim i beskompromisnim kršćanima.

Tako su Židovi postali ne samo jedini nekršćanski dio društva, već su ga žarki novi kršćani počeli promatrati kao omraženi dio. Crkva, mlada, ali u naglom uzdizanju, počela je Židovsko odbijanje krštenja smatrati tvrdoglavim otpadništvom od ponuđenog iskupljenja putem Isusa Krista. Sve je Židove, od suvremenika Isusovih, do kasnijih povijesnih i suvremenih, proglasila nevjernicima i bogoubojicama. Žig bogoubojica službeno je skinut sa Židova tek nakon Drugog vatikanskog koncila, u drugoj polovini 20. stoljeća, a i tome se sada naslućuju unutarcrkveni i izvancrkveni otpori, ne uvijek ni prikriveni.

Židovstvo je u vrijeme ranih stoljeća crkvene vlasti bilo staro već gotovo dva tisućljeća, s razvijenom teologijom koja je poricala i samu ideju o mogućem Božjem sinu općenito, pa jednako i o Bogu-sinu. Novi kršćanski otklon od ovog teološkog temelja tradicijsko je židovstvo smatralo pouzdanim dokazom otpadništva. Vodeći se riječima biblijskih proroka o značajkama mesije i samoga mesijanskoga doba, židovstvo nije bilo spremno prihvatiti kršćanskoga spasitelja-mesiju. Jer riječi biblijskih proroka navode da će svatko moći prepoznati da je nastupilo mesijansko doba: svi progoni će prestati, put u raj će biti vidljiv iz Jeruzalema, u njemu će se Božji Hram čudom obnoviti... Svjesno da su ovi bitni biblijski znakovi u Isusovo doba izostali, i samo kršćanstvo – prihvaćajući inače sav Stari zavjet kao svoj – sve do u naše doba tek očekuje drugi dolazak mesije-Isusa, čime bi se usuglasilo vjerovanje u Isusa-mesiju s riječima biblijskih proroka.

Stoga bi, vjerojatno, da u Novome zavjetu nije bilo toliko mnogo iskaza mržnje prema tradicijskoj židovskoj za-

jednici (»farizejima«), dvije europske srednjovjekovne zajednice – manjinska židovska i većinska kršćanska – unatoč dubokim teološkim razlikama mogle trajati jedna uz drugu u razmjernome miru. Ali u početku teološkog oblikovanja kršćanstva pripadnici rane Crkve, svi rođeni Židovi, postali su toliko vatrenim vjernicima da su u kršćanske svete spise (Novi zavjet) ušle riječi mržnje i proklinjanja prema dojučerašnjoj židovskoj braći. Isusovi sljedbenici su Židove, stoga što nisu prihvatili Isusa, prikazali kao narod bogoubojica, do srži pokvaren (»perfidan«), pohlepan i u svakom smislu zao. Ne može se dovoljno naglasiti koliko su neki dijelovi novozavjetnoga teksta, potaknuti netrpeljivošću onodobnih novokršćanskih suvremenika prema tradicijskoj židovskoj zajednici, tijekom petnaest i više sljedećih stoljeća korišteni kao opravdanje za politički i ekonomski progon, pljačku i ubijanje Židova. Jer na tim riječima nastao je i korijen sve buduće religijske omraze i progona, pa i temelj za opravdavanje svih kasnijih političko-rasističkih uskrata prava i progona, sve do 20. stoljeća i pokušaja konačnog uništenja Židova i svega židovskoga u Holokaustu.

Dok je srednji vijek poznao progon Židova samo zbog njihove religije – antijudaizam – od takvoga se progona svaki Židov ipak mogao spasiti krštenjem. Međutim, upravo je novonastala znanost, a ne religija, pokrenula zamisao da se židovska navodna štetnost ničim ne može poništiti, pa ni krštenjem, jer je prokletstvo »u krvi«, neizbrisivo se nasljeđuje.

Biološka znanost u svojim počecima, od kraja 18. stoljeća, razvija teorije o ljudskoj »rasi«, pri čemu su »rase« nejednako vrijedne: bijela je, uskoro potpuno neosnovano nazvana i *arijskom*, nositeljica svekolike kulture, a sve ostale su manje vrijedne i bezvrijedne: što je tamnije kože to je manja vrijednost čovjeka određene rase. Danas nam može biti, nakon svih tragičnih povijesnih iskustava, zanimljivo tek to što je ta rana biološka znanost svrstavala Židove, kao ljude svijetle kože, u višu kategoriju vrijednosti, te nije pokazivala nagnuća koja danas nazivamo antisemitizmom. Ali tijekom 19. stoljeća počinje se razvijati politička mržnja protiv židovstva: od srednjovjekovnoga antijudaizma na-

stao je antisemitizam. Počela se širiti još dublja mržnja protiv Židova kao »rase«. U europskim društvima se počinje javljati sve više glasova rasističke mržnje; više u pretežno katoličkim zemljama, gdje ju od 1880-ih godina sve do Holokausta duboko podgrijavaju službena vatikanska glasila i masovni crkveni tisak.

Zbog čega je do toga došlo? Nastupanjem novoga vijeka istodobno Crkva počinje gubiti utjecaj, a Židovi doživljavaju postupnu emancipaciju (zakonsko izjednačavanje s kršćanskom većinom). Ovo je, pak, u više zemalja potaknulo nove, političke mržnje, prije svega iz zavisti zbog konkurencije u gospodarskim djelatnostima. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća ovo je dovelo do sustavnog razvijanja snažne antisemitske mržnje, prvenstveno u Njemačkoj nakon njezinog ujedinjenja sredinom 19. stoljeća. Sve to vodilo je mnogostrukim prijedlozima da se Židove izгна iz zemalja u kojima su najčešće mnogo dulje boravili (još od rimskoga doba) nego suvremeni europski narodi.

Konačni korak dogodio se u Njemačkoj nakon 1933. godine, stupanjem na vlast nacista. I oni traže iseljenje Židova iz Europe, ali uskoro se otkrio stvarni plan: uništenje svih Židova.

Ovaj plan, u kojemu je smrtno stradalo oko šest milijuna Židova, a europska židovska zajednica zauvijek uništena u izvornome kulturalnom bogatstvu, kasnije je nazvan Holokaust, prema grčkome poganskom obredu spaljivanja žrtve do pepela, kao prinos bogovima. Na hebrejskome se naziva biblijskom riječju Šoa, koja označava potpunu propast. Holokaust je proveden uz voljnu ili najčešće pasivnu pomoć njemačkih građana, kojima su se kasnije pridružili voljni suradnici nacista u više zemalja, među kojima je bila i Nezavisna Država Hrvatska.

Židovi su u svim zemljama Holokausta bili laka meta, s obzirom da su bili razmjerno malobrojni, a pretežno su bili gradski stanovnici s lako dostupnim adresama. Jak i višestruk bio je motiv za istrebljenje Židova u svim sredinama pod Holokaustom, u početnoj nacističkoj i zatim u nacionalnim suradničkim režimima u okviru više pokore-nih država. Prvi motiv bio je »čišćenje« arijskih naroda od

rasno zagađujućih židovskih sugrađana, ali ni drugi motiv nije bio zanemariv: pljačka židovske imovine pod okriljem zakona koji Židovima, kao »stranom tijelu« i »rasnim zagađivačima« uskraćuje sva građanska prava. Rasni zakoni su se tek u manjoj mjeri među sobom razlikovali u pojedinim suradničkim režimima, jer su ih praktično prepisali iz nacističkih, izdanih od 1935. godine nadalje (i fašistička Italija je 1938. uvela teško protužidovsko zakonodavstvo, premda ne do istrebljenja). U pojedinostima su zakoni navodili čitav niz zabranjenih ponašanja, a svako narušavanje zabrana zapriječeno je najtežim kaznama.

Prije svega je, kako bi se spriječilo »štetno miješanje rasa« zabranjeno sklapanje mješovitih brakova, pa i samo spolnih veza između židovskih i arijskih osoba: prekršaj ove zabrane smatrao se teškim zločinom *oskvrnuća rase*. Židovi više nisu smjeli sudjelovati u bilo kakvim javnim poslovima, te su izbačeni sa svojih učiteljskih i profesorskih položaja, iz svojih ordinacija u sustavu javnog zdravstva, iz sudstva i svih drugih javnih služba. Liječnici Židovi su u svojim privatnim ordinacijama smjeli liječiti samo svoje sunarodnjake, što je često dovodilo do očaja njihove dojučerašnje arijske pacijente, navikle na njihovu sposobnost i znanje. Židovi su izbačeni iz svih organizacija i ustanova društvenog, sportskog i kulturnog života, iz stvaranja novinstva, kazališta, filma i svih umjetnosti, nisu smjeli dolaziti u parkove, na javna kupališta, pohađati kazališta i kina, ograničen im je pristup nabavi živežnih namirnica... Ovo me je uslijedilo obilježavanje znakom na odjeći budućih žrtava za uništenje: od 1941. godine naređeno je kupovanje i nošenje posebnih oznaka sa slovom J (Jude = Židov) ili odgovarajućim drugim slovom u nacionalnim abecedama država koje su se priključile progonu. Židovi su tako i prije uništenja postali »nevidljivima«: njihovi raniji znanci najčešće se nisu usuđivali pozdraviti ih pri susretu na ulici.

I Nezavisna Država Hrvatska (NDH) zakonodavno je čvrsto slijedila nacističko provođenje protužidovskih mjera. Ali čini se da njezini nositelji, ustaše, došavši u travnju 1941. godine na vlast iznenadno, pa i neočekivano, nisu dospjeli dublje razraditi nacističko-rasističko uvjerenje o

manjoj vrijednosti Židova kao rase. Kao zagovornici tradicijsko-ruralnih vrijednosti i promicatelji drevnih predrasuda, više su se okomili na Židove kroz srednjovjekovni stereotip štetočina i parazita, pokvarenih kapitalista koji su se obogatili na štetu hrvatskoga naroda, nego što bi ih – poput nacista – prikazivali kao degenerirani otpadak ljudske rase. Ozakonjenje pljačke sveukupne imovine tih proglašanih parazita bio je i ustašama jak poticaj. U NDH su smrt i pljačka čitave zajednice hrvatskih Židova najavljeni u novinama, hladnokrvno i javno: »Vlada NDH će uskoro riješiti židovsko pitanje na isti način kao što ga je riješila njemačka vlada«, te »židovski problem će se radikalno riješiti prema rasnim i gospodarskim gledištima«.

Od ljeta 1941. do prvih mjeseci 1942. najveći dio Židova s područja NDH (Hrvatska bez Dalmacije, te Bosna i Hercegovina) uhićen je i odveden u ustaške logore, manji dio njih u njemačke, gdje su ubijani ili bi umirali u teškim uvjetima. Na slobodi je u raznim okolnostima ostalo oko 5000 osoba, ali je većina njih uhićena u masovnim policijskim akcijama u proljeće 1943., te su predani Nijemcima i većinom su smrtno stradali u njemačkim logorima. Skriveno je ostalo još oko 1500 Židova, od kojih je nekoliko stotina naknadno uhićeno i ubijeno. Mali broj hrvatskih Židova spašen je zahvaljujući *Pravednicima među narodima*, koji su uz rizik za vlastiti život skrivali progonjene Židove. Smrtno je stradalo oko 75 posto hrvatskih Židova, odnosno, prema stručnim procjenama, oko 26.000 od tada živućih 34.500 – 36.000.

* * *

Holokaust je povijesna činjenica i prijelomni trenutak u židovskome identitetu, zauvijek. Sva sjećanja, fotografije, rodoslovlja koja susrećemo u zapisima u sve tri knjige ove trilogije, stoga neizbježno sadrže u sebi golem prijelom: kako su obitelji živjele od doba u koje sjećanje potomaka prodire do toga što se s obitelji i prijateljima dogodilo tijekom Holokausta. Sav osjećaj »preživjeli smo« nostalgičan je u opisivanju osjećaja novih naraštaja, djece koja dobivaju imena prema dragim stradalima: pradjedovima, pra-

bakama, pratetama, praujacima, supružniku, djeci... koje je uništio Holokaust, organizirani stroj za ubijanje, iz mržnje i samo stoga što je netko Židov. Danas već živi četvrti naraštaj potomaka žrtava, a i oni osjećaju svojevrsnu krivnju što žive, dok su njihovi najbliži morali umrijeti strašnom smrću. Tako i današnje židovstvo tuguje za bliskima kojima nije bilo dopušteno umrijeti prirodnom smrću, kao poštovanja dostojna ljudska bića, već su usmrćeni u stroju za uništavanje Židova, u nacističkom *Konačnom rješenju židovskog problema*.

Može se ponekad u nežidovskim krugovima čuti nerazumijevanje, pa čak i predbacivanje potomcima žrtava zbog navodnog pretjerivanja u osjećajima. Ovo je umnogome prirodno nastojanje tih krugova da se u zaborav potisnu mračna razdoblja svoga naroda. Iracionalni osjećaj krivnje zbog svoga preživljavanja u židovskih potomaka ovdje nailazi na suprotan odraz: iracionalnu potrebu za poricanjem krivnje u mnogih potomaka naroda koji su kao počinitelji sudjelovali u Holokaustu. Iracionalno, jer doista nema kolektivne krivnje, niti je može biti, ali ima, i zauvijek ima, i kolektivnog tugovanja i kolektivne sramote (Elie Wiesel).

Stoga i danas, razumljivo, nastaje mnogo tuge, zabrinutosti i ogorčenosti kada potomci žrtava i svi demokratski građani gledaju kako se na nekim od najstrašnijih mjesta stradavanja, kakvo je primjerice Jasenovac, čak i samo mjesto zločina upotrebljava za prikrivanje i zamagljivanje povijesne istine do neprepoznatljivosti. Između dugog niza sličnih iskrivljavanja istine, u muzeju se, tako, tek »hrvatskim političarem« naziva Poglavnika ustaške NDH, koji je u njemačkome tisku 24. kolovoza 1941. godine izjavio: »Što se tiče Židova, mogu vam izjaviti da će oni u najkraćem roku biti konačno likvidirani.«

Odnedavna se i u najvećoj blizini toga nekadašnjeg ustaškog logora nesmetano nalazi ploča s ustaškim pozdravnim povikom *Za dom spremni*, u čije ime su ubijane žrtve etničkog čišćenja NDH. U istoj godini 2017. doživljavamo da najodgovornije osobe za zaštitu demokratskog poretka – utemeljenoga u Europi i u Hrvatskoj na anti-fašističkim zasadama – javno smatraju kao »delikatno«,

te rješavanje toga društvenog problema ostavlja maglovitoj budućnosti. Ovo mlako, dvosmisleno reagiranje odlučujućih državnih tijela samo potpiruje pokušaje rehabilitacije ustaštva, nacizma i rasizma, a i Crkva se prema ovome uglavnom drži pasivno, dok se neki njezini istaknuti članovi postavljaju i neprimjereno. O takvom pristupu kaže dobitnik Nobelove nagrade za mir i preživjeli iz Holokausta, književnik Elie Wiesel: »Moramo zauzimati stranu. Neutralnost pomaže progonitelju, nikada žrtvi. Prešućivanje ohrabruje nasilnika, nikako ne onoga koji trpi nasilje.«

Ova prividna neutralnost odgovornih za posljedicu ima, osobito među mladima – koji uglavnom nisu primili nikakva znanja o tome što ustaše doista jesu bili – sve više ispada etničke mržnje, otvorenih iskaza simpatije za ustaštvo, te čak javnih neonacističkih djelovanja. Pod ustaškim ili sličnim i (čak) neonacističkim zastavama hrvatskim gradovima se sve učestalije kreću marševi u crno odjevenih osoba, pozivajući na »čišćenje« države od nepoželjnih, na izgon iz Hrvatske »svih koji ju ne vole«. Malobrojni su za sada, ali ne treba zaboraviti da je i Hitler započeo s malobrojnim pristalicama.

Sprema li nam se to ponovo ideologije tla i krvi, čišćenje nepoželjnih iz nacionalnog tijela zajedničke države? Je li 1941. doista godina koja se vraća (kako je svoju knjigu naslovio židovski intelektualac i aktivist Slavko Goldstein)? A to nacionalno tijelo bilo je nekada, prije ustaša i 1941., toliko drukčije od ovoga čemu danas svjedočimo, toliko otvorenije prema Židovima, čak i u doba duboko ukorijenjenog povijesnog antisemitizma kao »normalnog« građanskog stanja duha, tijekom mnogih desetljeća prije Drugoga vatikanskog koncila. Unatoč tradicijskim crkvenim stavovima, i pravoslavnim i katoličkim, o Židovima kao lošem, protukršćanskome narodu, perfidnom, parazitskom... ovi stavovi su u životnoj praksi krajeva u kojima su živjele židovske zajednice bili tek teorijski. Židovi su u svim većim i manjim gradskim sredinama bili omiljeni susjedi, dobri prijatelji i suradnici. U okolnostima tadašnjih novih ekonomskih odnosa dali su neusporedivo velik prinos i u praktičnim vidovima života, i u znanosti, u umjetnosti, općoj kulturi.

Narod s tisućgodišnjim iskustvom pismenosti, donedavno obespravljen, pa i progonjen, tada je procvao u dobroj klimi dobrosusjedskih odnosa, pružajući plodove svoga marljivog genija zajedničkom građanskom društvu.

Ljudi o čijim životima i smrti su njihovi potomci pisali u trilogiji *Obitelj – Mišpaha, Glasovi, sjećanja*, život i *Ako tebe zaboravim* upravo su predstavnici toga građanskog židovskog života one Europe koja je očekivala da se mržnja protiv Židova u tom uljuđenom društvu više nikada ne može ponoviti. Bilo je antisemitizma, u nekima od zemalja s velikim židovskim populacijama bilo je i žestokog antisemitizma, poticanoga i u građanskim i u crkvenim glasilima (Mađarska, Austrija, Slovačka, Poljska, Rumunjska...), ali on je najčešće ostajao na razini riječi. Ni u drugim sredinama, boljima za Židove, nije za njih vladao potpuni raj, ali progon do istrebljenja bio je nemoguća kategorija mišljenja.

Treba li se sada mala hrvatska židovska zajednica, preostatak preostatka nekadašnje, ozbiljno zabrinuti? Zabrinute su i druge etničke manjine, te svi građani opredijeljeni za demokraciju.

Dok u Hrvatskoj i mnogim drugim zemljama crni marševi nesmetano pokušavaju oživjeti ideje nacizma, hoće li se Jasminka Domaš i pripadnici njezine zajednice ponovno naći na popisu nepoćudnih građana?

I što će biti dalje?...

JULIJA KOŠ

Skupljajući krhotine

MARIO BRAUN

Traume prošlosti

Pripadam generaciji rođenoj pedesetih godina prošloga stoljeća koja je rasla i formirala se, ovisno o osobnim sudbinama svojih roditelja prije i tijekom Drugog svjetskog rata, s manje ili više »tereta« stečene prošlosti. Rođen sam u Zagrebu 1952. godine kao jedino dijete u malobrojnoj obitelji koja je s majčine strane bila katolička, a s očeve židovska, pa je upravo potonja činjenica posredno obilježila i moj život traumom prošlosti. Moj je otac preživjela žrtva holokausta – tri i pol godine proveo je na granici života i smrti u nacističkim logorima u Auschwitzu, Birkenau, Jaworznom i Buchenwaldu, dok su njegovi roditelji, majka Eli i otac Aleksandar, smaknuti pri samom dolasku u Auschwitz 1943. godine. Od njegove nekada velike obitelji koja je živjela u Hrvatskoj, Drugi svjetski rat preživjelo je samo devet članova, a za ostale nije poznato kako su i gdje stradali tijekom tih ratnih godina.

Obitelj moje majke po baki Slavici bili su Primorci, a po djedu Josipu Ličani. Od sredine 19. stoljeća radili su na izgradnji pruge za Rijeku, a kasnije su nastavili raditi na željeznici. Kao zaposlenici državne željeznice često su selili, najčešće po Lici, a naturalizirali su se u Slavoniji. Bili su katolici, a obitelj je bila malobrojna i nažalost danas je živo tek par rođaka. Kako su moj djed i gotovo svi muški članovi majčine obitelji tradicionalno bili željezničari, tako su njihove sudbine u Drugom svjetskom ratu bile određene tim poslom, a priče koje sam slušao kao dijete bile su isključivo one o preživljavanju. »Herojske« ili ratne priče kod kuće nisam slušao; o njima sam učio u školi ili stjecao stanovite

spoznaje gledajući većinom propagandno »obojane« igrane filmove ratne tematike. Najdublje mi se usjekla priča kako je majčina obitelj tijekom proboja srijemskog fronta tri dana provela u zgradi željezničke stanice u Našicama te kako su bili i gladni i žedni jer su preko stanice pucali iz svih oružja s jednog brda, kako sam zapamtio, partizani i Rusi, a s drugog Ustaše i Nijemci, sve dok nakon tri dana fronta nije bila probijena na nekom drugom mjestu.

O mjestima iz kojih potječu moji roditelji imam jako malo sjećanja iz djetinjstva. Uz majčin Oriovac kod Slavonskog Broda vežu me uspomene na proljeće i dio ljeta 1957. godine, kada sam tamo boravio kod djeda i bake dok je moj otac bio na višemjesečnoj stipendiji u SAD-u. Nažalost, već u jesen iste godine djed se razbolio i ubrzo zatim umro, a baka je nedugo nakon njegove smrti prodala kuću i odselila maminoj sestri u Vinkovce.

U Đurđevcu, rodnome mjestu mojega oca, prvi put sam bio tek sa sedamnaest godina, pri kraju školovanja u zagrebačkoj IV. gimnaziji, kada mi je konačno jedne subote ili nedjelje otac odlučio pokazati mjesto o kojem sam puno slušao i koji je bio povremena tema njegovih razgovora sa sestrom Šteficom i njezinim mužem. Iz Đurđevca su bili mnogi prijatelji i poznanici koji su dolazili Štefici sa svojim pričama i sjećanjima. Spominjali su se Pustara, Peski, vinograd, mlin, za mene kao »gradsko« dijete gotovo mitska i nestvarna mjesta. U Đurđevac nismo odlazili jer ni otac ni njegova sestra tamo nakon rata nisu imali nikakvo vlasništvo. Sva imovina koja je za NDH bila oteta, nakon Drugog svjetskog rata je bila konfiscirana i nacionalizirana, a ono malo imovine koja im je bila vraćeno odmah poslije rata, prodali su zbog vlastita školovanja ili zbog poreza koji su trebali plaćati na tu imovinu. Mlin i obiteljska kuća izgorjeli su 60-ih godina, a požarom oštećene građevine su srušene te je na mjestu njihove stambene zgrade kasnije podignuta policijska stanica. I otac i njegova sestra bili su vezani uz Đurđevac i Podravinu, no ta posljednja tragedija ih je emocionalno udaljila od Đurđevca jer su i fizički nestali kuća i mlin, čitav ambijent njihove mladosti. Mislim da je to bio razlog tome da me kao dijete nikada nisu vodili

< Dovoženje žita u mlin

< Mlinsko postrojenje

< Kuća – klet na Pustari (Peski)

Mlin nakon požara ^
šezdesetih godina v

u Đurđevac. Prilikom toga prvog posjeta Đurđevcu, vozili smo se otac i ja u starom »spačeku« po peskima i pustari, a on mi je s puno emocija pričao o prirodi, šetnjama, lovu, vinogradu i njegovom sretnom djetinjstvu i mladosti prije početka Drugog svjetskog rata. Na peskima, gdje je već tada bio lovački dom, prepoznao ga je jedan od zaposlenika koji je kod »Braunova« radio prije rata, pa smo kao njegovi gosti ostali na ručku, u društvu lovaca iz Italije.

Danas kada razmišljam o tome razdoblju svojega života, zanimljivom smatram činjenicu da sam dio svoje mladosti i odrastanja proveo uz blisku osobu koja je neposredno doživjela ratne strahote, a da se o konkretnim događajima i strašnim iskustvima u logorima u našoj kući gotovo nikada nije razgovaralo. Da, moj otac Boris Braun preživio je Holokaust i nikada mi kao djetetu nije o tome pričao. Jedino što ga je trajno razlikovalo od drugih ljudi, bio je tetovirani broj na podlaktici lijeve ruke. Roditelji su se rastali kada sam imao 13. godina; ostao sam živjeti sa majkom, a s ocem sam se družio najčešće subotom ili nedjeljom, tijekom ljetnih ili zimskih praznika koji su nam bili zajednički jer je otac, inače doktor agronomije, radio kao profesor na zagrebačkom Poljoprivrednom fakultetu.

Holokaust i ljetne priče

Prve priče i spoznaje o holokaustu i ratu došle su do mene tijekom ljetnih praznika kada su u našu, godina-ma nedovršenu, malu vikendicu u Rapcu dolazili njegovi prijatelji iz logora koji su najčešće bili iz Češke ili Poljske. Razgovarali su na njemačkom jeziku koji ja nisam posve savladao, pa sam tek s vremenom počeo ponešto razumijevati, no znatno lakše sam s njima razgovarao kada su govorili češki ili poljski. Meni su pričali uglavnom anegdote, ali bilo je i trenutaka koji bi se pokatkad završavali tužnim tišinama ili dizanjem čašice istarske grappe, tog povremeno korištenog lijeka za gorčinu trenutka. Tako sam o logoru i holokaustu kroz čitavo djetinjstvo znao malo, kroz prisjećanja na neke njihove prijatelje i pojedine izdvojene događaje. S vremenom sam u kasnijim razredima osnovne škole shvatio da su ti ljudi bili svjedoci povijesti i, premda

nezabilježeni okom kamere, ljudi čije su nas izglednijele oči »gledale« iz udžbenika povijesti.

Mojim prelaskom u gimnaziju i očevim preseljenjem te stvaranjem njegove nove obitelji u Mariboru, susreti s njegovim logorskim kolegama postajali su rjeđi, uglavnom vezani uz Rabac ili Zagreb, kada bi neki od njih u prolazu kod nas prespavali. Da su te njihove veze bile snažne shvatio sam kada je nakon sloma Češkog proljeća 1968. godine, kod nas u Zagrebu neko vrijeme boravila Bulyjeva trudna snaha (Buly je bio njegov najbolji prijatelj iz logora koji je 1968. godine pred ruskim trupama pobjegao u Austriju i poslije otišao u Švicarsku). No kada je češka policija počela tražiti Bulyjevu širu obitelj, njegova snaha je otišla kao turist na Jadran, došla je u Zagreb, a Boris je tada učinio sve da ju sigurno prebaci na Zapad i poveže s obitelji.

Auschwitz-Birkenau, pečati smrti

Potpuno sam shvatio užas holokausta znatno kasnije, kad sam već i sam imao svoju obitelj. Već sam radio u zaštitu spomenika, mislim da je to bilo 1985. godine, kada sam sa suprugom pratio Borisa na putu u Auschwitz, na četrdesetgodišnjicu oslobođenja logora. Tada se većina njegovih najbližih prijatelja iz logora dogovorila da se nađu kod obitelji žene Karla Frieda koja je živjela u Bytomu, jednom manjem gradu nedaleko od Auschwitza. Tamo smo putovali očevim Renaultom 4, preko granica Češke i Poljske, na kojima smo čekali satima jer se tada u tim zemljama baš nisu tolerirala samostalna putovanja izvan turističkih ruta. U Poljskoj i u Češkoj otac se je u nekoliko dana susreo s gotovo svim svojim preživjelim prijateljima iz logora.

Bili smo s njima u brojnim dirljivim trenucima i međusobno evociranim sjećanjima dok smo obilazili Auschwitz, zgrade, muzej i njima druga značajna mjesta, ali pravi opseg užasa shvatio sam u logoru Birkenau, na ogromnoj poljani na kojoj se iza monumentalnog ulaza širio nepregledni niz, nekoliko desetaka, možda i stotinjak dimnjaka tunelskih peći. U svakoj baraci dužine pedesetak metara, u kojoj je boravilo oko 1000 zatvorenika, bila je po jedna takva peć. Netko od Borisovih logorskih kolega je tada rekao – Znaš,

AKO TEBE ZABORAVIM

Susret u Bytomu >
u blizini Auschwitza
kod obitelji žene Karela Frieda

Auschwitz 1987. godine >

Auschwitz 1987. godine >

u Birkenau nitko nije preživio duže od 3-4 mjeseca. – Taj logor, za razliku od Auschwitza, u koji su povremeno dolazili predstavnici Crvenog križa, nikada nije vidio ni jedan član njihove komisije. I ta količina užasa i smrti se na tome prostoru i tada, četrdeset godina kasnije, još uvijek mogla osjetiti.

Kako je Đurđevac dospio u Zagreb

Spomenuo bih još dva događaja nakon tog putovanja. Prvi je vezan uz kanonika dr. Antuna Ivandiju s kojim sam se upoznao 1994. ili 1995. godine, dok sam evidentirao umjetnine Dijecezanskog muzeja u Zagrebu. Upoznali smo se, rekao sam mu kako se zovem, i započeli smo standardni razgovor o različitim temama. Drugi dan je ponovo došao do prostorije improviziranog depoa u kojoj sam radio i počeo me ispitivati odakle sam, tko je moj otac, kako se zove, koliko godina ima... Nakon nekoliko dana rekao je: »Dodi kod mene u kuriju, imam nešto za tebe.« Kako se ubrzo potom razbolio, nakon nekoliko mjeseci mi je jedna časna sestra rekla da mu se javim, da se vratio i da je bolje. Došao sam, nije bio dobro, ali rekao je: »Tu ispod kreveta, to je za tebe. Pripada tvojoj obitelji. Nakon njihova uhićenja, zatekao sam tu sliku u Đurđevcu i spremio je, s nadom da ću je jedan dan nekome od obitelji vratiti.« Izvukao sam u plavi »pakpapir« zamotanu sliku, portret bradatog muškarca s turbanom, koji je djed 20-ih godina kupio od slikara Timčišina. Mihael Timčišin, rođen u Srebrenici 1889. godine, a umro u Zagrebu 1925., studirao je slikarstvo u Beču i Krakovu, a osim krajolika najpopularniji su bili upravo ti portreti vjerojatno Bosanaca, s obzirom da je stanovito vrijeme živio u Bosni i predavao slikarstvo na gimnaziji u Banja Luci. Timčišineve portrete vidio sam i kod nekih drugih židovskih obitelji pa izgleda da je njegovo slikarstvo bilo popularno u židovskim krugovima tih godina. No još jedan detalj vezan uz dr. Antuna Ivandiju ostao mi je u sjećanju. Dr. Ivandija je bio Đurđevčanin, 1942. godine je bio student bogoslovije, diplomirao je i bio zaređen 1944. godine, a 1948. godine bio je osuđen na jedanaest godina zatvora koje je proveo u Lepoglavi. Nakon par mjeseci kada

mu je bilo bolje ponovo smo se sreli. Iako elokventan kada smo razgovarali o umjetnosti ili fotografiji, o tome kako je zapravo u tim vremenima sačuvao sliku nije odgovorio, samo mi je kazao: »Znaš tvoji Braunovi su bili pravi ljudi.«

Ulica Šandora Brauna

Drugi događaj, zajednički odlazak s ocem i bratom Davidom u Đurđevac, pamtim zbog važnog povoda: dodjele imena Borisova oca Šandora Brauna jednoj od ulica njegova rodnog grada. Bio je to ujedno i prvi naš zajednički posjet Đurđevcu; mislim da je s mojim bratom Davidom tamo bio i prije, možda jedanput, sa mnom je bio u dva navrata, a ja sam inače u Đurđevcu bio više puta poslom. No taj put bilo je posebno. Šetali smo gradom, pogledali Stari grad, bili na glavnom gradskom trgu i zatim nas je Boris poveo do jednog raskrižja i s prigušenim ponosom pokazao nam ploču na kojoj je pisalo Ulica Šandora

Centar Đurđevca sa mlinom >

Brauna. Rekao je tada da mu je izuzetno drago da još ima ljudi koji se nakon toliko godina sjećaju njegovog oca te da je zasigurno Šandorov socijalni osjećaj i dobro koje je činio ljudima bilo to što je ostavilo traga u Đurđevcu pa da su stoga odlučili tom lijepom gestom odati priznanje njegovu ocu i obitelji.

Kada je riječ o drugim događajima vezanim uz obitelj bolje je da to bude iz prve ruke.

Ljudi dvadesetog stoljeća

Oca je u emisiji »Ljudi dvadesetog stoljeća« intervjuirao autor te serije i novinar na Radio Zagrebu Aris Angelis. Njihov dugi razgovor pretvoren je u tekst objavljen u novinama, a otac je potom ipak odlučio zapisati neke svoje uspomene, koje su objavljene u knjizi o obitelji Braun, pa mislim da njegova sjećanja ne treba reinterpretirati već ih, onako sažeta kakva jesu, ovdje ponoviti:

Borisova sjećanja

Rođen sam u Đurđevcu u kolovozu 1920. godine. Osnovnu školu završio sam u Đurđevcu, gimnaziju u Bjelovaru, Osijeku i Koprivnici, gdje sam maturirao 1940. godine. Iste godine sam započeo studije na zagrebačkom sveučilištu.

Moji roditelji, otac Šandor Braun i moja majka Elli, svi preci i njihovi roditelji, osim djeda Emanuela Brauna, rođeni su u Hrvatskoj prije ili neposredno nakon sredine 19. stoljeća.

Djed Emanuel rođen je u Veszpremu ili Komarnu u prvoj trećini 19. stoljeća, a kao mladić doselio je u Podravinu i tu se oženio Juliom Deucht iz Ferdinandovca, sela pokraj Đurđevca. Djed je bio vrlo poduzetan i ostavio je temelje imovine svojim sinovima Ludvigu i Šandoru. Ludvig je razvijao posao u Koprivnici, a moj otac u Đurđevcu, gdje je imao mlin, ledanu, električnu centralu, te pripadajuća skladišta, radionice, stanove i ostalo. Imao je i imanje od oko 200 katastarskih jutara na Đurđevačkim peskima, koje je otac djelomice pošumio borom.

^ Boris Braun oko 1921.

Majka Elli, sestra Štefica i prijatelji na povratku s izleta u Sloveniji u srpnju 1919. ^

Otac je bio vrlo društven čovjek s velikim brojem prijatelja, a među najstarijima bili su Slavko Kvaternik, Ivica Kovačević, Ivan Šubašić, Ivica Frković i Vene Starčević i drugi.

Početak rata je sve to promijenio i uništio. Naznaka da se sprema zlo bilo je i znatno ranije. Slutila se daleka grmljavina za koju se vjerovalo da će ubrzo proći. Nedugo nakon što je na vlast u Njemačkoj došao Hitler, na našem imanju je bilo deset mladih Židova koji došli naučiti poljoprivredne poslove. Godinu dana kasnije otputovali su u Palestinu.

Kada je 1938. godine pripojena Austrija, dva naša rođaka, braća Hafner, odelila su u Australiju i Ameriku, a njihov vrlo stari otac proživio je kod nas u Đurđevcu svoje posljednje godine života. Daleka grmljavina postajala je sve bliža, a ponekad se čulo o ljudima iz susjednih zemalja kojima se zameo svaki trag, ali se iz njih još uvijek moglo pobjeći.

Osnovana je banovina Hrvatska, okupirana je Čehoslovačka, 1939. godine započeo je rat u Poljskoj.

Đurđevac je 1941. godine imao približno 6000 stanovnika, velikom većinom katolika, pravoslavaca gotovo da i

Štefica s majkom po rođenju v

nije bilo, dok je židovskih obitelji bilo nešto manje od deset. U obitelji nas je bilo četvero: roditelji, sestra i ja. Sestra je bila udata za nežidova i živjela je u Zagrebu. Mi smo u obitelji slavili sve najvažnije židovske blagdane, ali i najvažnije katoličke. Vjerujem da ni djed ni otac tada nisu u Đurđevcu čuli ni jednu antisemitsku riječ. Danas, toliko godina kasnije, stari ljudi ih se još sjećaju po dobrome, a jedna ulica u Đurđevcu je imenovana očevim imenom.

K nama su pred Božić 1940. godine, kao i godinama prije toga, u lov došli očevi prijatelji Kovačević, Šubašić, Frković, Starčević i drugi. Počeli smo se bojati budućnosti iako su nas tatini prijatelji tješili da nam se neće ništa dogoditi.

Slutnje zla

Nekoliko mjeseci kasnije i mi smo bili u ratu, bitke su brzo završile. Njemačka je vojska napredujući iz Mađarske prema Zagrebu prošla i kroz Đurđevac. Radost je malo tko osjećao ili pokazao, no većina ljudi je bila fascinirana njihovom vojnom tehnikom, sve je bilo mehanizirano. Na zlo se nije dugo čekalo.

^ Djed Emmanuel Braun, Boris i Štefica u Celju oko 1923.

v Boris oko 1921.

U Rogaškoj, kolovoz 1934. ^

Očev prijatelj Slavko Kvaternik proglasio je Nezavisnu državu Hrvatsku, iz emigracije se vratio Pavelić s nekoliko stotina ustaša, nekoliko mačekovaca obuklo je ustaške uniforme, manji dio je pobjegao u inozemstvo, a većina se povukla i zašutjela. Kasnije su mnogi od njih pristupili partizanima.

Objavljeni su »novi zakoni«, započela su uhićenja, otvoreni su logori, započela su mučenja, krv je potekla. Hitler je napao Sovjetski savez, a komunisti su bili jedini koji su se otvorenije suprotstavljali i pripremali za rat.

Otac se još uvijek uzdao u prijatelje koji su sada došli na važne položaje u NDH, ali mene više nije puštao na studij u Zagreb. Da ne besposličarim počeo sam šegrtovati, učio sam za zanat električara-instalatera u našoj električnoj centrali. Nastojao sam naučiti što više o tom poslu i radio na elektrifikaciji seoskih i građanskih kuća u Đurđevcu.

Početkom listopada 1942. godine Slavko Kvaternik je smijenjen sa svih položaja i odlazi u Slovačku.

Negdje pred jutro, tog 27. listopada 1942. godine, nastala je velika galama. Jedna grupa ljudi provalila je u našu kuću. Probudili su nas. Rekli su nam da se obučemo. I, eto, tako je počelo. Nikoga od njih nismo poznavali. Ti ljudi su došli iz Zagreba, bili su policajci. Pretražili su cijelu kuću i u vitrini, na jednom stalku, našli su pet vojničkih metaka. Mislim da u njima čak nije ni bilo baruta, jer sam, vjerojatno, ja to bio izvadio još prije, za igru. To im je bila samo nekakva isprika, uhapsili bi nas i da ništa nisu našli. Morali smo se obući, mama, tata i ja. Sestra je bila u Zagrebu, udata za nežidova i tako se spasila. Bila je hapšena jedanput u toku rata. Cijeli rat proživjela je u Zagrebu, s mužem koji je bio sudac.

Kad su nas uhitili, uhitili su i očevu sestru s njezinim mužem, odveli su nas na željezničku stanicu i strpali u vlak. Ja sam već imao spakiran ruksak, jer sam sumnjao da bi se tako nešto moglo dogoditi. I otac i majka su imali nešto pripremljeno. Vlakom su nas otpremili za Zagreb. S nama, u odjeljku, bile su još dva čovjeka. Jedan od njih (ne sjećam se više je li bio općinski bilježnik, ili predsjednik općine) bio je uhapšen vjerojatno kao mačekovac. Druga uhapšena

Sestra Štefica na stepeništu
mlina u lipnju 1936. v

< Purim 1938. godine

< Berba 1940. godine

osoba bio je daljnji očev bratić Aleksandar Lihtner (također Židov) koji je bio oženjen katolkinjom i s njom je imao sina. Mi smo bili posljednji uhapšeni Židovi u Đurđevcu, jer je većina bila uhapšena već u proljeće 1942. godine.

Zagreb i stradanje koje se nastavilo

Na željezničkoj stanici u Zagrebu strpali su nas u »maricu«. Odvezli nas na Trg žrtava fašizma (danas se tako zove). Popodne su roditelje i mene prebacili u zatvor na Savsku cestu. Očeva sestra i njezin muž bili su isti dan prebačeni

^ Boris s roditeljima 1940.

u Staru Gradišku i Jasenovac i tamo su ubijeni. Nas su u zatvoru na Savskoj cesti zapisali, uzeli nam stvari i zatvorili u ćelije. Mislim da je očeva i moja ćelija nosila broj 26, a mati se nalazila jedan kat više. Veoma rijetko smo je viđali. Mati je kasnije počela raditi u kuhinji. U zatvoru smo bili do 4. svibnja 1943. godine. Kroz to vrijeme očevi prijatelji su nas pokušavali spasiti. Otac je cijelo vrijeme govorio o vatikanskoj vizi. Veza su bili monsinjor Juretić i kardinal Stepinac. Što se sve pri tome dešavalo, ja ne znam, znam samo da su putovnice (pasoši) bile na policiji i da sam svoju dobio poslije rata, no mislim da je otac znao više.

Tih osam mjeseci u zatvoru nisam radio ništa. Jedino sam počeo učiti talijanski, jer smo računali da ćemo ići u Vatikan, odnosno Italiju. Cijeli dan smo ležali u ćelijama. Niko nas nije mučio, a samo jedanput sam bio na nekakvom ispitivanju. Broj zatvorenika se u ćeliji mijenjao između pet i dvadeset. Zatvorenici su bili različiti po profesiji, starosti ili političkim nazorima, ali bilo je i ljudi bez političkog mišljenja, gimnazijalaca, ljudi koji su ispričali neki vic, ili čak ni to.

Jedan od zatvorenika koji me se najviše dojmio bio je dr. Mile Bošković, liječnik koji je studij završio u Italiji. Doputovao je vlakom u Zagreb, a na željezničkom kolodvoru je bio uhićen. U policiji, na kasnijem Trgu žrtava fašizma, toliko su ga mučili da je skočio kroz prozor. Pao je u krošnju drveta i polomio ruke i noge. Liječili su ga u bolnici, a tek zaliječen završio je u ćeliji u kojoj smo bili otac i ja. Ispitivanja su se ponovila, poslije kojih su ga donijeli tako pretučenog da nije mogao stajati na nogama. Nedugo zatim čim se malo oporavio, ponovo je pjevao sevdalinke i podizao moral drugim zatvorenicima. Ustrijelio ga je u Jasenovcu komandant logora Dinko Šakić koji se poslije 1990. vratio u Hrvatsku, osuđen na doživotni zatvor koji je proveo u zatvorskoj bolnici uz televizor i radio. Krvnik je svečano pokopan u Zagrebu.

Drugo ime koje spominjem iz tog vremena je Franc Štern. Taj vozač tramvaja je pobjegao u partizane, zarobljen je i završio u zatvoru gdje je pomagao pri raznošenju hrane. Naša sudbina se ispreplitala sve do Auschwitzta.

Jednog jutra su nas zvali, u kancelariju, oca, majku i mene. Još smo mi mislili da je to radi odlaska u Italiju. Dali su nam stvari. Niko nam ništa nije govorio. Ne znam, možda otac i nije mislio što i ja. Odveli su nas u dvorište. A u dvorištu, odjedanput: velika grupa zagrebačkih Židova, poznate familije. Bila je tu i obitelj Deutz – Maceljski i doktor Frölich sa ženom. Žena mu je bila Đurđevčanka rođena Lichtenberg, oni su bili naši susjedi. Bio je, zatim zagrebački rabin, dr. Miroslav Šalom Freiburger. Ja nisam poznao zagrebačke Židove, jer sam samo kratko bio u Zagrebu. Freiburgera sam poznao iz Osijeka, bio je tamo vjeroučitelj. I sad smo shvatili što je posrijedi. Mislim da je to bio 4. maj, jer je toga dana moja mama imala rođendan. Na taj dan je blagdan svetog Florijana i svake godine je na taj dan u Đurđevcu svirala vatrogasna glazba. Mi smo se pomalo šalili da je to mami za rođendan. Za čitavo vrijeme zatočeništva u zatvoru na Savskoj cesti, iako je bila samo kat iznad, s njom smo imali veoma slabu komunikaciju. Otac joj je u nekoliko navrata ipak nekako uspio dostaviti poruku. Nismo imali sa sobom novaca. Mama je jednom čuvaru u zatvoru dala svoj prsten. To je sve što znam, to mi je ona rekla kasnije u vagonu.

^ Zajednička fotografija zaposlenika mlina u Đurđevcu nekoliko mjeseci prije hapšenja 1942. godine

Peteroredovi

Postrojili su nas u peteroredove. Prešli smo ispod željezničke pruge, na drugu stranu. I onda, uz prugu, po današnjoj Magazinskoj cesti do teretnog Zapadnog kolodvora. Tu je sada, mislim, carinarnica ili tako nešto. Tamo na industrijskom kolosijeku stajali su vagoni. Nas su, valjda, četrdeset, pedeset ugurali u svaki vagon, zaključali vrata i – gotovo. Nismo znali kuda nas voze. Znali smo da idemo u logor, ali da se radi o životu i smrti, to još nismo znali. Možda je otac sumnjao. Otac je rođen, 1883. godine, imao je tada šezdeset godina. I majka je bila s nama u vagonu. Bile su čitave porodice zajedno, kako su se držale skupa, tako su i ušle u vagone. To su bili mali, živinski vagoni, ne ovi veliki, kakvi su danas. Krenuli smo kasno navečer i ujutro smo došli do Maribora. Tamo su se vrata otvorila i pustili su nas van, negdje prije kolodvora. To je bio teretni kolodvor gdje smo mogli obaviti nuždu, a kasnije smo nuždu morali obavljati uz jedna vrata. I to je bilo grozno.

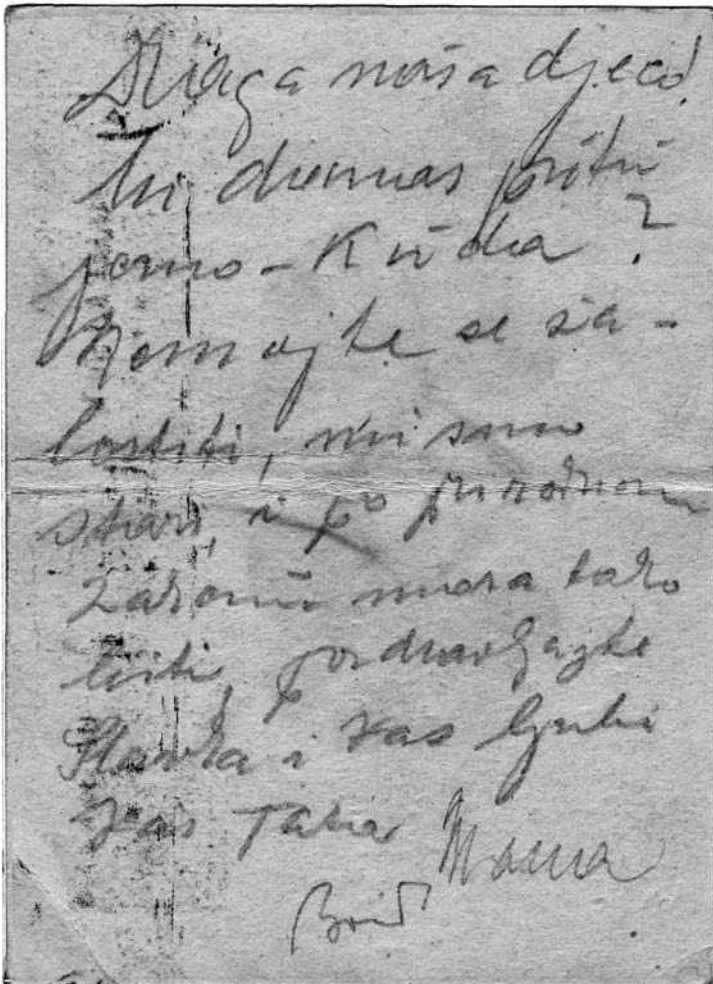
Pobjeći se nije moglo. Vagon je bio izvana zatvoren, nemate nikakav alat da biste mogli probiti pod. Bio je samo jedan prozorčić kroz koji se nije moglo provući. Vojnička pratnja bila je cijelo vrijeme prisutna. Gledali smo kroz taj prozorčić i vidjeli da se vozimo preko Semmeringa. Roditelji su se još ranije vozili tim putem, ja nisam, oni su odmah znali kuda se ide i da idemo prema Beču. Došli smo u Beč i stali na jednoj željezničkoj stanici. To nije bila teretna stanica, nego putnička. Otvorila su se vrata, vani su stajale žene s kruhom. Vjerojatno predstavnice Židovske općine. Donijele su kruh i dale nam ih. Vrata su se opet zatvorila. Krenuli smo dalje.

Auschwitz

Koliko je trajao taj cijeli put, ne bih mogao reći. Mislim da smo do Maribora putovali jednu noć, do Beča još jednu, a dalje su možda bile još dvije noći, ne znam. Onda smo došli na jednu ravnicu. Gledali smo kroz prozor. Mučile su nas sumnje. Pitali smo se, ide li se na uništenje, ili ne. Onda smo, od vremena do vremena, kroz prozor počeli

< Zadnja dopisnica prije transporta u Auschwitz

< Poruka Štefci prije transporta u Auschwitz

viđati ljude u zatvoreničkoj uniformi, a to je bio znak da se ne ide na uništenje, nego da se, ipak, ide negdje gdje se ostaje u životu. Bar sam ja to tako mislio. Bio sam uvjeren da će nas negdje istovariti i da će nam dati neki posao, da nas žele maknuti iz Evrope. Na kraju smo došli, već je bio dan, bila je to stanica Auschwitz. Vrata su se otvorila.

– Van! Van! Van! – vikali su.

Pokušali smo uzeti stvari.

– Ne! Stvari ostavite, to će doći za vama. Van!

Jedan SS-ovac je odredio mene i još jednog, jer je u vagonu bilo mrtvih i ljudi koji su već bili u komi (uglavnom stariji ljudi), da ih istovarimo. Mučili smo se, jer je vagon bio visok. Uzmemo čovjeka, jedan za ruke, drugi za noge i sad, kako da ga spustimo? Trudili smo se da nam ne padne, da ga ne ozlijedimo. To je trajalo neko vrijeme, dok smo sve završili. Onda sam otišao k ocu. Svi su već bili svrstani u dvije kolone. Najedanput, dolazi jedan SS-ovac, u uniformi, i pita gdje su oni koji su istovarivali. Javio sam se (znao sam njemački, naravno). Rekao mi je da ne idem tamo, u tu kolonu, nego u drugu, puno manju, jer mogu ići pješke. I tako mi je, taj SS-ovac, spasio život. Otišao sam u drugi red, tamo sam stao. I mi smo brzo krenuli, jer su ostali već stajali u peteroredima i sad smo se još samo nas dvojica ili trojica, koji smo to radili, priključili. Hodali smo dva tri kilometra i stigli – u Birkenau.

Tamo nas je dočekalo desetak SS-ovaca. Najednom, među nama su spazili jednoga koji je imao drvenu nogu.

– Van! Kako si došao u tu kolonu?! – počeli su vikati i udarati ga.

I sad mi je čitava ta stvar počela biti jako sumnjiva. Još prije toga sam mislio: Pa, dobro, što će učiniti sa stvarima koje smo ostavili, kako će znati kome što pripada? Sad sam se malo lecnuo. Umjesto da su zahvalni što ne mora ići na kamion ili na autobus, a oni urlaju – zato što je došao s nama. Čudno. Ušli smo u logor. Ne sjećam se točno redosljeda, znam da je bilo skidanje do gola, šišanje, kupanje i nekakvo uranjanje u dezinficijens. To je, vjerojatno, bio početak, sve pod nadzorom SS-ovaca. Još ništa nisam znao, samo sam sumnjao. Naša odjeća i cipele, sve je oduzeto,

dobili smo drugu odjeću, koja, zapravo nije bila prava odjeća. Hlače, košulja, nekakav haljetak, sve je bilo isprano, iznošeno i ofucano, ništa ne odgovara, ili je preveliko, ili premalo. Čak i kad mijenjamo, ne možemo nikad ništa složititi. Najgore je bilo što cipele uopće nisu bile cipele. To je bio drveni đon sa platnom, kao visoke cipele, uvijek rasporene. I sad smo počeli sa tim ljudima, koji su bili u logoru, razgovarati. Prvo pitanje je bilo – gdje su naši?

Broj na ruci 120598

– A, već su gore! – odgovorili su nam i dizali oči k nebu. Sad smo tek shvatili da je to logor smrti!

Strpali su nas u jednu baraku. Bolje da ne govorim o tome kako je to izgledalo. Ne znam koliko je ljudi bilo unutra. U barakama su bili kreveti na tri kata. Ti kreveti su bili veličine 2x2 metra. Smjestili su nas unutra jedno petnaest. Dobili smo deku, ma krpu, to nije bila deka. Srećom, bio je maj, pa nije bilo toliko hladno da se čovjek baš smrzava. Malo dalje su se nalazili isti takvi kreveti, ali s prekrasnim dekama. To su bili kreveti rukovodilaca: predradnika, kapoa, itd., također logoraša. Zatvorenici su bili svih mogućih vjera i nacionalnosti: Židovi, Poljaci, Česi, Slovaci, bilo je Jehovinih svjedoka, homoseksualaca... Ne znam koliko je bilo baraka. Logor je bio ogroman, još u izgradnji, mislim da se prostirao na skoro sto hektara. U njemu je bilo na desetke tisuća logoraša. Svaki logoraš je dobio broj, utisnut na ruci. Moj broj je 120598. broj je istetoviran s tri »špenadle« (pribadače), koje su umakane u tuš. Ne znam kad su prvi logoraši došli u Birkenau, vjerojatno 1941. ili 1942. godine. Svi koji su ušli, dobili su broj, ja sam bio sto dvadeset tisuća petsto devedeset osmi, koji je ušao, no preživjeli su samo pojedinci. Još se manje zna koliko je bilo onih koji nisu ni ušli u logor, nego su odvedeni direktno u plinske komore, a njih je bilo najviše. Računa se da je tamo stradalo oko šest miliona ljudi.

Moji roditelji su došli sa mnom. Otac je sigurno otpremljen u plinsku komoru odmah nakon izlaska vlaka. Čim su se iskricali, stariji i djeca su odvajani, oni su odmah slani u plinske komore. Da li su ih vozili kamionima, ili ne,

ne znam. Nama su rekli da možemo ići pješke, a da oni, stariji, ne mogu, pa će ih voziti. Za majku ne znam, žene su odvojene posebno i više je nisam vidio. Čim smo izišli iz vlaka, stvorile su se dvije muške grupe, dvije kolone. U jednoj znatno manjoj sam bio ja, nakon što me je SS-ovac izvukao iz kolone smrti, koja je brojala znatno više ljudi i u kojoj je ostao otac. To je kod svakog transporta bilo tako, ne samo kod našeg. Isto tako se je postupalo i sa ženama. Samo, u toj brzini, nisam vidio mamu. Poslije, kad sam bio već u logoru, i kad se išlo na rad, onda se iz daleka neki put mogao vidjeti ženski logor, ili smo se mimoilazili sa ženskom kolonom. Mi smo tako strašno promijenili izgled. Kosa, odjeća, sve je to bilo potpuno drukčije. Da li bih ja moju majku i prepoznao u onom momentu?

Prvo prespavaš i ujutro misliš, ako ništa drugo, bar da se opereš. Nemaš ni četke za zube, ni sapun, ništa. Pitaš gdje to možeš učiniti. Kažu – iza barake. Iza barake je bila jedna željezna cijev s luknjicama, iz kojih teče voda. Bez ručnika, bez ičega. To je još jedno, ako se uopće više može govoriti o razočaranju, nakon svega. Onda počinje. Hrana je posebno poglavlje, o tome neću govoriti. Podijeljeni smo u desetine ili nekakve jedinice. Dobili smo jednog predradnika. On je imao kapoa, kome odgovara. Nosili smo opeke, nekoliko kilometara dalje. Po pet opeka. Ostaviš ih tamo i onda se opet vraćaš, po nove. Onda vidiš već starije logoraše, bilo je dosta Rusa. To je močvaran teren, blatan, očajan. Vidiš, odjednom, Rusi u toj močvari love žabe. Valjda su ih pekli, ja se više ne sjećam, bilo je jasno da ih jedu. Gradio se novi logor i to tako da se na močvarnom terenu pokraj ceste, buduće ceste, izgrade dva duboka kanala. I onda, kao riblja kost, na tu buduću cestu, tamo su »fašine« (šiblje vezano u snopove) bacali unutra. Tako da može cirkulirati voda, a gore se stavi zemlja.

Mogu li se spasiti

Još kod ulaza, kad smo saznali da naših roditelja više nema (znao sam da oca više nema, i slutio sam da ni mame više nema), pitao sam se, što sad? Mogu li se spasiti? To je bilo prvo pitanje. Da li su zaprepaštenje, bol, užas bili

< Birkenau 1987. godine,
svaki dimnjak / baraka
– za oko 1000 ljudi

toliki, da je to što se dogodilo roditeljima bilo potpuno nemoguće shvatiti, ne znam? Ne znam kako sam to sve skupa prošao. Trebalo je nešto smisliti. Prilikom tetoviranja brojeva pitali su nas za zanimanje. Javio sam se kao električar. Nagovorio sam i Franca Šterna i njegovog prijatelja da se i oni jave kao električari, jer ću ih već izvući što se struke tiče, vjerojatno sam računao da će oni meni u nečem drugom pomoći. Kada sam saznao da u Birkenau postoji električarska komanda otišao sam tamo. Upisali su me. Jednog jutra je Kapo imao nalog da pošalje jednu grupu na rad u j krematorij. Odmah sam se javio da idem tamo, da vidim, bio sam znatiželjan. I tako sam jedan dan popravljao struju u krematoriju.

Tada sam vidio kako izgleda krematorij i što je to u stvari. S jedne strane je bio ulaz, kao ulaz u podzemnu garažu, pet, šest metara širok. Put se spuštao dolje, ne jako duboko, možda tri metra pod zemlju. I tu se granao. Od toga se širio dalje. S jedne strane se, možda malo dublje, a možda i ne, išlo u jednu veliku prostoriju, u kojoj su gore, na stropu, bili tuševi, ali bez vode. A u sredini su bila dva ili tri debela valjka, koja su bila spuštena od stropa do zemlje. Svaki valjak se sastojao od mrežaste žice (isprepletene žica različitih dimenzija). Bilo je četiri, pet ili šest takvih valjaka, jedan u drugom. Tu su, kroz krov, ubacivali plin unutra. To je izgledalo kao neka podzemna kupaonica. Bila su jedna velika

vrata, široka, koja su se, sa vanjske strane, zatvarala gredom, tako da se nisu mogla otvoriti. Ljudi su ušli unutra i tu su bili zatvoreni. Što je dalje bilo, da li su se leševi vukli opet u taj hodnik, vani, da taj plin ispari, ili su to radili ventilacijom, ne znam. Kod ulaza, u gasnu komoru sa desne strane je bio jedan veliki lift – platforma. Na nju su se bacale lešine i dizale jedan kat više, u prizemlje. U prizemlju su bile baterije za spaljivanje. Vidio sam ih s prednje strane. Imale su željezna vrata kao kod ložišta ili u lokomotivi, ali veća. Leš bi se ugrao unutra, možda su već ukočene leševe gurali unutra, a dolje je gorio plamen. Tu u Šleziji je svugdje bilo sve puno crnoga ugljena, antracita. Ne znam koliko je vremena trebalo da se leševi spale, ali tamo je bilo jedno četiri ili pet baterija, s po tri peći u svakoj bateriji. Vjerojatno je to sve skupa vrlo brzo išlo. Eto, to je krematorij.

Krematorij i čuvari tajni Posebne komande

Logoraši su znali što se događa. Kako ne bi znali? Dim koji je sukljao iz dimnjaka i zaudarao, govorio je sve. Osim toga sa stražnje strane barake u kojoj sam spavao bio je tzv. *Sonderkommando* (Posebna komanda). Tu su spavali mladi dečki koji su radili u krematorijima. Nijemci su samo vodili ljude unutra, a sve ostalo su morali raditi kažnjenici. Svakih nekoliko mjeseci je i *Sonderkommando* spaljivan u krematoriju. Nijemci su na željeznici razvrstavali pridošle, a sve ovo dalje su morali kažnjenici. Vjerojatno su nastojali da ljudi uđu unutra i da što kasnije shvate gdje su zapravo i što se dešava. Ne znam je li ikad bilo nekakvog opiranja? Na željezničkoj stanici je navodno bilo. Tko će se opirati? Što su mogli napraviti? Tako je bilo i u Jasenovcu, svuda je tako bilo. Ako se jedna grupa pobunila, to je puno.

Nakon nekoliko tjedana je došla zapovijed, prozvali su nas trojicu koji smo se javili kao električari i prebacili nas u Auschwitz. I neki drugi ljudi su bili s nama, ali se više ne sjećam koji. U odnosu na prethodni logor, u Auschwitzu je bilo »elitno«! To su bile zidane zgrade, kreveti. Doduše, na jedan, dva ili tri kata, ali ipak kreveti. Auschwitz, za razliku od Birkenaua je bio za pokazivanje. Tu je dolazio Crveni križ i slične organizacije, u »kontrolu«.

Stigli smo tamo. Nismo znali zašto, nitko nam ništa nije govorio. Šetali smo se nekoliko dana po logoru. I onda smo, slučajno, naišli na trojicu Židova koji su došli godinu dana ranije i ostali u životu. Jedan je bio Mišo Vajs, krojač iz Osijeka, drugi je bio neki Polgar, iz Donjeg Miholjca, on je poslije rata imao bojadisaonicu, i treći kojemu se više ne sjećam imena, i koji je, navodno, prije rata bio golman u Osijeku. Poslije sam našao još jednoga gospodina. Ta trojica su imali tetovirane brojeve četrdeset i nekoliko tisuća, i došli su godinu dana prije. I u Auschwitzu je bio krematorij, znatno manji, ali njega sam vidio tek 1987., kada sam ponovo posjetio logor sa svojim češkim prijateljima.

Hodali smo po Auschwitzu amo-tamo. Treći dan nas nisu puštali van. Tada su u spavaonicu došla dva ili tri mlada SS-ovca. Rekli su da se osniva novi logor, da treba puno zanatlija, stolara, električara, šlosera, (limara) kovača i ne znam koga sve, pa neka se javi tko hoće. Ja sam se odmah javio, a Štern i prijatelj nisu. Javili su se drugi. Dok su nas sve popisali, trebalo je vremena. Ja sam se već vraćao na mjesto i onda stanem i kažem esesovcima, kakav sam bedak bio, da imam još dvojicu kolega. Dobio sam pljusku. Nikakvih kolega tu nema, rekli su mi. A ta dvojica se nisu javila jer su se bojali da je to likvidacija. Drugi ili treći dan, poslije toga, opet su me izvukli van. Štern i njegov prijatelj su ostali, i nikada kasnije ih nisam vidio, niti čuo o njima.

Popeli smo se na jedan kamion pun građevnog materijala. Sami Poljaci su bili oko mene. Ne znam koliko smo se vozili, dvadeset, trideset ili četrdeset kilometara, i stali. S lijeve strane asfaltirane ceste leže dijelovi baraka, a sa desne strane su dvije barake. Osniva se novi logor. I sad sam bio tu.

Sjećanja na logor smrti Jaworzno

Do našeg dolaska to još nije bio logor, odnosno bio je tek u nastajanju, nije još bilo ni prave ograde, a mi smo bili prvi logoraši Jaworzna. Prvih dana to su bile samo dvije barake, a dijelovi baraka bili su oko ceste. U jednoj polovini prve barake stanovali su SS-ovci, a drugoj polovini mi. U drugoj baraci je bila kuhinja i, valjda, SS-ovska administra-

cija. Mi, zatvorenici, morali smo se tamo, silom prilika, međusobno upoznati. Odmah se vidjelo kakav je tko. U tom prvom transportu, u kome sam bio, mislim da je bilo oko pedeset ljudi. Ne sjećam se jesmo li došli na jednom ili dva kamiona.

Budući logor trebao se izgraditi u borovoj šumici, na pješčanom terenu. Izgledalo je kao naša »pustara« (imanje u Đurđevcu). Pomislio sam – tu ću preživjeti!

Morali smo prvo napraviti ogradu, onda smo je morali proširivati. Prvo se morao pripremiti i poravnati teren, onda su se zabijali kolci u zemlju, na kojima su se sastavljale barake. Prvo su se postavljali podovi, pa stijenke, pa krov. To su sve bili teški dijelovi, pogotovo krov i stijenke, jer je sve bilo drveno i sve se moralo nositi na leđima. Bilo je iscrpljujuće. Nosili smo te teške dijelove. Ako si malo spustio rame, onda su te drugi ružno gledali, njih si opteretio, a to se nije dobro gledalo. Dakle, morao si pokazati određenu kolegijalnost. Posla za električare još nije bilo. Teren smo ravnali lopatama. Sve je prvih pola metra ili malo više išlo lijepo, ali smo nakon toga naišli na nekakav crveni sloj pijeska, koji se morao s krampovima razbijati, tako je bio tvrd. Ja sam to gledao, drugi su gledali, pa su još malo kopali. Ali, moraš dalje.

Svakodnevno kopanje crvenog kamenog sloja i svakodnevno nošenje drvenih dijelova baraka bilo je vrlo naporno. Htio sam se izvući od tog posla. Nakon jedno sedam dana vidio sam da je u novom logoru među građevnim materijalom puno namotane bodljikave žice za ogradu logora, ali nije bilo izolirane električne žice. Ustajali smo i lijekali uvijek u mraku, uvijek su se tražile cipele ili nešto slično. Stoga sam mislio da bi bilo dobro napraviti struju. Izvukao sam nekoliko svitaka, raspleo tu žicu i odmotao (maknuo) bodlje. Onda sam napravio drvene čepove koje sam zabio čavlina s bočne strane noseće krovne grede u sljemenu krova i na to spojio nosače (grla) žarulja koje sam objesio na žicu s izolacijom. Tako je baraka kažnjenika bila osvijetljena željeznom žicom koja nije imala izolacije, a ja sam dobio nadimak *Stacheldraht Elektriker*, koji je bio podrugljiv, ali na neki način mi je osiguravao simpati-

je i neku vrstu prednosti za vrijeme cijelog mog boravka u tom logoru, čak i onda kad sam bio smijenjen i potjeran na rad izvan logora.

U početku nije bilo ni zahoda, izgradili smo nekakav zahod, postavili smo već nekoliko baraka i tada je došao drugi transport. Sada smo se morali ponovno priviknuti na logorski život, jer je to postao logor.

Među logorašima je bilo svakakvih odnosa, kao i u životu. Imali ste ljude koji su bili nemogući prema Židovima. Najviše je bilo starih logoraša Poljaka. Osim Poljaka tu je bilo i Čeha i Slovaka, Francuza. Bilo je i Nijemaca. U logoru se ljudi nisu grupirali po nacionalnosti, ali je svaka nacija imala svoj znak. Židovi su imali žutu zvijezdu, politički su imali crveni trokut, kriminalci zeleni trokut, homoseksualci su imali ljubičasti trokut, ne sjećam se za ostale. Među zatočenicima je bilo jako malo solidarnosti, ali je bilo i toga. Recimo, ja mogu biti veoma zahvalan jednom Poljaku. On je uvijek dobivao pakete. Ja sam bio u logoru, unutra, a on je radio vani, na vanjskom radilištu. I tamo je imao doticaj s Poljacima civilima. Zbližio se sa jednom ženom, Poljakinjom. Jednog dana me upitao:

– Boris, imaš li ti još koga živog?

– Imam, kako ne. Imam sestru u Zagrebu, pa poznatih tamo – odgovorio sam.

– Da li bi ti htio njima pisati?

– Pa jasno da bih!

Sestra nije znala što se s nama dogodilo. Ništa. Kad smo došli u logor, svako je dobio jednu dopisnicu, da se javi da smo dobro stigli, i to je sve. Ne znam jesu li to dobili i pisali moja majka i otac. No, izgleda da to što sam napisao uopće nije stiglo do sestre. Ovaj Poljak se dogovorio s tom ženom i ona mu je dala jednu dopisnicu. Ja sam na toj dopisnici, pod imenom te Poljakinje, napisao sestri nekoliko rečenica. Napisao sam i neka mi pošalje mjesečno jedan paket. Sestra je dobila dopisnicu. Sad sam i ja počeo dobivati pakete iako to Židovima nije bilo dozvoljeno. Pakete su smjeli dobivati samo Česi i Poljaci. Od SS-ovaca, koji su bili prisutni kada su se primali paketi, ni jedan to nije zabranio i ja sam cijelo vrijeme, svakog mjeseca, primao

paket, a ta hrana davala je šansu da preživite. Tako sam ja vjerojatno bio jedini Židov koji je u Auschwitzu primao pakete. Naravno, nekoliko paketa se ipak usput izgubilo.

Pokušavalo se i bježati iz logora. Bili smo u Jaworznu već duže vrijeme, logor je već bio izgrađen i logoraši su išli na rad izvan logora. Jedan dan se komanda (jedinica) koja je radila van logora, vratila oko dvanaest sati, a inače se nikada nije vraćala prije šest. Postrojili su nas. Što je sad? Niko ne zna. Ja sam tada bio u osmom bloku, to je ona prva baraka, gdje su još uvijek u jednom dijelu bili vojnici, a u drugome mi. A u blok do našeg, deveti (ne znam što je tamo bilo u to vrijeme, no svakako nisu bile spavaonice). Najednom iz svake od blokova počinju odvoditi ljude. Zovu ovoga, zovu onoga. Većina njih se ne vraća. Iz moga bloka su također išli tamo. Jedan se vratio, šuti, neće ništa da kaže. Čekamo. Odjednom, prozovu moj broj. Ja sam došao dolje.

- Kako si htio ugasiti svjetlo? – pitaju me.
- Ja ga gasim svako jutro – odgovorim.
- Ne, ne ujutro, inače.
- Ne znam.

Vide oni da sam ja naivčina. Onda pitaju:

- Ne, kako si htio pobjeći?
- Ja htio pobjeći? Nisam bedast!

Zatim su još nešto pitali i hajde, natrag.

Shvatio sam da se radi o nekom bijegu, ali gdje i kako? Ništa mi nije bilo jasno. Ispostavilo se da su ispod barake br. 2 počeli ispod onog tvrdog crvenog pijesaka kopati tunel za bijeg. Međutim, nisu valjda bili dovoljno oprezni i jedan starješina susjednog bloka br. 1, neki Švabo, vidio je da se netko izvlači ispod barake. Postalo mu je sumnjivo. Koliko je on to išao istraživati, ne znam. Uglavnom je sve skupa prijavio komandi. Zapisao je broj jednog logoraša koji se izvukao ispod poda barake i taj logoraš je cijelu stvar izdao. Bilo ih je, valjda, jedno tridesetak koji su htjeli pobjeći. Među njima je bio Čeh Bleier koji je bio kapo i jedan Poljak, električar, koji je radio sa mnom. Sve su ih odvezli u glavni logor Auschwitz na ispitivanje. Nekoliko mjeseci nakon toga one koji su preživjeli ispitivanje doveli su na-

trag u Jaworzno, napravili vješala i pred svima ih objesili. No bježalo se i uspješno. Kasno u jesen 1944. pobjegla su dva poljska zatočenika. Jedan se zvao Viktor Smigeljski, imao je tetovirani broj oko 750, dakle došao je među prvima u Auschwitz, bio je posilni komandanta logora. Za drugoga mislim da je imao broj oko 7000, dakle također vrlo stari zatvorenik, a po struci je bio liječnik. Njega sam susreo jedne godine poslije rata u Crikvenici, i tada mi je ispričao sve o bijegu. Stupili su u vezu s Crvenom armijom i na njihovu je molbu logor bio bombardiran noć prije nego što su Nijemci naredili evakuaciju pred Crvenom armijom sredinom januara 1945. godine

U jesen 1944. u Jaworzno su došla trojica jugoslavenskih partizana. Jedan od njih je bio Čedo Ševerdija, iz okoline Splita, drugi Cvjetko Bošković, Crnogorac, a treći jedan Srbin, učitelj, ali ja mu se više ne mogu sjetiti imena. Naravno, čim sam ih vidio, počeo sam ih pomagati. Otišao sam u kuhinju, jer sam tamo već poznavao dečke. Ja nisam za sebe nikada ništa tražio, jer sam relativno dobro stajao. Mogao sam nešto ukrasti, ali od kuhara nikad ništa nisam tražio. Rekao sam mu:

– Daj mi nešto, tu su mi moji dečki iz Jugoslavije.

Kuhar mi je dao jedan vrč juhe. Dva, tri dana je bilo tako. Onda sam im rekao:

– Dečki, ja ne mogu vas svu trojicu pomagati.

Čedo je bio snalažljiv, to sam vidio, učitelj također. Rekao sam da ću pomagati onog trećeg, najslabijeg Crnogorca Cvjetka Boškovića, koji je nosio isto prezime, kao siroti liječnik sa Savske ceste. I tako sam ja njega pomagao, mjesec dana, ili koliko je to trajalo, do evakuacije.

Jaworzno su 15. ili 17. januara 1945. godine ispraznili. Što su napravili s logorom, ne znam. Nas su postrojili u peteroredove i tjeraj, po cesti.

Dan prije evakuacije, Rusi su bombardirali logore. Oni su namjeravali razrušiti ogradu, da možemo pobjeći. Međutim, pogodili su kuhinju. Ograda je ostala čitava, jedna bomba je pala malo iza ograde. Uništena je čitava električna. U kuhinji je bilo jedno dvadesetak ranjenih, što lakše, što teško. Logor je bio bez struje. Morao sam cijelu noć raditi,

prvo da osposobim bolnicu, a onda kuhinju. Drugi dan sam osposobljavao barake. Taman sam se htio vratiti u baraku i naspavati se, kad, opet apel (postrojavanje), koji nikako da završi. Najedanput, dobijem cijeli jedan kruh, dobijem još i kocku margarina i – evakuacija. Bila je zima. Temperatura minus 20, sve smrznuto. Tjeraju nas, onako kako smo bili, nikako obučeni, po cesti, cijelu noć, cijeli dan. U jednom trenutku su nas tjerovali da trčimo. Druge ili treće noći, nisam siguran da li smo negdje, u nekakvom štaglju spavali. Ja se nešto sjećam, napali su nas Rusi avionima. Oni nisu odmah vidjeli da su to kažnjenici i počeli su pucati.

Evakuacija

Evakuacija je trajala nekoliko dana. Bilo nas je dvije, tri tisuće, možda i četiri. Bilo je jako puno Mađara i ruske djece, Poljaka je bilo malo jer su ih već prije, sve zanatlije, otjerovali na rad u Njemačku.

U tom Jaworznom se spasilo najviše hrvatskih Židova iz Auschwitza. To su bili Izak Kalderon, Ivica Jungvirt, fotograf iz Zagreba, dva brata Weiss, iz Podravske Slatine. Još je jedan bio, Rosenberg ili Rosenzweig, taj je negdje iz Vojvodine, njega sam izgubio iz vida. Onda su bila i ova tri Jugoslavena, Čedo Ševerdija, Cvjetko i Učo. Nas pet, šest Židova, u tom logoru smo se spasili. Iz našeg transporta, od nas koji smo pošli iz Zagreba, spasio se samo još jedan, kemičar ing. Edi Bier, koji je iz Auschwitza zapravo, iz Birkenaua, premješten u Saksenhausen i tamo je radio u krivotvornici novca. Nijemci su krivotvorili novac za svoje potrebe. To ga je spasilo. Vratio se u Zagreb i radio u tvornici, Katran, Kutrilin. Prije jedno desetak godina je umro.

Da se vratimo na evakuaciju, to je bilo strašno. Tko nije mogao dalje – kuglu u glavu. Ako si stao ili sjeo noge su se smrzle. Ja ne znam koliko je dana to već trajalo. Jednu noć sam izgleda spavao, ali sve ostale nisam, jer ako nisi zaklonjen, ako nisi pod krovom, ne smiješ sjesti ni stati, a kamoli spavati, smrzneš se. I ja sam poludio. Sve mi je postao košmar, od nespavanja, od hladnoće. Krenuo sam u suprotnom pravcu, natrag, da me ubiju na kraju. Od SS-ovaca ko-

ji su bili u Jaworznom u istoj baraci, dvojica su bili su vojvođanski ili bački »folksdojčeri« zvali su se Sammner ili Haas, i s njima sam ponekad razgovarao na hrvatskom. Dakle jedan od njih me zaustavio.

– Kamo ćeš ti? – pita me.

– Čujte, ja dalje ne mogu hodati. Ja vam dajem časnu riječ da ja idem u logor, jer se moram naspavati i doći ću za vama. Neću bježati. Dajem vam časnu riječ.

On je vidio koliko je sati i gurnuo me u grupu i rekao onima oko mene:

– Dečki držite ga!

Uхватili su me, prvo neki poljski Židovi, a poslije moji češki, jako dobri prijatelji. I oni su me držali. Ne znam koliko dugo sam spavao i hodao. Oni su me držali da ne padnem. Tako me je, po drugi put, spasio jedan SS-ovac.

Dolazak u logor Blehamer

Ta evakuacija je bila košmar kojega se isprekidano sjećam. Najedanput bi nas počeli strašno tjerati. Negdje se čula kanonada. Dakle, pucaju topovi. Tu je bilo nekakvo brdo. Vidjeli smo dolje svjetlo, izgleda da je to bilo već jako blizu fronte. Tjerali su nas trčecim korakom. Na kraju smo došli u Blehamer. To je bio koncentracijski logor, ali već ispražnjen. Betonski zid naokolo. Ja sam legao, zaspao i ništa više nisam znao. U noći je nastala velika galama. Čuo sam je, ali kroz san. Ujutro se probudim, nema SS-ovaca, logor je skoro prazan. Ima ljudi tu i tamo, neko je ostao. I ovaj moj Čedo Ševerdija je ostao, no putem su nestali i Cvjetko i Učo. Izgleda da je dosta mojih Židova ostalo. Nikoga nema, nema SS-ovaca. Čedo se odmah snašao, pro našao je jednog Rusa. Našli su negdje kramp, čekić i malj i probili ogradu. Došao je k meni i rekao da ide s Rusom, da oni bježe. Upitao me hoću li s njima. Mislim se: Kud ću bježat sad opet? Tu su i moji prijatelji Česi, s kojima sam dobar. Smatrao sam ih pametnijim od sebe. Oni tu stoje, ne bježe, ne bježe ni neki drugi i nas nekoliko, Jugoslavena. Rekao sam:

– Čedo, ja ne idem. Ja ću tu ostati.

– Dobro.

On je otišao. Jedan od nas koji smo ostali u logoru, Izak Kalderon, provalio je u magazin i dovukao grah. Dvije ga godine nismo jeli. I sad smo mi pristavili grah. A blizu nas, cijelo vrijeme kruže avioni i nešto bombardiraju. To znači da je tu negdje nekakva bitka za most, preko kojega Rusi hoće da pređu, a Nijemci to sprečavaju. Rusi su došli na dva kilometra od nas, i mi ih čekamo. Prvo smo pristavili vjedro graha i pojeli ga dok još nije bio ni kuhan. Drugu vjedro graha pojeli smo nešto kasnije, a ne sjećam se točno je li to bilo još jedno vjedro ili lavor graha koji smo također pojeli prije no što smo išli spavati. U deset sati neko nas budi. Žandarmerija! Iz aviona su vidjeli da je u logoru cijelo vrijeme dim ili vatra i javili su to komandi, komanda je javila SS-u, SS je poslao žandarmeriju.

Kad su nas vodili iz tog logora, jedan od Čeha, inženjer Jirži Berman, pobjegao je u šumu. A mi ostali nismo pobjegli. I sad nas je žandarmerija preuzela i vodila skoro mjesec dana prema Njemačkoj, da nas Rusi ne bi uhvatili.

Bilo nas je ostalo još možda stotinjak. Išli smo pješke, cijelo vrijeme. Žandarmerija je bila pristojna. Spavali smo kako gdje: po sjenicima, svuda. Nisu nas ubijali. Ako neko nije mogao dalje, ostavili bi ga u mjesnom zatvoru. Nisu nas baš strogo ni čuvali. Mogli smo otići u neko selo, negdje malo jela izmoljakati, ili tako nešto. Ljudi su željeli pomoći. Tu smo, ponekad, mogli nabaviti malo hrane. Negdje smo iskopali repu, negdje našli krumpir, jeli smo ga i sirovog. Išli smo na zapad i završili u logoru Grossrosen. U logoru su nam dali litru juhe, pa nas okrenuli na željezničku stanicu i smjestili u otvorene vagone. I sad, opet na zapad, u Weimar, krasan njemački grad velikih skladatelja, pisaca. Weimar je, kao Sljeme blizu Zagreba ili Avala kraj Beograda, postoji jedno brdo, Etersberg se zove. Na tom brdu je bio logor Buchenwald.

Kaos u Buchenwaldu

U tom logoru sam dočekao oslobođenje. S istoka je dolazila masa logoraša, ne samo iz Auschwitza nego iz svih drugih logora koji su bili po Poljskoj, sve su tjerali, sve se slijevalo se na zapad. A ti zapadni logori nisu bili kapaci-

tirani za toliki broj ljudi. I sada je to bilo strašno. Barake su bile manje nego u Birkenau i prepune svakakvih ljudi: i kradljivaca, i ubojica, jedan nezamisliv košmar. Bilo je i slučajeva ljudožderstva – ljudi su umirali vani, a netko bi ih razrezao pa im počeo jesti jetru. I takve stvari. Strašno je bilo. Neću ni reći koja nacija je to radila. Nije to bilo pitanje nacionalnosti, to bi i netko drugi, vjerojatno, napravio, da je bio u njihovoj situaciji. Došao sam u jedan takav blok, gdje ti je kruh nestao u trenutku čim se okreneš. Mislio sam da odatle neću živ izaći. Otišao sam moliti one Čehe da mi pomognu, jer su oni još od ranije bili u Buchenwaldu, tako da su se poznavali s drugim logorašima, međutim, nered je bio ogroman i nisu mogli ništa učiniti. Vidio sam sve crno. Buchenwald je jedan od najstarijih logora. Tamo su Nijemci slali kriminalce i političke kažnjenike, njemačke i austrijske komuniste i naravno Židove. Tu se među logorašima od osnivanja logora vodio rat za vlast u logoru, pa su ubijali i jedni i drugi. Politički su zatvorenici nadvladali i zaposjeli sva važnija mjesta, počevši od pisara. Nakon toga su i neki kriminalci prišli političkima i stvorili logorski pokret otpora koji je bio jako dobro organiziran. Imali su i oružje, a pred kraj i čitavu naoružanu vojnu jedinicu. Tu je bilo i mnogo naših partizana. Imali su stroj za printanje i radio stanicu, pa su komunicirali sa saveznicima, a Nijemci o tome nisu ništa znali. Buchenwald je bio jednom jako bombardiran i izgleda da su tom prilikom došli do oružja. Posjedovali su tridesetak karabina i bili odlično organizirani. Čitavo su vrijeme pregovarali s komandom logora. Nijemci su htjeli isprazniti Buchenwald, potjerati logoraše dalje i valjda ih negdje putem pobiti. Oni se, međutim, nisu dali već su odugovlačili. Na kraju su rekli da će, ako bude trebalo, provaliti van s našim logoraškim vojnim jedinicama. Do toga nije došlo.

Mislim da je to bilo 11. aprila, kad su kroz Weimar prošli Amerikanci, vjerojatno iz Dresdena, jer Dresden je bio kompletno uništen, što smo vidjeli kad smo na povratku u Jugoslaviju prolazili kroz njega. Kažnjeničke jedinice su dobile oružje, izbile van i počele hvatati SS-ovce, čuvare, i zatvarati ih u zatvor u kojem su prije bili kažnjenici. Čekali

su da dođu Amerikanci i onda ih predali njima. Logor je bio slobodan.

Povratak

Prvih nekoliko dana slobode bilo je strašno: ljudi su ležali po logorskoj cesti, svuda unaokolo. Ne znam koliko desetina hiljada ljudi je bilo koncentrirano na tome mjestu, izgladnjelo, na rubu smrti. Ujutro su kolima samo kupili mrtvace. Mrtvih je bilo toliko da su ih zakapali bagerom.

Bili smo slobodni, mogli smo sve što hoćemo.

Jugoslaveni su imali svoj odbor. U tome odboru su bili: Rudi Supek, Bela Kohn, dr. Stane Mahkota, Janez Levar, koji je bio najstariji, i Emil Lichtenberg, strojobravar po struci. Oni su vodili brigu o Jugoslavenima, ali i prije toga u logoru je tako bilo organizirano da su svi osim Židova smjeli dobivati pakete. Svi ti paketi išli su na jedno mjesto i dijelili su se tako da je svatko dobio dio, pa i Židovi. To je bilo partijsko naređenje. Nije bilo nikakve razlike.

Ne bih rekao da je vladao kaos, samo prva dva-tri dana kada je hrana bila u pitanju. Jer izgleda da je negdje u blizini bio zoološki vrt, pa su klali jelene, srne, medvjede i druge životinje i od njih kuhali juhu. Ljudi su halapljivo jeli, a to je bilo pogubno najesti se na prazan želudac (mjesećima su gladovali), nastupio bi proljev i ubrzo zatim smrt. Tako je strašno puno ljudi umrlo. Mi smo imali sreće da su Bela Kohn i Mahkota, koji su bili liječnici, stalno ponavljali i upozoravali:

– Dečki, ne jesti! Pet žlica i gotovo!

Tako su se tu, od naših, koji su dočekali oslobođenje, manje-više, svi spasili.

Vratio sam se u Jugoslaviju veoma kasno. Prvo su se vratili svi sa zapada, onda su otišli i Česi, Poljaci, Rusi. Mi smo bili zadnji. Još uvijek smo bili u logoru, ali slobodni. Sve željezničke pruge su bile uništene, nismo imali nikakav auto, ništa. Bilo nas je stotinjak ili više, trebalo je nekako organizirati povratak, a to je Partija preuzela na sebe i mi smo čekali da se to nekako organizira. Na koncu su došla dva kamiona iz Češke s kojima smo krenuli u Prag. Bili smo nekoliko dana u Pragu dok se nije organizirao transport

željeznicom do Budimpešte gdje smo ostali samo jedan dan. Navečer smo vlakom otišli za Suboticu, gdje su nas strpali u jedan mlin. Prva carina i stvari koje k tomu idu. Bilo je i razočaranja. Ja nisam znao imam li u Zagrebu ikoga živog od mojih. Mislio sam da je prvo što moram učiniti osigurati se da imam negdje spavati kada se vratim. Dobili smo u Buchenwaldu nešto košulja i gaća, neke sitnice i nekoliko metara platna za uniforme, poput onog »maskirnog« što i danas nose vojnici. Vidio sam da neki drugi mjerkaju to platno, ne znaju što će s tim. Rekao sam im:

– Dajte to meni. Ja ću ga uzeti sebi za šator da imam gdje spavati kada dođem kući.

To platno su mi na granici zaplijenili rekavši da je to vojni materijal. Nekoliko dana smo bili u mlinu, onda su nas pustili, pa smo otišli do Zemuna. Vlak nije mogao ni preko Dunava ni preko Save, pa smo prešli na splavi, sjeli smo u druge vagone i dvanaest sati putovali do Zagreba. Ne znam više ni koji je bio mjesec kad sam došao u Zagreb, juni ili juli.

Studij i volja za životom

U Zagrebu sam 1945. nanovo upisao studij. Godine 1940. uoči rata bio sam mjesec dana upisan kao student na Strojarskom fakultetu, ali me to nije zanimalo, pa sam u drugom semestru upisao agronomiju.

< Boris na studiju oko 1949.

Mlinari u đurđevečkom mlinu >
pedesetih godina

Nakon što sam po povratku iz logora diplomirao, službovao sam na raznim mjestima, bio sam u Zadružnom savezu, promijenio nekoliko mjesta službovanja. Otišao sam 1957. godine na specijalizaciju u Ameriku (za proizvodnju stočne hrane), i na kraju sam postao asistent na Agronomiji, kod profesora Pajalića na peradarstvu. On je otišao brzo u mirovinu, pa sam ja postao docent i zatim izvanredni profesor, ali nisam dočekaao da postanem redovni profesor, jer sam se preselio u Sloveniju i tamo dočekaao mirovinu.

Poslije rata sam dva puta išao posjetiti ta mjesta, logore u kojima sam bio. S tih posjeta imam fotografije. Jednom sam bio sa sinom i snahom, a putovali smo autom. Sam Auschwitz su već Nijemci napravili za pokazivanje, oni su tamo vodili Crveni križ, a Poljaci su poslije rata napravili muzej s dokumentima iz svih okolnih logora. Najgori je bio Birkenau. Kad sam ja tamo dospio, bila su već u pogonu dva krematorija, a gradilo ih se još četiri, tako da ih je ukupno bilo šest. Nijemci su ih prilikom povlačenja razrušili, pa danas ne možete više vidjeti ni jedan krematorij osim na fotografijama. Ali kada dođete tamo i vidite kakav je to kompleks, kad vidite te beskrajne dimnjake oko kojih su bile pedesetak metara duge barake, koje su gotovo sve propale, to je jezivo. Kad shvatite da je sve to bilo samo za uništavanje ljudi. U logor je ušlo valjda, puno ću reći, 20 posto, možda svega 10 procenata, u nekim transportima nitko. Najviše ih je išlo ravno u plinske komore.

< Obiteljska fotografija iz zime 1984.

< Karel Adler i Dana, Prag 1997.

U logoru je sve bilo užasno, ništa se ne može izdvojiti kao najgore.

Jedino su solidarnost i spretnost spašavali ljude. Ja sam bio električar, a kada više nisam imao električarskog posla otišao sam tobože kontrolirati, a pogotovo ako me šef kuhinje zvao, da napravim neku utičnicu, bilo što.

Čovjek je potekao od životinje, no ponekad se ponaša gore od životinje.

A imao sam i sreću, nikada nisam bio u situaciji da me neko stavi pred odluku, kao što su stavili neke rekavši: »Ubij ga, ili ćemo mi ubiti tebe.«

– Ne znam kako bih ja postupio.

Najgore je to što su nacisti učinili da si u trenutku pre-
stao biti čovjek i postao broj, a oni su osmislili tehniku za
uništavanje ljudi brojeva – stvorili su pravu industriju
smrti u kojoj su sve obavljali drugi, a oni su samo organi-
ziralili ili gurnuli konzervu s plinom i zadržavali dojam da
u tome nisu izravno sudjelovali, za razliku od njihovih
»učenika« u Jasenovcu i Gradiški, koji su ubijali vlastitim
rukama.

Što mogu napisati na kraju, samo to da želim da se to
ili nešto slično nikada više nikome ne ponovi, ali da se to
neće ponavljati u budućnosti samo ako svatko od nas u
sebi uništi i onesposobi onu sebičnost koja hrani samoza-
dovoljstvo i pasivnost većine koja ne čuje o zlu, ne govori
o zlu i ne vidi zlo.

Promocija knjige [^]
o obitelji Braun u Muzeju
Grada Đurđevca, rujan 2013.

Obitelj Bernfest

DARIJA ALUJEVIĆ

Kada zamišljaš vlastito obiteljsko stablo, a na tom su stablu nasilno iščupane grane ne možeš se ne zapitati: kako bi naši životi izgledali i koliko bi nas bilo danas da imena i genetski kod naših predaka nisu u nekom suludom povijesnom trenutku značila smrt? Veliki generacijski pomak koji se dogodio u mojem dijelu obitelji Bernfest, obitelji s majčine strane, ostavili su me u situaciji da obiteljsko stablo gradim na krhotinama, koju čine sjećanja sada već pokojnih članova obitelji, ali srećom i objavljena literatura u koju su naši preci ušli.

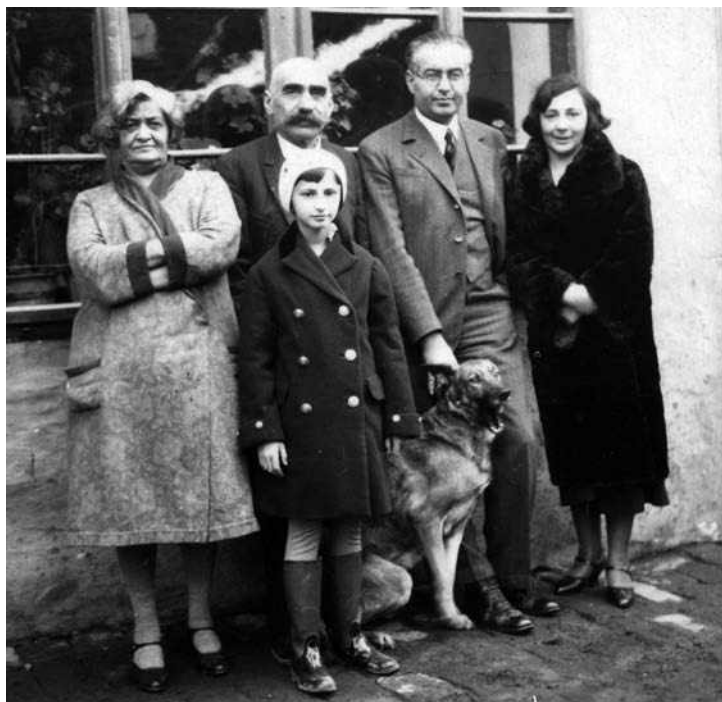
U cijeloj Hrvatskoj danas prezime Bernfest nosi četvero ljudi u Zagrebu: Renata, Darko, Miljenko i Dubravko; u Beču Lav, New Yorku Luna i u Australiji Bruno. No, tu je još i nas par Dino i Darija Alujević te Maja Belamarić koji iako »skriveni«¹ iza drugih prezimena s ponosom i sjećanjem nosimo i prenosimo genetski kod ove obitelji.

Korijeni

Iako ne možemo sa sigurnošću tvrditi, za pretpostaviti je da je na područje današnje Hrvatske doselila jedna, ali mnogobrojna obitelj Bernfest, a svi mi danas živući potomci potekli smo iz te iste, ujedno i jedine preostale grane ove obitelji. Naš je rodonačelnik Adolf Bernfest koji je prema kazivanju starijih predaka doselio u Levanjsku Varoš u okolini Đakova. Iz prezimena je jasno da se radi o Aškenazima, ali odakle su točno došli ne možemo sa sigurnošću tvrditi. Adolf Bernfest rođen je 1825. u Dardi, a umro je 1911. godine u Brodu na Savi gdje je i pokopan kako navodi u svojoj knjizi *Leksikon mrtvih* Stribor Uzelac Schwendemann citirajući podatak iz Knjige umrlih židovskog groblja u Slavonском Brodu. Predaja isto tako kaže da je Adolf Bernfest sa

suprugom Josefinom rođenom Buchs imao 12 sinova i 12 kćeri, no danas je taj podatak teško provjeriti. Kao i većina židovske populacije bavio se trgovinom, a s vremenom se obitelj polako raseljavala i u druga mjesta u Slavoniji, a dio kasnijih potomaka otišao je prema zapadu do Zagreba. Najviše je Bernfesta u 19. stoljeću, ipak bilo u Slavoniji i to prije svega u Vinkovcima kamo je preselio i Adolf baveći se trgovinom brašnom. Godine 1888. kupio je zemljište u mjestu Garčin, nedaleko Slavenskog Broda te je ovdje izgradio i pokrenuo veliki paromlin, proizvođači brašno za cijeli kraj i zaposlivši tako veliki broj stanovnika. Kuća danas više ne postoji, a na njezinom mjestu je zdravstvena stanica. Sa svojim mlinarskim proizvodima, *finim brašnom* i *krušnim brašnom* Adolf Bernfest sudjeluje i na velikoj Milenijskoj izložbi održanoj 1896. godine u Budimpešti, u izložbenom odjelu *Predmeti hranidbe* skupini *Mlinarski obrt*. Istoj onoj izložbi s koje je kasnije prenesena konstrukcija nacionalnog paviljona, današnjeg Umjetničkog paviljona u Zagrebu.

U Vinkovcima se uz trgovinu brašnom oko 1892. u tisku pojavljuje i ime Sofije Bernfest, no nije nam poznato u kakvoj je relaciji s Adolfom. S. Bernfest oko 1898. i 1899. u Vinkovcima ima *Möbelhandlung*, odnosno trgovinu namještajem o čemu svjedoči oglas u lokalnim tjednim novinama *Vinkovce und Umgebung* koje izlaze u Vinkovcima od 1897. do 1918. Mlinarski će obrt nakon oca Adolfa, nastaviti sin Herman, naš pradjed. Herman Bernfest rodio se u Levanjskoj Varoši 1876., a umro je počinivši suicid 15. rujna 1932. u Garčinu. Prije nego je od oca preuzeo mlin, Herman je živio u Slavanskom Brodu gdje je 1892. na trgovačkom sudu registrirao tvrtku s mješovitom robom. Iz Broda je bila i Hermanova supruga Netta, potomak ugledne židovske obitelji Bauer koja je u Brod doselila sedamdesetih godina 19. stoljeća, kao jedna od prvih židovskih obitelji u tom gradu. Zanimljivo je istaknuti da je Netta Bauer bila kćer Rozalije rođene Weisz i Jakoba Bauera (1820. – 1896.), prvog predsjednika i jednog od osnivača židovske općine u tadašnjem Brodu na Savi. Prvi molitveni prostor bio je u kući Bauerovog zeta Jakoba Kohna, supruga njegove kćeri Wilhelmine, u današnjoj Krešimirovoj ulici, a kasnije je na

< Obitelj Bernfest: Netta, Herman, Hinko, Adela i Ina (s lijeva na desno), Garčin oko 1930.

mjestu te kuće 1895. položen kamen temeljac za sinagogu izgrađenu već sljedeće godine. Sinagoga je 1941. godine spaljena, a 1944. srušena sa zemljom. Na glavnom trgu u Slavonskom Brodu na kućnom broju 10 i danas, iako djelomično izmijenjena, stoji kuća, koju je 1881. gradio Jakob Bauer, a naslijedila ju je njegova kćer Wilhelmina udana Kohn, a zatim njezini potomci. Kuća je bila u vlasništvu obitelji Kohn sve do 1941. kada je rekvirirana, a njezini vlasnici deportirani.

Herman Bernfest počinio je suicid 1932. godine, obiteljska predaja kaže da je potpisujući ljudima brojne mjenice upao u financijske teškoće s kojima se nije imao snage nositi. Pokopan je kao i njegov otac Adolf, na židovskom groblju u Slavonskom Brodu gdje se nalaze i grobovi obitelji Bauer i Kohn, obitelji Hermanove supruge Nette.

Netta i Herman, imali su dvojicu sinova, starijeg Hinka (Heinricha) rođenog 17. rujna 1892. u Brodu i mlađeg Samuela Viktora, rođenog 14. kolovoza 1894. u Garčinu. I stižemo tako do generacije obitelji Bernfest koju će zahvatiti tragedija Holokausta.

^ Viktor Samuel Bernfest, Brod na Savi, 1896., (Foto B. Paul, Brod na Savi)

Ina i Zdenko Bernfest, >
oko 1940.

Hinko Bernfest, ^
karikatura Milana Tolića,
objavljeno u knjizi
Osijek u karikaturi, 1940.

O životu Hinka Bernfesta, danas nažalost znamo vrlo malo, živio je u Osijeku s obitelji, suprugom Adelom i dvoje djece, pokćerkom Inom rođenom 1927. i sinom Zdenkom rođenim 1930. I ono što je sigurno jest da je bio uspješan poslovni čovjek, što nam potvrđuje i karikatura autora Milana Tolića, splitskog slikara i karikaturiste objavljena u knjizi *Osijek u karikaturi* 1940., ispod koje piše »ravnatelj Jadranskog osiguravajućeg društva«. Hinko Bernfest odveden je u logor i ubijen s cijelom svojom obitelji, i tako je svaki trag ove obitelji u Osijeku izbrisan.

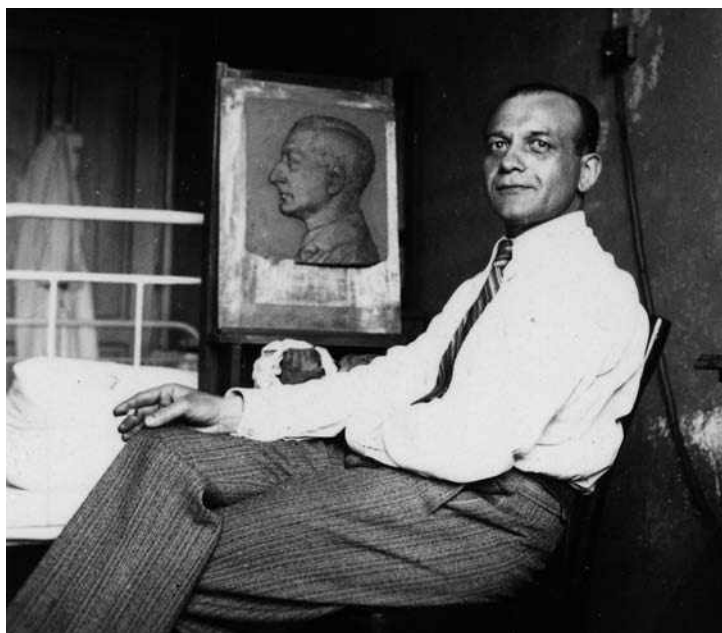
Mlađi sin Samuel Viktor Bernfest zahvaljujući sretnom spletu okolnosti uspio je preživjeti rat i NDH te se spasiti iz logora Stara Gradiška. Samuel Viktor rođen je 14. kolovoza 1894. u Garčinu gdje je pohađao pučku školu nakon čega školovanje nastavlja na Kraljevskoj velikoj gimnaziji u Osijeku. Nakon gimnazije odlazi na studij u Zagreb, upisuje studij prava no vrlo brzo započinje Prvi svjetski

rat te odlazi u rat. Po povratku iz rata u kojem je prošao i zarobljeništvo u Rusiji upisuje 1918. studij kiparstva na Privremenoj višoj školi za umjetnosti i umjetni obrt, današnjoj Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu. U Zagrebu upoznaje svoju prvu suprugu kiparicu Milu Wod (Ludmilu Wodsedalek) te zajedno odlaze u Prag gdje su se i vjenčali. U Pragu je Bernfest nastavio studij kiparstva na praškoj likovnoj akademiji kod poznatog češkog kipara Jana Šturse, a potom je specijalizirao medaljerstvo kod Otkara Španiela. U Pragu je 1. veljače 1920. rođen i njihov prvi sin Stjepan Mišo, a dvije godine kasnije 22. ožujka 1922. u Petrinji se rodio njihov drugi sin Gjuro Jurica.

Nakon završetka studija sa suprugom živi u Petrinji, i oboje rade kao nastavnici vještina, Bernfest prvo u Subotici, a potom oboje u Petrinji. I za vrijeme života u Petrinji sudjeluje u umjetničkom životu Zagreba, pa je tako 1930. imao vrlo uspješnu samostalnu izložbu u poznatom zagrebačkom izložbenom salonu Ullrich. Iako je radio različite poslove, cijeli se život bavio kiparstvom, a njegovim opusom dominiraju portretne plakete kojima je ovjekovječio i neke ugledne Židove, kao što je primjerice dr. Erich Rosenzweig ili stomatolog dr. Zdenko Njemirovskij.

^ Stjepan i Gjuro Bernfest, oko 1925. (Foto Tonka, Zagreb)

< Viktor Samuel Bernfest pri radu na portretnoj plaketi dr. Ericha Rosenzweiga, 1935., Zagreb

Renata Bernfest, ^
oko 1958., Zagreb

Brak Mile Wod i Viktora Samuela Bernfesta potrajao je desetak godina. U Petrinji Viktor Samuel upoznaje svoju drugu suprugu, magistru farmacije Nadu Panac iz poznate petrinjske ljekarničke obitelji. U drugom braku dobio je kćer Renatu, rođenu 20. studenog 1938. Po završetku Drugog svjetskog rata kratko je bio i gradonačelnik Petrinje, a od 1949. tajnik Kulturno – prosvjetnih društava za zagrebačku oblast. Sa svojom drugom obitelji doseljava u Zagreb 1951. godine te ovdje ostaje sve do smrti 23. kolovoza 1978. godine. U Zagrebu je prvo bio zaposlen kao kipar, a potom i kao direktor u poduzeću za proizvodnju plastičnih učila Mulaža.

Njegovi sinovi Stjepan i Gjuro ostali su živjeti s majkom, prvo vrijeme u Petrinji, a nakon toga u Karlovcu, da bi se oko 1938. preselili u Zagreb. Mlađi sin Gjuro pohađao je Pomorsku akademiju u Bakru, a stariji Stjepan, iako je upisao

Gjuro Bernfest s majkom Milom Wod, ^
1940., Zagreb

Viktor Samuel i Stjepan Bernfest, ^
1943., Zagreb

studij strojarstva, zbog rasnih je zakona studij završio tek nakon rata. Još za Kraljevine Jugoslavije bio je vrlo uspješan aviomodelar te je 1936., osvojio prvo mjesto u kategoriji zrakoplovnih modela klase B (slobodne konstrukcije na gumeni pogon), bio je član reprezentacije Jugoslavije. Godine 1950. na svjetskom prvenstvu u švedskom gradu Trollhättanu bio je svjetski prvak u konkurenciji modela jedrilica A-II. Radio je kao inženjer strojarstva u različitim poduzećima, a bio je i profesor za avionske motore na Višoj zrakoplovnoj školi u Zagrebu. Od 1974. imao je licencu zrakoplovnog kontrolora I. klase. Umro je u Zagrebu 27. svibnja 2010. godine.

Holokaust

Mučan je i nestvaran osjećaj kada imena osoba koji su tvoji ne tako daleki rođaci, čitaš na popisima žrtava logora Jasenovac ili popisima žrtava Holokausta. Ne dijele vas stotine godina, a upoznaješ ih tek prema par sačuvanih fotografija i kroz suhi birokratski zapis sačuvan u obiteljskoj ostavštini kojim je za preostali dio obitelji njihova smrt evidentirana kao »ratna šteta«. Na popisima žrtava stradalih u logorima nalazimo 13 osoba s prezimenom Bernfest, no ti popisi katkada variraju, a i iz današnje pozicije teško je povezati cijelu obiteljsku sliku.

Hinko, Adela, Ina i Zdenko odvedeni su iz Osijeka vjerojatno prvo u logor Tenje, odakle su odvedeni u Auschwitz i ubijeni. U Jasenovcu je stradao Viktor, Samuelov mlađi sin Gjuro Jurica koji je tijekom rata surađivao s partizanima, radeći kao obavještajac, pišući izvještaje. Kada je jednom prilikom kurir koji je nosio izvještaj uhvaćen Gjuro je završio u Lepoglavi. Nakon Lepoglave je otpremljen u Jasenovac gdje je odmah likvidiran, a bilo je to neposredno pred zatvaranje logora 1945.

U Jasenovcu su završili i Marko i Eugenija Bernfest, Hermanov brat sa suprugom. Prema nekim podacima stradao je još jedan Hinko Bernfest, moguće brat Hermana Bernfesta. Među žrtvama treba spomenuti i Juliusa Bernfesta sa suprugom Martom rođenom Ferber, iz Našica, iako ne znamo točnu relaciju s ostalim članovima obitelji.

U zatvoru, a potom i u logoru završio je i sam Viktor Samuel Bernfest koji osim što je bio Židov i već time izložen opasnosti, bio i lijevo orijentiran te sudjelovao u ilegalnom radu NOP-a u Petrinji, pribavljajući sanitetski materijal uz pomoć supruge Nade koja tada vodi obiteljsku ljekarnu. Prilikom jedne takve akcije, pošiljka je uhvaćena, a time otkriven i izvor pomoći te je Bernfest uhićen i u svibnju 1942. odveden u logor Stara Gradiška. Svoje je vrlo živo sjećanje na logor, Viktor Samuel Bernfest zabilježio 1977., godinu dana prije smrti. Nije nam poznato da li je sjećanje pisano za neku svrhu ili je naprosto osjetio potrebu da pred kraj života ispiše za vječnost mučno i neljudsko iskustvo logora. A taj sam dragocjeni list papira pronašla u njegovoj ostavštini.

Sjećanje na logor Stara Gradiška

Mada su izbledila sjećanja na život u logoru, imade momenata koji će ostati trajno u sjećanju radi grozota kojima su bili zatočnici podvrgnuti, jednom strašnom teroru i nepoštednim ubijanjem bez obzira na godine starosti tj. jer su glavni motivi bili ubijanje pod svaku cijenu svih onih koji su bili protivnici ustaškog režima.

Ishrana je bila smišljena radi krajnjog iscrpljenja čovjeka. Dobivali smo za hranu u jutro crnu kavu od prženog žira, a u podne kuhanu kukuruznu puru, neslanu, nemasnu i nesoljenu. Nakon tri mjeseca javili su se prvi znaci avitaminoze u podbuhlim obrazima, otečenim nogama, ukratko sve sračunato na krajnje iscrpljenje, i kao nesposobne za rad odabiranje za likvidaciju, a ta selekcija je provedena svaki dan na nastupima, kada je posebna ekipa određivala koje valja likvidirati. Nebrojani su bili takovi nastupi, i mogu reći da mi je zaista čudno da sam ostao na životu. Sjećam se jednog nastupa na kojem smo ostali nas petorica, između kojih je trebalo još dvojicu »odabrati«, birač obilazi nas petoro i zaustavi se preda mnom sa riječima »a šta si ti po zanimanju«, odgovorio sam da sam radnik i prošao prozivku za likvidaciju. Drugi puta me je izvukao predradnik logoraša kada sam već bio predodređen za smrt, da mi je spasio, ili bolje rečeno odgodio smrt s riječima »ovog trebam« i bio sam spašen.

Prvu večer po dolasku u Staru Gradišku doživio sam prvu selekciju za rad nesposobnih ljudi, kljasti, onemoćali ljudi, starci, a i duševno zaostali, a bilo ih je oko 250, krenuli su prema izlaznoj ka-

piji. U neko doba poslije odlaska tih ljudi čuli su se jezoviti krici i zapomaganja – poubijani su svi.

Kao raznoslač hrane dolazio sam u »Kulu« u kojoj su bile smještene intelektualke, učiteljice, oko 80 na broju, među njima bile su i moje dvije znanice iz Petrinje Živkovićeve Danica i Ljubica, da jedno jutro nađem praznu sobu, odvedene i poubijane.

Najstrašniji doživljaj bio je otimanje djece od matera koje su bile određene za radnu snagu u Njemačku. Otetu djecu su ustaše loptanjem dobacivali i odnašali u posebnu zgradu odakle su jauci djece i plač odjekivali danonoćno. Žene su dobivale iz skladišta posebne haljine, pa je bilo i žalosno gledati naše seoske žene u tim narkadnim dugim haljinama. Djeca su u pomanjkanju njege i hrane umirala, a kako to umiranje nije bilo brzo odlučili su ugušiti djecu plinom, što su u posebnoj zgradi tzv. praoni provodili. Kako nije bilo nikakve ishrane djeca su brzo propadala, postala kost i koža, i dakako osuđena na likvidaciju.

Najteži su bili tzv. javni nastupi na kojima se nikada nije znalo jesu li odabrani za likvidaciju ili kao »primjer« kako se postupa sa neprijateljima NDH-e, kada su znali po 15 i više logoraša strijeljati, a da bude slika još potpunija, nakon strijeljanja svaki ustaški časnik prilazio je pobijenim i revolverski upucao u svakog ubijenog.

Režim u logoru je bio smišljen sa jednom svrhom: čim više ubiti i smanjiti potrošnju ishrane. Kao primjer navodim ulazak u logor s vanjskog rada jednog logoraša, koji je usput ubrao nekoliko klipova kukuruza; u prolazu nabasao na zloglasnog Vrbana, koji je primijetio šta nosi pod kaputom i zaustavio ga u tom što to nosi, što dakako nije mogao sakriti. Vrban ga je uputio da ne smije krasti, i kada je nesretnik krenuo veseo da je izvukao živu glavu, Vrban ga je revolverskim metkom ustrijelio.

Koliko je bilo zamašno gubilište Stara Gradiška iznašam sljedeći slučaj. Na dan Svih svetih kretala se jedna nepregledna povorka žena i djece s naramcima punih haljina i hrane, a bilo ih po procjeni oko tri hiljade. Pod tim teškim teretima žene su se teško kretale, a ustaše koji su pratili kolonu dovikivali su da bace teret da im to više neće trebati. Nisam mogao slutiti o kakvom se pohodu radi. Kratko vrijeme iza odlaska ove jadne povorke krenula su sva raspoloživa kola, preko trideset, da nakon tri dana i noći dovezu natrag stvari od tih poubijanih. Tri dana trajalo je ubijanje tih nesretnica. Da tragedija bude još veća svi vozari koji su bili angažirani u prijevozu tih

stvari poslije su poubijani do zadnjega od ustaša da ne bude živih svjedoka tih zločina.

Uslovi života su bili smišljeni da unište čovjeka i da mu ne daju ni ono najpotrebnije za život. Na »Ekonomiji« se spavalo na tavanu – sjeniku, na kojem smo ležali čovjek do čovjeka. Higijenski uslovi takvi da smo bili puni buha, da su nam se noge crnile od naleta tih jata buha. Najteže je bilo oboljelima od pjegavca, koje su odmah nepokretne, posebne ekipe tzv. grobari kupili i odvodili na likvidaciju.

Na tzv. Ekonomiji bila je uz logorašku kuhinju i ustaška klaonica u kojoj su klali za ustaške koljače dovezene svinje. Bilo je tu mnogo masnoće, pa sam u dogovoru s mesarima mogao obrati mast iz kotlova u kojima su se kuhale krvavice i druge mesnate stvari, pa smo znali nakupiti i po nekoliko kila masti koje smo ubacivali u kazane s kukuruznim brašnom što je bilo za poboljšanje ishrane veoma korisno.

Da se sačuva goli život kralo se sve do čega se došlo za jelo, uvijek uz životnu opasnost da se nabasa na ustašu koji je mogao mirne duše da ubije svakog bez ikakve odgovornosti. Bilo je i komičnih momenata – danas gledano iz te daljine – vraćamo se sa rada iz ustaškog vrta u kojem je mnogo rajčica, krastavaca i voća, i dakako nismo mogli, a da ne ponesemo – kradomice – od svih tih đakonija u logor, pa ovako natovareni pod košuljom i hlačama na povratku u logor nabasamo na ustašu kojemu je bilo sumnjivo naše hodanje, i dakako zapita jednog što imade u košari na glavi, a nosili smo to za svinje lišće i korijenje, i zatraži da istrese košaru, a ono ispod lišća paradajz i krastavci. Ali izgleda da je ustaša bio dobre volje i naredio da se pobere i odnese u ustašku kuhinju za njihove oficire, ali to su bili rijetki slučajevi, znadem jedino da sam skoro nepokretan od straha pobjegao da umaknem toj opasnoj kontroli.

Kada sam bio određen da izađem iz logora pozvan sam kod zapovjednika logora, zloglasnog fratra Filipovića na ispitivanje o mojem tobožnjem životu u logoru, i da li imadem na nešto da se pobunim, što sam dakako opovrgao, dobio sam povlaštenu ishranu, a i da si iz magazina izaberem odjeću. Tu sam imao priliku da vidim ogromno skladište pokradene robe od najskupljih materijala. Nisam imao pojma kakva me je sreća snašla da izlazim iz logora, ali niti to nije bilo sigurno, jer se dešavalo da su vraćeni natrag i nakon nekoliko nedjelja, dok se nisam našao na slobodi i saznao kako sam, odnosno kako me je moj šogor uspio spasiti iz Stare Gradiške. (...)

Viktor Bernfest, 23. veljače 1977.

I doista, svoj život može zahvaliti bratu svoje druge supruge Nade, uglednom oftalmologu Vilku (Vilimu) Panacu (1895. – 1975.). Prema jednoj obiteljskoj predaji Panac je operirao očnu mrežnicu, a prema drugoj predaji majci Paveličeve supruge. Ova uspješna operacija otvorila mu je prostor za pregovore, pa je kao svojevrsnu naknadu za uspješno izvedenu operaciju, zatražio oslobađanje svoga šogora, te se Bernfest nakon pet mjeseci uspio spasiti iz logora.

No, Vilko Panac nije spasio samo svoga šogora već je spasio i Stjepana Deutscha, oca male glumice Lee Deutsch. Poznanstvo Panca i Deutscha vjerojatno je datiralo iz ranijih dana, a ono što ih je povezivalo bila je i činjenica da su obojica bili rođeni Petrinjci. Vilko Panac je od 1940. bio predstojnik Očnog odjela u zagrebačkoj bolnici Sestara milosrdnica te mu je upravo ova pozicija omogućila da uz suglasnost svoje asistentice Terezije Tee Dolinšek 1942. godine na odjelu sakrije Stjepana Deutscha. Bilo je to u vrijeme kada se vjerovalo da će žene i djeca biti pošteđeni progona, pa je obitelj Deutsch mislila kako je jedino važno da se otac skloni. Predaja kaže da je Deutsch bio na odjelu za oboljele od trahoma, očne zarazne bolesti koja može uzrokovati sljepoću, pa niti Nijemci niti ustaše nisu htjeli ulaziti na taj odjel. Tragičnom igrom sudbine tako je Stjepan Deutsch ostao jedini član Leine četveročlane obitelji koji je preživio progon Židova i ratna stradanja. Postoje podaci prema kojima je Panac na isti način skrivao skladatelja i dirigenta Milana Sachsa.

Danas

Svi mi, današnji potomci obitelji Bernfest, nas trinaest, direktni smo potomci Viktora Samuela Bernfesta, i svi smo rođeni u Zagrebu, obiteljsko se stablo do danas već razgranalo do najmlađe generacije, njegovih prapraunuka rođenih u ovom tisućljeću.

Kćer Renata Bernfest (1938.), njezino dvoje djece Dino (1969.) i Darija Alujević (1972.), zatim, Darko (1951.) i Miljenko Bernfest (1956.), sinovi Viktorovog pokojnog sina Stjepana i šestero praunučadi, Darkova djeca Dubravko

(1976.), Maja (1980.) i Bruno (2001.) i Miljenkova djeca Lav (1985.) i Luna (1987.) te Dinova kćer Marta Alujević (2011.). I posljednja generacija, prapraunučad Majini Vito (2009.) i Ema Belamarić (2012.).

Svjesni svoga porijekla, neki od nas aktivni su danas i kao članovi židovske zajednice. Čuvamo uspomenu na svoje pretke, svjesni činjenice koliko je i danas važno da se ne zaborave strahoviti događaji iz ne tako davne prošlosti. Zaboravu otimamo i umjetnički opus našeg oca, djeda, pradjeda i prapradjeda. Tako je 2008. u Slavanskom Brodu u Muzeju Brodskog posavlja održana velika retrospektivna izložba kiparskih radova Viktora Samuela Bernfesta povodom 30. obljetnice smrti, a 2010. u galeriji Milan i Ivo Steiner u Zagrebu održana je zajednička izložba radova Viktora Samuela Bernfesta i njegove prve supruge, kiparice Mile Wod. Bile su to ujedno i prigode kojom smo se ponovo okupili i svi mi, njegovi potomci. Autorica obje izložbe bila je Bernfestova jedina unuka Darija, povjesničarka umjetnosti, uz pomoć unuka Miljenka arhitekta i fotografa.

Osim povijesno – umjetničke obrade kiparskog opusa Viktora Samuela Bernfesta, njegovu je unuku dopala i zadaća da u ime ove generacije i za generaciju koja tek stasa ili će tek doći, napiše i ovu povijest obitelji Bernfest.

Čovjek u svjetlom odijelu

SOLVEG SASSON

Vrlo često ljudi su me znali pitati o podrijetlu prezimena Sasson koje nalazimo među židovskom populacijom u europskim i izvan europskim zemljama. Prema saznanju i kazivanju moje tete Alme Sasson, očeve sestre, obitelj vuče korijene iz Španjolske, odnosno jednog mjesta koje se nalazi nedaleko od granice s Francuskom. Kako su dospjeli u ove krajeve? Vjerojatno nakon izгона Židova iz Španjolske godine 1492. Jer veliki broj Židova koji su dotad živjeli u Španjolskoj i Portugalu nije želio biti nasilno preobraćen u katoličku vjeru. Više su voljeli izabrati odlazak nego ostanak. Bilo je to doba inkvizicije kada su mnogi Židovi zbog svoje vjere spaljivani na lomačama. Dakle, Sassoni su očito bili među onima koji su ponosno digli glavu i rekli: »Mi napuštamo Španjolsku«. Nisu mogli ni htjeli živjeti u strahu, skrivajući vjeru svojih praotaca, ta odjednom strana, netolerantna i negostoljubiva Španjolska više nije bila njihov dom i utočište. Možemo samo zamisliti s koliko su tuge napustili svoju kuću, zaključali je i sa sobom ponijeli ključ nadajući se kako će se ipak jednom tamo vratiti. Uglavnom, povratka nije bilo, a ono što su sa sobom mogli ponijeti bio je jezik, nazvan judeošpanjolski, *đudezmo*, *điđo-ladino*. A u njemu su bile natruhe kastiljskog, galicijskog, portugalskog, katalonskog, andalužanskog, aragonskog... Poslije su u njega ulazili lokalizmi krajeva koje su prognani Židovi nastanjivali.

S njima su putovali i običaji i predivne pjesme, tople i nostalgične romance koje se primjerice u Bosni, ali i drugim krajevima svijeta gdje žive sefardi, potomci onih prognanih Židova, pjevaju i bude nostalgiju za onim starim domom u koji se nisu vratili. Neka pak druga istraživanja pokazuju da prezime Sasson nalazimo i u Iraku među bagdadskim

Židovima. A izdanke te obitelji nalazimo također u Indiji, Kini, Burmi, Maleziji, a i u Velikoj Britaniji. Potomci Sassona uglavnom su se vrlo uspješno bavili trgovinom pa su ih nazivali Rotschildima Istoka. U svakom slučaju povijesni izvori upućuju da je to prezime mezopotamskih korijena, a s vremenom je dolazilo do ženidbenih veza pa se prezime proširilo i na područje Španjolske. Pripadnici obitelji Sasson bili su poznati i kao filantropi te su u Aziji gradili škole, bolnice i muzeje. Među Sassonima bilo je i bankara i izdavača novina (*The Sunday Times*, *The Observer*), a neki od Sassona u Velikoj su Britaniji u devetnaestom stoljeću dobili i plemićku titulu.

Prošla su stoljeća, a pripadnici obitelji Sasson istaknuli su se kao uspješni, poduzetni i obrazovani ljudi. Naime, upravo obrazovanju i školovanju u židovskim obiteljima pridaje se velika pažnja, jer život jest nesiguran, generacijski iskustveno se zna da se ono što se u materijalnom smislu stekne može lako izgubiti, ali znanje, ono se nosi u sebi i sa sobom.

O Zemunu i životu koji nije smio nestati

To se može reći i za moju obitelj. Djed Joseph Sasson bio je primjerice vlasnik banke u Beogradu i veoma je dobro poznao burzovno poslovanje. No posao je ponekad jako trpio, jer je djed bio samilosne prirode i često bi se sažalio na svoje dužnike i oprostio im dug što se onda odražavalo na njegovu zaradu ili točnije gubitak novca. Obitelj je to nekako zajedničkim snagama znala prebroditi, njegova supruga Marijana i djeca: Blanka, Judita, Alma, Mario, Matilda i Gabrijela te Erna Sasson. Djed Jospeh umro je prije početka Drugog svjetskog rata i srećom nije doživio razdoblje Holokausta.

No očev smisao za bavljenje financijama bio je blizak mojoj teti Almi Sasson koja je u Zemunu imala dvije mjenjačnice novca. A o zemunskim Židovima pisao je podrobno i Danilo Fogel u knjizi pod nazivom *Jevrejska zajednica u Zemunu*. Taj grad je imao odličan geostrateški položaj i pružao je dobre izgleda za uspješan život, a u arhivima se može naći podatak da su već u osamnaestom stoljeću u Ze-

munu živjeli Josip Isak i Isak Mojsej. A u vrijeme Austro-ugarske tu se naseljavaju uglavnom aškenaski Židovi i postaju vrijedni i poštovani stanovnici Zemuna, jednog od najstarijih gradova na Balkanu. Doduše, nije baš sve bilo idilično, jer je izbor zanimanja za Židove bio zakonskim propisima vrlo ograničen tako da se većina bavila trgovinom i to ne prvenstveno prema svojoj želji nego zato što su im druge profesije za dugo vremena bile nedostupne. U Zemunu je bilo u manjem broju i sefardskih obitelji. Život je tekao bez velikih potresa, otvorena je i sinagoga, židovska škola, djelovala je i Hevra kadiša brinući o bolesnima i umrlima kako bi dostojno bili ispraćeni na onaj drugi svijet prema svetim židovskim običajima i vjerskoj tradiciji. A Danilo Fogel, potomak aškenaskih Židova iz Zemuna našao je i ovaj podatak Između 1918. i 1941. djelovalo je pored Uprave Jevrejske opštine, više organizacija i institucija. Opština je pored rešavanja materijalnih i finansijskih pitanja, vodila i matične knjige. A njih se počelo zapisivati još 1840.

Ukratko, živjelo se građanskim životom i pazilo na dobre običaje, obiteljsku slogu i pošteno poslovanje. To je očito utjecalo i na moju baku Marijanu Sasson koja je u središtu Zemuna imala dvije trgovine, jedna je bila u neposrednoj blizini gradske tržnice, a druga u samom centru Zemuna. Koliko je bila uvažavana od sugrađana govori i podatak da je proglašena počasnom građankom Zemuna. A bakin brat onkl Moric Sasson neko se vrijeme bavio bankarskim poslovanjem, bio je i predsjednik Židovske općine Zemuna kao i predsjednik Hevra kadiše. Sve u svemu aškenazi i sefardi u Zemunu bili su marljivi i uspješni ljudi.

Moj otac Mario Sasson također je rođen u Zemunu gdje se i školovao. A obitelj se ženidbenim vezama povezala s porodicom Becherano. Zanimljiv je podatak da su članovi te obitelji u Zemun stigli iz Palestine, jer je mladi Vitalis Becherano obolio na teškoj palestinskoj klimi i tako su se uputili u traženje novog odredišta za život i preko Bugarske dospjeli u Zemun. Vitalisa vidimo nekoliko godina nakon toga kako radi kao zaposlenik Francusko-jugoslavenske banke u Beogradu. A istaknuo se i u propagiranju cionizma. To nije nimalo neobično, jer je u Zemunu živio

(1825. – 1874.) preteča cionističkog pokreta i Teodora Herzla rabi Jehuda ben Šlomo Haj Alkalaj. On je napisao čak pedeset pet knjiga na ladinu i na hebrejskom, a djela su mu objavljena u Beogradu, Londonu, Bombaju... Bilo je to vrijeme uzbudljivih i neobičnih putovanja, židovska migracija tekla je vrlo razgranatim tokovima života i zemalja pa je tako Vitalisov ujak Albert Farhi bio Židov iz Turske. I gle, Zemun se i njemu dopao pa je tu sagradio veliku i lijepu kuću.

Eto, u takvoj sredini stasao je za život moj otac Mario Sasson. Kao mlad čovjek zaposlio se u tvrtki Schenker koja je poslovala s ugljenom. To umijeće poslovanja ugljenom, kako će se naknadno utvrditi, bila je očeva sreća, ali i nesreća. No krenimo redom. Otac je bio vrlo darovit poslovan čovjek i kako je posao bio sve više razgranat na mnoge države i dakako i unosan, on je imao sve više poslovnih i prijateljskih veza po svijetu kako među bankarima, tako i vodećim industrijalcima u vremenu prije Drugog svjetskog rata. A kretao se i u aristokratskim krugovima. Može se reći da je bio miljenik sreće, nadaren s pronicljivim duhom, a uz to želim istaknuti da je bio izuzetno zgodan, lijep čovjek i veoma šarmantan. Bio je malo tamnije, sefardske puti i volio je nositi svjetla odijela pa je to onda još više dolazilo do izražaja. Toga je valjda i sam bio svjestan.

Židovska zajednica u Zemunu kojoj je pripadao nije bila osobito velika, a sklapanje brakova među srodnicima naravno da nije poželjno i protivno je i vjerskim židovskim zakonima tako da je Mario Sasson uskoro svoj posao preselio u Zagreb gdje je nastavio poslovati s ugljenom. Da, on će mu obilježiti život. I tako s obzirom da je u Zemunu već radio s ugljenom i imao koncesije na ugljen u Zagrebu je preuzeo vođenje tvrtke *Kaufmann i drugovi – Slavonska Požega*.

Stari vlasnik gospodin Kaufmann je umro godine 1932., a njegov sin kao nasljednik ništa nije znao o poslu s ugljenom za razliku od mojeg oca.

O poslu i ljubavi

Znamo za onu izreku da tko ima sreće u poslu, nema je u ljubavi. Ali, za Maria Sassona to se tada ne bi moglo reći.

Jer šetajući Zagrebom fatalno se zaljubio. I sad možemo samo zamisliti zagrebačku Ilicu 1932. godine i trenutak u kojem je cronomanjasti, zgodan i elegantan gospodin Sasson ugledao vrlo mladu ljepoticu plave, sjajne kose, vjerojatno mu se učinila poput anđela ili neke tadašnje filmske zvijezde. Ta zgodna mlada djevojka imenom Tugomila koju je resila i prirodna otmjenost, vraćala se iz škole sa svojim razrednim kolegicama i Mario je čuo u prolazu dio razgovora o skorašnjoj proslavi mature u Hrvatskom glazbenom zavodu. Naravno da je svaku riječ upamtio, jer se zaljubio na prvi pogled i jednostavno se od te djevojke nije mogao odvojiti. Ona je krenula zatim prema tramvajskoj stanici, jer se željela što prije vratiti kući, a stanovala je na adresi Medveščak 8.

Odjednom je primijetila da iza nje hoda vrlo privlačan gospodin koji po njezinoj kosi obilato posipa korijandole što je bilo vrlo neobično. Tugomila se okrenula prema nepoznatom čovjeku, primijetivši krajičkom oka da je dosta stariji od nje i vrlo zgodan te da je nešto niži rastom što je baš bilo prema njezinom ukusu. Ne bih pogriješila ako bih napisala da je to bila obostrana privlačnost, ljubav na prvi pogled. Tugomila je i dalje ispred njega hodala, a Mario je nastavio prosipati po njoj kišu koriandola, duguljastih, šarenih papirića koji su se koristili u svečanim i veselim zgodama kao što su vjenčanja, proslave rođendana, razne obljetnice i slično. Tugomila Söhnel ponovno se okrenula prema Mariu Sassonu i rekla mu: »Ne možete bacati toliko koriandola. Pa to košta!«

Međutim, moj budući otac kao pravi *gentleman* je odgovorio: »Kada ste Vi u pitanju meni ničeg nije žao«. Mladoj je djevojci bilo neugodno i uskočila je u tramvaj. Bio je to trenutak očaravanja i kada je stigla kući, majci je ispričala kako je vidjela jednog jako šarmantnog gospodina.

Došao je i dan naturalnog plesa u Glazbenom zavodu kamo je Tugomilu na proslavu mature pratila majka, kako je to u ono vrijeme bilo uobičajeno. Ubrzo njihovom stolu prišao je Mario Sasson i zamolio lijepu Tugomilu za ples. Majka je odmah naslutila da gospodin vjerojatno ima namjeru isprositi ruku njezine kćeri. No kako je Tugomila bila

^ Mario Sasson, 1932., Zagreb

^ Tugomila Sasson, rođ. Söhnel, 1932., Zagreb

vrlo naočita već je jedan liječnik diskretno najavio kako bi se volio vjenčati s njom i to je bilo rečeno Sassonu kojeg to nije zbunilo nego ga je još više potaknulo da osvoji srce svoje odabranice. Teško da ga se uopće moglo zaustaviti u namjeri da se vjenča s Tugomilom. U Glazbenom zavodu moji budući roditelji još su neko vrijeme plesali pod budnom paskom majke Söhnel koja je slučajno ili ne, poznavala bratića gospodina Sassona. Mario, naravno nije zaboravio gospođi Söhnel uručiti svoju posjetnicu. A onda je iznenađeno pogledao na sat i rekao: »Moram stići na vlak«, odnosno

Vjenčanje Tugomile i Maria, >
1934., Zemun

trebao je uhvatiti Orient Express i zbog posla sutradan biti u Beogradu. Riječ je o jednom od najslavnijih vlakova u povijesti željeznice i bio je sinonim za luksuzno putovanje te je najčešće vozio na relaciji Pariz Istanbul.

I gotovo da vidim mojeg oca Maria Sassona kako se vozi u tom vlaku, pristao muškarac u najboljim godinama i sanjari o ljepotici *blond* kose s kojom je samo još prije nekoliko sati plesao.

No do braka morala se svladati još jedna prepreka. Naime, Tugomila Söhnel nije bila Židovka nego kršćanka i Njemica i uz pomoć rabina morala je proći kroz cijeli proces konverzije na židovstvo. Naposljetku zakazan je i datum vjenčanja i Mario i Tugomila bili su prekrasan par pod hupom, vjenčanim baldahinom. I to u zemunskoj sinagogi punoj razdragane rodbine i prijatelja. Nedugo nakon vjenčanja moji roditelji vratili su se u Zagreb, a nakon dvije godine brak je bio okrunjen rođenjem Ingrid Marjane Sasson. A uskoro je uslijedilo i moje rođenje i nazvali su me Solveg Ruth Sasson. Moja sestra i ja bile smo upisane u sefardsku Matičnu knjigu rođenih u Zagrebu.

Mario Sasson bio je nježan otac i brižan suprug koji je skrbio za svoju obitelj, a 1939. utemeljio je i svoju tvrtku *Hrvatsko d.d. za promet ugljenom*, a sa sjedištem u Zagrebu, Gajeva ulica 2. Bio je vlasnik i direktor te tvrtke koja je odlično poslovala.

Otac je zbog posla često izbivao iz Zagreba, a na putovanjima pratila ga je supruga dok su moju sestru i mene čuvale guvernante. Ingrid je učila njemački, a ja francuski jezik. Tata pak, koji je bio poliglot, s mamom je govorio njemački i hrvatski, a sa svojom obitelji iz Zemuna razgovarao bi na latinu, francuskom, hebrejskom, njemačkom. To mu nije bio problem jer je znao šest jezika što mu je dobrodošlo i u poslu, jer je imao poslovne kontakte gotovo u cijelom svijetu. I gdje god bi roditelji doputovali odmah bi bili primljeni u najviše društvene slojeve. Mama i tata s tih putovanja sestri i meni donosili bi igračke i druge predivne darove čemu smo se Ingrid i ja jako radovala.

Obiteljske veze bile su čvrste, a očeva porodica iz Zemuna moju je mamu s puno ljubavi prigrllila. Često smo

tamo odlazili u posjet baki, tetama, stričevima i premda je većina članova obitelji bila poslovno vrlo angažirana uvijek su pronalazili za nas vremena.

A onda bi se opet vraćali u naš stan u Gajevoj ulici i iz njega mogao se vidjeti i Trg bana Jelačića. Imali smo i domaćicu koja je pripremala košer hranu i kako se u to vrijeme živad kupovala živa i s perjem, pomoćnica domaćice odlazila bi rabinu koji bi organizirao da se guska zakolje prema košer pravilima. Šabat smo slavili s roditeljima i prijateljima i stan bi bio pun radosnih i sretnih ljudi. Činilo se da će takav život trajati vječno. A moja teta Alma u međuvremenu se udala za Fritza Končana, direktora željeznice i živjela je također u Zagrebu. Stanovali su u blizini, u Palmotićevoj ulici i svakog šabata bili su s nama.

Blagdani u Zagrebu i sjene rata

U templ bi odlazili pješice, a sinagoga je bila iza ograde od kovanog željeza, u današnjoj Praškoj ulici u Zagrebu gdje je već godinama, nakon što su ustaše srušili u NDH sinagogu, parkiralište. Dokle će biti tako ne znam, voljela bih doživjeti da na tom mjestu ponovno bude sagrađen templ. Pamtim da su se na blagdane kao što su Purim i Hanuka židovske obitelji međusobno posjećivale. Mi bi se djeca igrala i dizala graju, majke bi pričale i družile su, a tata bi s muškarcima razgovarao, izuzev na šabat, o poslu. Otac premda imućan bio je socijalno osjetljiv i uoči početka šabata redovito je za siromašne članove židovske zajednice izdvajao dio novca koji bi za njih priredio očev pomoćnik, a dobivali su i pakete ugljena. No građanski život kakav smo imali i znali uskoro će nestati. U Zagrebu je pred početak Drugog svjetskog rata živjelo više od jedanaest tisuća Židova. Do kraja rata osamdeset posto pripadnika te židovske zajednice bit će ubijeno. Kada se čita štampa iz tridesetih godina, novine su pune vijesti koje donose događaje iz života glavnog grada, spominju se Hrvati, Židovi, Srbi, donose zajedničke fotografije. Od tog zlatnog doba mira i suživota bio je samo jedan korak do uništenja. I to je zastrašujuće. U početku mnogi su sa zaprepastenjem slušali na radiju govore Adolfa Hitlera, toliko je sve bilo

Solveg, Tugomila i Ingrid, 1941., Zrinjevac, Zagreb ^

Ingrid, Mario i Solveg, 1941., Mihaljevac, Zagreb ^

glupo da su njegove prijetnje djelovale nestvarno. Ipak, nacionalsocijalizam je bujao, sasvim naivno se očekivalo da će se napokon pojaviti netko trezven i to ludilo zaustaviti. Nažalost, to se nije dogodilo. Ona civilizirana i humana Europa u koju se do jučer vjerovalo odjednom se našla na koljenima pred čovjekom mase za kojeg je pojedinac ili pripadnik druge vjere ili rase bio ništa, točnije biće koje se ne samo moglo nego i moralo uništiti bez žaljenja. Zlokobna sjena prekrivala je i Zagreb, a Židovi su uglavnom stalno ponavljali: »Ali ja nikome ništa loše nisam učinio, nemam se čega bojati«. I tako su čekali na čudo koje se nije dogodilo. Umjesto toga postali su žrtve jedne neljudske ideologije, a NDH je od 1941. bez milosti provodila svoje rasne zakone, a onima koji bi pomagali Židovima u skrivanju od ustaša i njemačke okupatorske vojske, prijetila je smrtna kazna. Nacističko tzv. konačno rješenje židovskog pitanja bilo je u punom jeku.

Mario i Tugomila Sasson, ^
(prvi i druga s desna)
na tenisu

Moj otac Mario Sasson nešto je ipak naslutio ili saznao i inzistirao je da s majkom sestra i ja, odemo u Zemun. Vjerovalo je da ćemo tamo među obitelji Sasson biti zaštićenije nego u Zagrebu. I tako smo se odvojile od oca. Stigavši u Zemun Inga i ja dobile smo vodene kozice. Sjećam se da su rezali plahte na široke trake i zamatali nas od glave do pete kako se ne bi grebale i da nam ne ostanu ožiljci na tijelu. I baš kada smo se oporavile od bolesti 6. travnja 1941. izvršen je napad na Jugoslaviju, a Zemun i Beograd bili su bombardirani. Rat je počeo. Nastao je kaos, pometnja, znam samo da smo tada posljednji put vidjeli baku, tete, stričeve... Netko nas je utrpao u auto i pod uzbunama vozio u Zagreb. Morali smo prijeći preko jednog mosta i samo što smo ga prešli most je bio u bombardiranju srušen. Pamtim kuće koje su bile bombardirane, katove koji su bili porušeni, krevete koji su visili iz zgrada, kade... Ljudi su nekud bježali spašavajući glavu. Putovali smo cijeli dan i jednu noć i zatim smo majka Ingrid i naše guvernante jedva jedvice uspjele ući u vlak koji je bio krcat ljudima. Ingrid i ja ubačene smo u vlak kroz prozor. Pruga se provjeravala i nakon dugo čekanja vlak je krenuo.

Otac nas je dočekaao na Glavnom kolodvoru u Zagrebu. Nedavno sam pronašla tatino pismo s nadnevkom 8. travanj 1941. upućeno mojoj majci. Bio je očajan što nas je poslao iz Zagreba u Zemun, a tamo smo doživjeli napad na Jugoslaviju i bombardiranje. Kada je pisao nije jadtik znao jesmo li žive.

Zagreb u vrijeme NDH? Poglavnik Pavelić bio je na vlasti, njemačke trupe ušle su u grad, premda dijete razlikovala sam uniforme ustaša, Nijemaca, Gestapo-a. Zнала sam da su nam jedni i drugi prijatnja. Naime, u našem stanu u Gajevoj ulici počele su premetačine i to uglavnom noću. Ustaše bi otvarale ormare, bacale na pod sve što bi se u njima zateklo. Odlazili bi i u tatinu kancelariju i otvarali poslovne ormare s roloima. Tražili su neke papire, dokumente. Sve je to ostavljalo na nama trag, uvlačio se strah od nepoznatog. Dva ili tri puta gledali smo odvođenje oca na saslušanje no majka je nekako uvijek uspijevala doći do nadbiskupa Stepinca koji bi se za njega zauzeo i tata bi se vratio kući.

< Tugomila i Mario Sasson u Bogovićevoj ulici u Zagrebu pred početak rata

Skrivanje i put bez povratka

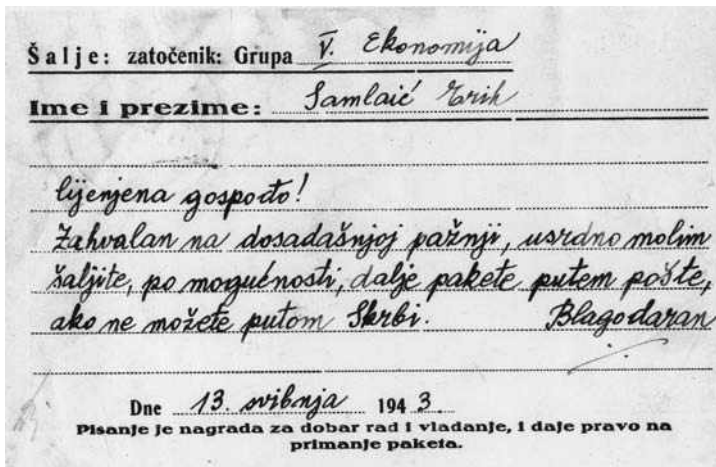
U tvrtku Maria Sassona, prema kazivanju moje majke 1942. postavljen je ustaški namjesnik Muhamed Hadžiefendić. No posao se i dalje odvijao i vagoni puni ugljena odlazili bi prema Švicarskoj. Otac je imao i jedan svoj rudnik u tuzlanskom bazenu, a ostatak ugljena koji mu je trebao kupovao bi na burzi iz raznih rudokopa. Od oca su nacisti tražili da taj ugljen preusmjeri u Njemačku, u Ruhr. No on to nije htio. I to je imalo za posljedicu njegovo hapšenje i saslušavanja. Majka je bila u visokoj trudnoći s trećim djetetom. Posljednji put otac je viđen desetog svibnja 1943. Tugomila je ponovno otišla nadbiskupu Stepincu, sve je pokušala da spasi supruga, ali više ništa nije mogla učiniti. Saznala je da je otac odveden jednim transportom u nepoznato. Prava istina o logorima nije se znala, barem je mi nismo znali, govorilo se o premještanju Židova na drugo mjesto, o radnim logorima. Što je to značilo? Istina o logorima smrti bila je skrivana. Nakon izvjesnog vremena majka je primila dopisnicu sa žigom Birkenau bei Neiberung, Oberschleisen. O strahotama u tom logoru saznalo se tek 1945. nakon što je Drugi svjetski rat bio završen.

Ingrid i Solveg Sasson, 1942., Zdenčina

Mi smo, nakon onih premetačina po stanu živjele na drugim adresama u gradu kod različitih obitelji. Pamtim među ostalim i epizodu iz crkve Sv. Marka na Gornjem gradu i svećenika koji je tražio da sestra i ja za njim ponavljamo neke riječi koje je čitao iz molitvenika i tada nam nije bilo jasno da su nas naši najbliži zbog sigurnosti i spašavanja života preobratali na katoličku vjeru 15. siječnja 1942. To smo utvrdile sestre i ja tek kao odraslije osobe koje su cijelo vrijeme živjele s vjerom svoje židovske obitelji.

Zagreb u Holokaustu za nas više nije bio ni utočište, ni dom ni sigurnost. I tako nas je baka s mamine strane Adela Sohnel uputio na skrivanje obitelji Jemić u selo Zdenčina nedaleko od Zagreba. Tu familiju znala je već od ranije i s njom je bila u dobrim odnosima. Sa mnom je bila sestra Ingrid i našu gradsku odjeću zamijenili smo šarenim haljinicama kakve se nose na selu. A majka se skrivala u sanatoriju dr. Gottlieba na Srebrnjaku u Zagrebu. Sanatorij je

imao više odjela i majku su stalno micali s jednog na drugi zamećući joj trag.

Obitelj se rasula. Na selu, sestra i ja više ništa nismo znale o svojoj obitelji, veze s vanjskim svijetom nije bilo. Na početku i na kraju sela bili su ljudi koji su Jemićeve obavještavali kada je stizala i s kojeg kraja neka vojska i tada su Ingrid i mene pomno skrivali. Kao djevojčice nismo mogle znati da bi cijelu obitelj Jemićevih ustaše i nacisti pobili da su otkrili da smo Židovke. Majka je bila pred porodom, ali Jemićevi su odbili primiti na čuvanje to treće židovsko dijete.

Jednoga dana, mislim da je to bilo 1943. u Zdenčinu je došla Ferika Bruckner, prijateljica naše obitelji i moju

sestru Ingrid ili Ingu kako smo je zvali, odvela je u Nove Dvore i tamo ju skrivala do kraja rata. Poznato je da su od sredine 19. stoljeća Erdody prodali dio dvorca i posjeda obitelji Bruckner. Nedugo nakon što je Inga otišla jedna žena dovela je u Zdenčinu moju tek rođenu sestricu Srebrenku Višnju Sasson. Mica Jemić koja je u to vrijeme također imala malu kćerkicu Nadu hranila je sada svojim mlijekom dvije djevojčice. Mene su Jemićevi na imanju sakrivali na raznim mjestima i znala sam da mi je vojska prijetnja. Neki događaji duboko su mi se usjekli u pamćenje.

Jedne večeri seljani su javili da stižu vojnici i Jemićevi su me po ljestvama brzo popeli na sjenik i sakrila sam se ispod sijena u jednom uglu. Zatim su odnijeli ljestve. Nisam se smjela micati, jer su daske pod sijenom bile razmaknute. Mogla sam vidjeti dio dvorišta, ali morala sam mirovati kako su mi objasnili, kako slama ne bi padala kroz pukotine sjenika. Na moju nesreću vojska je odlučila tu prenočiti. Potražili su ljestve i popeli se na sjenik.

Sve sam gledala kroz razmaknute daske i ukočila se od užasa. Jedva da sam se usudila disati. Ujutro su vojnici sišli u dvorište, nešto su pojeli i otišli. A ja se nisam mogla pomaknuti. Jemićevi su se popeli na sjenik i izvadili me iz sjena. Ali ja sam bila sva ukočena, masirali su mi noge i ruke i pažljivo me spustili dolje. Bila sam strašno traumatizirana, obamrla od straha i moji zaštitnici su me tješili.

U drugom redu stoje, >
lijevo Milica Jemić,
u sredini Vincek Jemić

Pamtim još jedan događaj koji bi samo da mogu rado izbrisala iz svoje svijesti. Dugo sam to nosila u sebi duboko potisnuto. Naime, Jemićevi su iza štale imali gnojnicu gdje su odlagali kravlju balegu pomiješanu s nešto slame. To im je trebalo za vrt. Jako je zaudaralo i mi djeca smo zaobilazili to mjesto. Iznenada netko je javio da stiže vojska i Jemićevi su u gnojnici s balegom načinili lopatom nišu i stavili me u nju misleći da tu nitko neće pretraživati. Kada je vojska otišla Jemićevi su me izvadili iz gnojnice i oprali. Više puta su me polijevali vodom iz bunara, sapunali sapunom koji su sami radili, ali i dalje sam smrdjela i sebi i drugima. Grozno sam se osjećala i trebalo je puna dva tjedna da smrad nestane iz kože. Uvukao se u svaku poru.

Tada nisam znala što je s Ingrid ni gdje su roditelji. Živjela sam potpuno izolirana od bližnjih, a moja sestra Srebrenka je tek prohodala i gegala se na seoskom dvorištu za guskama ponavljajući ga-ga-ga. Tako smo joj nadjenuli ime Gaga kojim je i danas zovemo. Naši dobročinitelji su načuli da se očekuje kraj rata. Radija nije bilo i vijesti su se prenosile usmeno. Napokon javljeno je da je rat završio, Nijemci i ustaše su se povlačili, a pred Zagrebom su bili partizani pa su Jemićevi morali još neko vrijeme pričekati da nas prebace u Zagreb. I konačno mogle smo se sresti s mamom. A obitelj Bruckner iz Novih Dvora organizirala je dovođenje u Zagreb Inge. No za našu najmlađu sestru Srebrenku to je bilo traumatično i jako je plakala, jer je ona Milicu Jemić koja nas je skrivala i čuvala smatrala svojom mamom. Dobro se sjećam da smo svi plakali.

Majka nam je rekla da je tata 10 svibnja 1943. odveden u logor Auschwitz-Birkenau. Ništa drugo nismo znali o ocu. I kako su rijetki preživjeli iz Aushwitza počeli dolaziti i u Zagreb majka se neprekidno raspitivala o ocu i je li ga netko vidio. Svatko je govorio nešto drugo i ništa se nije činilo vjerodostojno. Majka je svojeg supruga tražila i preko međunarodnog Crvenog križa i drugih humanitarnih organizacija. Sva pitanja o ocu ostajala su bez odgovora. Mama nas je tješila da je tata možda u nekoj bolnici na oporavku. Nade je još bilo. Ali otac nije dolazio. Tada

je mama pomislila da je možda uspio otići u Švicarsku gdje je u jednoj banci imao deponiran novac namijenjen obrazovanju njegove djece i kako bi obitelji mogao omogućiti dobar život. Potraga za ocem se nastavljala, majka je također uvjerala i nas i sebe da ga je možda iz logora uspio spasiti netko od poslovnih ljudi s kojima je poznao, a neki su imali i dobre veze s Wermachtom kao grof Orne iz Budimpešte koji je imao tvornicu vagona.

Također majka je pokušala saznati što se dogodilo s dijelom naše obitelji koja je živjela u Zemunu koji je potpao pod vlast NDH, a njemačka okupatorska vojska ušla je taj grad 12. travnja 1941. Židovi su morali nositi na rukavu žutu vrpču na kojoj je pisalo *Jude*. Zabranjen im je pristup svim javnim mjestima, nisu mogli pohađati ni školu i izlaziti na ulicu nedjeljom, dug je popis tih neljudskih zabrana, a uveden je za Židove i prisilan rad uz sva moguća poniženja. Većina zemunskih Židova pobijena je u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, a među njima i veliki broj pripadnika obitelji Sasson. A u knjizi Nenada Fogela *Nestali u Holokaustu – Zemun* navedeno je svjedočenje jednog logoraša iz Jasenovca koje govori o užasnom kraju pojedinih ličnosti iz obitelji Sasson: kroz otvorenu kapiju logora ulaze žene i deca. Među ženama korača i Marjana Sasson koja je plakala. Odmah je priskočila Marija Burzan i pred zaprepaštenim ženama zaklala ju vičući: »A plačeš, matora veštice«. Njezina ćerka Judita Sasson, vidjevši zaklanu majku poče da plače. »Tako znači« viknula je Marija Burzan »i ti se usuđuješ da plačeš«! i preklala je Juditu!

U proljeće 2016. u Hrvatsko-izraelskom društvu u Zagrebu u suradnji s B'nai B'rithom održana je izložba o zemunskim Židovima. Na tim fotografijama, uglavnom iz ranih tridesetih godina, moglo se vidjeti kulturno i društveno ozračje u kojem su ti ljudi sretnih i blagih lica živjeli. Sa saznanjem da je većina osoba s tih fotografija bila okrutno ubijena u Holokaustu taj mir i blagost kojom su zračili bili su tim potresniji.

Život nakon 1945.

I tako je mama ostala sama u Zagrebu s troje djece u velikom stanu. Nakon rata u jednu sobu prema naredbi

< Zamišljena Tugomila Sasson
1946. godine

jugoslavenske vlasti morali smo primiti kapetana Svetolika Stefanovića koji je rat proveo s partizanima, godinama je s nama stanovao i tek kad je završio Pravni fakultet i oženio se, napustio je naš stan. S nama je bila i naša domaćica verzirana u košer prehrani. Nas tri djevojčice voljela je kao svoju vlastitu djecu. Teško se živjelo, hrana se dijelila na »točkice«, u popodnevnim satima išli smo po mlijeko u prahu koje se dijelila u Uličnom odboru, a kao žrtve fašizma dobivali smo i »UNRINE« pakete u kojima su bile konzerve sive, maslinaste boje, a natpisi na njima bili su na engleskom jeziku koji nismo znali. U paketu je bio i sir, biljna mast, maslac od kikirikija, male limenke sa šarenim bombonima, limenke s ogromnim slatkim, bijelim grahom, limenke s raznim džemovima kao i jaja u prahu koja smo zvali Trumanova jaja prema imenu američkog predsjednika. Moja nježna, elegantna i lijepa mama išla je na radne akcije i kako je imala krasan rukopis bila je zadužena za vođenje evidencije. Jednom mjesečno dobivala je veći broj časopisa *Žena u borbi* koje je morala podijeliti po kućama. Život nije bilo lagan, ali među ljudima vladalo je zajedništvo, puno smo toga međusobno dijelili i pomagali jedni drugima.

Godine 1957. majka je odlučila krenuti u potragu za novcem koji je njezin suprug Mario Sasson imao u švicarskim bankama. Računi su bili pod zaporkom, a putem odvjetnika tražili su od nas podatke koje nismo mogli znati.

Ingrid, Tugomila, Solveg ^
i Srebrenka Sasson

Otac je imao ugovore sa švicarskim tvrtkama o isporukama određenih kontigenata ugljena. Vjerujem da je kompozicije vagona kojima se ugljen prevezio stavio ocu na raspolaganje grof Orne iz Budimpešte koji je imao tvornicu vagona, a otac je bio s njim u dobrim odnosima. Isplate za kontigente su se vršile putem banaka. Ali politika švicarskih banaka bila je, vjerojatno i ostala, da je ono što čuvaju često na štetu klijenata, a u vlastitu korist. Desetljećima se majka borila da dođe do novca svojeg supruga, ali uzalud. Najžalosnije je da sam iz dokumenata iz arhiva u Bernu shvatila da tvrtka s kojom je moj otac imao ugovor o plaćanju još i danas posluje, ali pod drugim imenom, Nismo imali snage za daljnju borbu. Ostali smo bez ičega. A doznali smo također da nismo bili jedini koju su tražili novac s računa mog oca u švicarskim bankama.

Život je tekao dalje, majka je po ocu dobila mirovinu i dodatak za školovanje djece, a nas tri sestre ostale smo jako povezane i potpora smo jedna drugoj. Majka je preminula u 94 godini, vječno brižna i nad svojim unucima i praunu-

cima vjerno prenoseći svoja sjećanja prema kojima sam i mogla napisati ovo svjedočenje.

A onda sedamdeset godina nakon završetka Drugog svjetskog rata odjednom smo došli do novih otkrića o Mariu Sassonu. Naime, iz transkripta sa suđenja ratnom zločincu Adolfu Eichmannu godine 1962. saznali smo da je Eichmann osobno naredio da moj otac imenom i prezimenom Mario Sasson i njegova supruga i djeca trebaju biti »provedeni na istok« što je bila šifra za logor smrti Auschwitz-Birkenau. Tada sam shvatila da se nismo skrivali danas ove retke ne bi imao tko napisati.

Točan datum očeve smrti

Zaprepastilo nas je i to da, moj otac odveden na »istok« 26. svibnja 1943. To znači da je u vrijeme kada ga je supruga tražila još šesnaest dana bio u Zagrebu u rukama Gestapo-a. Znači li to, pitamo se, da su nadbiskupu Stepincu na zamolbu moje majke da oslobode Maria Sassona namjerno dali netočnu informaciju tvrdeći da je već odvezen transportom u logor ili je možda sam Stepinac zaključio da bi svako daljnje posredovanje za Židova Sassona za njega osobno moglo biti vrlo kobno. Bojim se i pomisliti što su sve mogli učiniti ocu u isljeđivanju.

Njegov krimen bio je u tome što nije želio kompozicije vagona punih ugljenom umjesto u Švicarsku preusmjeriti u njemački Ruhr. A ugljen je Njemačkoj itekako bio potreban u ratnoj industriji. Dakle, moj otac je nacistima i njihovim pomagačima bio trn u oku.

Ime mu se spominjalo i na četrdeset sedmoj sjednici sudskog procesa protiv Adolfa Eichmanna u Jeruzalemu te je izraelski državni odvjetnik Bar-Or naveo podatak o akcijama ustaške policije Nezavisne države Hrvatske protiv Židova Maria Sassona o čemu je bio prosljeđen i izvještaj Ministarstvu vanjskih poslova Trećeg Reicha u Berlinu. Među ostalim navodi se dokument iz 26. svibnja 1943. u kojem je spomenuto da se Mario Sasson upućuje u logor Auschwitz i da o tome treba osobno biti obaviješten i Eichmann. A u dokumentu s tog vrlo poznatog procesa pod brojem 656 spominje se da je Eichmann 18. travnja

1944. primio izvještaj od svog policijskog atašea Helma u kojem ga ovaj izvještava da je židovsko pitanje u NDH uglavnom riješeno. Ratnog zločinca Adolfa Eichmanna zanimalo je s tim u vezi zašto uopće na teritoriju Nezavisne države Hrvatske ima još Židova. Taj dokument nosi nadnevak 24. travanj 1944.

Preko Ministarstva vanjskih poslova Trećeg Reicha u Berlinu i dokumentacije prezentirane na Eichmannovom suđenju u Jeruzalemu saznaje se i to da je neka nepoznata osoba, očigledno vrlo moćna, pokušala spasiti Maria Sassona iz logora Auschwitz. Može se samo pretpostaviti da je to mogao biti mađarski grof Orne koji je imao tvornicu vagona koji su nacistima itekako trebali u ratu za prijevoz robe i ljudi. No taj pokušaj spašavanja mog oca nije mogao uspjeti, jer u to doba Mario Sasson već je bio ubijen, što se tada zatajilo.

Sznali smo tolike godine nakon Holokausta točan datum smrti Maria Sassona, 15. studeni 1944. što je potvrdio i jeruzalemski arhiv Jad Vašema. Ali ta priča tu ipak ne završava. Godine 2011. doživjela sam strašan šok gledajući dokumentarni film o dovođenju 15 tisuća Židova iz mađarskog geta u Auschwitz-Birkenau, i to u razdoblju veljača 1944. do zaključno 15. studeni 1944.

U jednom trenutku ugledala sam oca. Promiču sekunde filma i vidim kolonu Židova svih uzrasta koja se nekud kreće, a sa strane stoji moj otac u svjetlom odjelu. I to je sve. Od zaprepaštenja nisam znala da li je to bilo na TV kanalu History ili National geographicu.

Toliko me to potreslo da isprva nisam mogla ništa reći sestrama. Mučilo me pitanje zašto je otac bio u svojem odijelu. Naknadno sam saznala da su pojedini Židovi posebnih znanja mogli neko vrijeme, znači prije nego budu ubijeni, raditi poslove koji su nacistima bili od neposredne koristi i na odjeći su imali znak da se mogu nesmetano kretati logorom. Moj otac koji je znao i mađarski očito je kod dovođenja mađarskih Židova bio pozvan kao prevoditelj. Tako se tragedija Holokausta na različite načine dalje prenosi i traje. novorođeni žele znati o svojim prethodnicima, pitajući se: »Tko sam to ja?«

Susret s obitelji Jemić

Uvijek je čudan osjećaj vratiti se na mjesto uspomena koje su nam obilježile život. Najčešće, prizori koje pamtimo nakon puno godina, iznevjere. Mjesto memorije nije više jednako onom kakvo smo poznavali. Zgrade su drukčije, novosagrađene, stare porušene ili oronule. Uglavnom nema ni onih koje smo poznavali. Što reći? Duša je varljiv čuvar pamćenja. Ali, ono što ostaje jest ljubav ako smo je imali. Taj osjećaj u pejzažu memorija nikada se ne promijeni.

Godina je 1997., moje sestre i ja dogovorile smo sastanak s obitelji Jemić u Zdenčini. Vincek Jemić i baka više nisu među živima. Milica i njezine kćerke Nadica i Brankica dočekale su nas u svojem domu. Ta kuća bila je onakva kakvu sam je pamtila.

Radoznalo smo krenule do potoka, očekivala sam da ću vidjeti kako se na njemu ljuljuškaju patke, ali više ga nije bilo, presušilo je. Očima sam tražila brvno kojim se prelazio potok da bi se stiglo na livadu. Nije ga bilo. Mlin je još tu, ali utihnuo, jer se već desetljećima ne koristi. Golemi,

Zdenčina, 1997. godine:
Srebrenka Sasson, Milica,
Nadica i Brankica Jemić,
Sloveg (stoji), Ingrid (sagnuta)
i Tugomila Sasson

kameni žrnjevi koji su pretvarali kukuruzno zrnje u brašno, još su bili na svojem mjestu. Koliko su me puta vreće kukuruza zaklanjale dok sam svojim radoznalim očima gledala kada će zrnje biti samljeveno i vidim svoje male ruke iznad drvene škrinje u koju je kroz raširene prste padalo toplo, tek samljeveno brašno. U čas mi se učinilo kao da u nosnicama osjećam taj miris. A tu su me Jemićevi također znali skrivati, iza tih vreća s kukuruzom kad bi im netko javio iz sela da stižu vojnici.

Noge su me nekako same od sebe odvele do mjesta na kojem sam pamtila da je bio sjenik na kojem sam se skrivala umirući od straha da će me vojnici pronaći i ubiti. Ali ni sjenik više nije bio na tom mjestu, a vrt kojim se prolazilo do jezera također više nije postojao. Sada je tu bila štala s kravama.

Jedno pitanje sustizalo je drugo: gdje je potok, gdje su male ribice, pokoji račić i školjkica? Ti ukrasi i »igračke« dijela mog djetinjstva na selu, u skrivanju pred zlom jedne strašne ideologije uništenja ljudskog bića. Saznala sam da je zbog čestih poplava potok morao biti isušen.

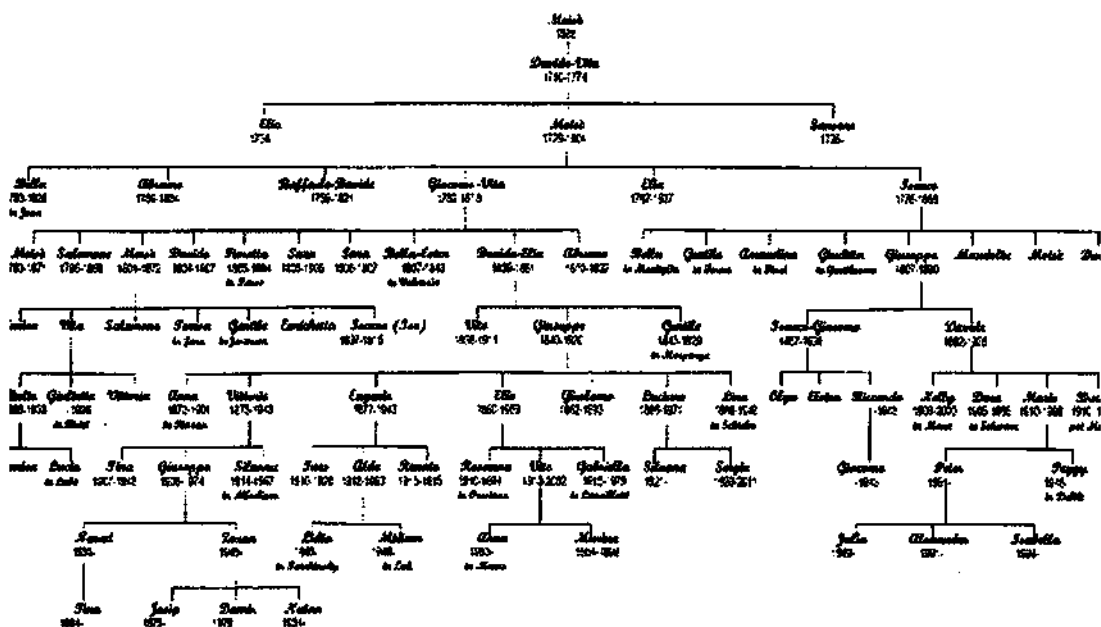
Shvatila sam da je vrijeme u mojem sjećanju bilo nevažno, ali sada sam imala punu svijest o tome kako su ti dobri ljudi u Zdenčini doveli svoje živote u opasnost spašavaju male, židovske djevojčice iz Zagreba.

Te 1997. godine sjeli smo ponovno za onaj isti stol kakav je bio tu i prije šezdeset godina. Bili smo tužni što nedostaju Vincek i baka. Zajedno smo ručali prisjećajući se ratnog vremena. Sati su brzo odmicali u toj kući uspomena, straha, brige i ljubavi, među ljudima koji unatoč svim prijetnjama smrti nisu zaboravili biti ljudi.

Libreria Morpurgo

DAMIR MORPURGO

Genealogia dei Morpurgo di Spalato

^ Genealogija obitelji Morpurgo

Obitelj Morpurgo svoje korijene vuče iz Maribora. Članovi obitelji Morpurgo tijekom nekoliko generacija usko su vezani uz politički, kulturni i gospodarski razvoj Splita u kojem su zauzimali veoma značajno mjesto. Spomenut ćemo neke od njih.

Prvi Splitski član obitelji Morpurgo je bio David koji je rođen 1710. godine, a umro je i pokopan na starom židovskom groblju na Marjanu gdje još stoji njegova nadgrobna ploča.

Njegov sin Mosie imao je 6-ero djece od kojih je nastavljena splitska loza Morpurgo.

Unuk Moisea imao je sina Vida Morpurgo koji se rodio 1838. godine.

David Morpurgo, Vidov otac, bio je izučeni knjigoveža. Bavio se i svilarstvom, pravljenjem sukna i trgovinom tekstila što je tisućljetna tradicija u Splitu i konačno izdavanjem školskih knjiga. Godine 1863. kandidiran je David Morpurgo, kao predstavnik trgovaca Narodne stranke, u splitsku trgovačku komoru godinu dana nakon što je osnovana. Prevodio je s hebrejskog, a bavio se i slikarstvom.

Vid Morpurgo

Bio je bio najistaknutija ličnost političkog, privrednog i kulturnog života Splita druge polovice 19 stoljeća.

Završio je osnovnu školu u Splitu (1846. – 1849.), zatim pohađa Carsku kraljevsku gimnaziju i nadbiskupsko sjemenište u Splitu. Već kao gimnazijalac počeo se baviti knjižarskom djelatnošću, njegujući nit oca.

Još kao mladić Vid se zaposlio u knjižnici splitskog predsjednika Petra Sava.

To je bilo doba političkih previranja, Narodni list »Il Nazionale« je pokrenut po ideji Vida Morpurgo 1862. godine.

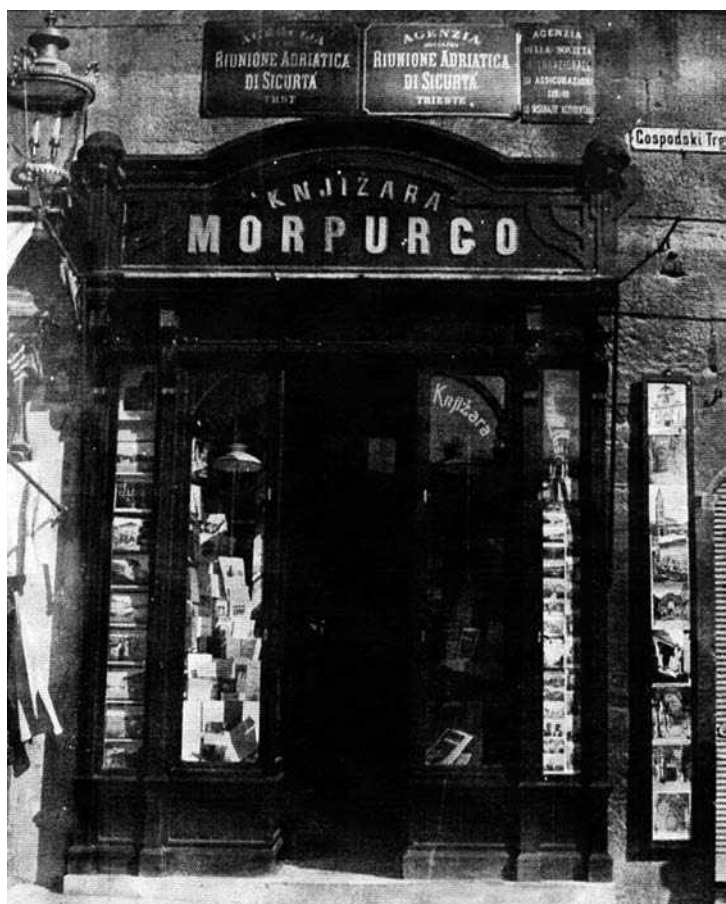
Čovjek o kojem se najmanje govorilo i pisalo, osobito kasnije, a koji je iz pozadine trijezno i razumno najviše pridonio organiziranom djelovanju Hrvatskog narodnog preporoda u Splitu bio je kulturni Židov Vid Morpugo. On je u hrvatskom nacionalnom preporodu odigrao presudnu ulogu, djelujući ipak malo manje bučno od nekih drugih političkih vođa. Bio je glavni savjetnik Koste Vojnovića, Natka Nodila, Gaje Bulata i drugih, koji su se sastajali u njegovoj knjižari na gradskom trgu. Bio je i tada jedini istaknutiji splitski izdavač, a njegova je i zamisao o organizaciji preporodnog glasila u Dalmaciji, Narodni list (Il Nazionale). Kao trgovac i industrijalac pridonio je privrednom razvoju Splita.

Osnovao je »Prvu pučku dalmatinsku banku« 1873. godine čime se splitski težak oslobodio zajmova u veleposjednika.

Knjižarska i izdavačka djelatnost

Još kao mladić Vid se zaposlio u knjižnici splitskog posjednika Petra Sava. Knjižaru je financirao Savo i ona je nosila ime »Libreria Savo«, a u praksi ju je vodio mladi Vid koji je razvio živu knjižarsku djelatnost povezivši se s brojnim inozemnim izdavačkim kućama.

Godine 1860. otvorio je vlastitu knjižaru pod imenom »Libreria Morpurgo succ. a Savo«, a od 1862. godine »Libreria Morpurgo«. Iz sačuvanih se knjiga i poslovnog dopisivanja može ustanoviti koliko je razgranata bila mreža dobavljača iz Italije, Njemačke, Austro-Ugarske, pa i ostalih europskih zemalja. Knjižara se nalazila u kući Tomašić na današnjem Narodnom trgu (u Splitu poznatijem kao Pjaca), koju su nedavno zatvorili i djeluje pod imenom »Knjižara Morpurgo«.

< Knjižara Morpurgo

Knjižara je u doba borbe između narodnjaka i autonomša, odigrala važnu političku ulogu: u njoj su vođene i književne rasprave i susreti jer čitaonica u Splitu još nije bila otvorena.

Mnogi će se složiti da je najveći Morpurgov doprinos bio upravo na području izdavaštva i tiskarstva. Organizirao je široku izdavačku djelatnost pokrenuvši izdavanje programatskih političkih publikacija.

Najznačajniji pothvat je bio pokretanje periodičke publikacije pod naslovom *Annuario dalmatico* (Dalmatinski godišnjak). Godine 1859. izlazi prvi svezak njegova godišnjaka.

U predgovoru *Ai Dalmati* (Dalmatincima) sam Vid Morpurgo piše da mu se ideja pokretanja Dalmatinskog godišnjaka javila još 1856. godine.

Vidjevši da u našoj pokrajini nedostaje jedno glasilo koje bi obrađivalo njene moralne i materijalne interese, već 1856. godine rodila se ideja o Dalmatinskom godišnjaku koji bi svake godine skupljao pisane radove najboljih umova zemlje te time nastojao pokazati i upoznati svijet da, premda ne napredujemo divovskim koracima, mi ne stojimo besposleni.

Ovu svoju namisao saopćio sam razboritim osobama te sam od njih dobio potporu da to provedem u djelo.

Stoga sam se obratio svim dalmatinskim piscima koji bi mi dostojno mogli pomoći da saživi moj projekt.

Neki mi nisu ni odgovorili; drugi su odbili suradnju, ali dajući hvale mojoj namjeri poželivši mi dobar uspjeh. Više njih mi je obećalo svoju suradnju.

Od tada veliko iščekivanje u pokrajini glede mog projekta. Naime, puno je novina (među njima revija *Euganea* i *Crepesculo*) laškavim riječima najavilo uskoro objavljivanje Godišnjaka.

Ali, stvari se nisu odvijale kako sam ja htio. Upravo većina onih koji su obećali svoje pisane radove ispričali su se da za ovu godinu više nisu mogli napisati ništa i časno se obavezali za sljedeću godinu. Budući je »obećanje dobrog čovjeka njegova dužnost«, tako ja vjerujem da će ova poštovana gospoda, na koje mnogo računam, održati svoje ljubazno obećanje.

No, ja se nisam obeshrabrio: rekao sam: »dobro je započeti makar i s malenim«. Dakle sakupivši radove onih rijetkih koji su održali

svoje obećanje, predajem ih čitateljima kao zalag dobre volje i želje za ostvarenjem dobrog cilja.

Neka Dalmatinci rado prime ove moje dobre namjere i neka ih shvate dobronamjerno.

Split, 1 Prosinca 1858.

Vid Morpurgo

Vid Morpurgo je oko sebe uspio okupiti najistaknutije dalmatinske intelektualce kao što su dr. Kosta Vojnović, dr. Lovro Monti, Nikola Tommaseo, Antun Kaznačić i drugi čiji članci nagovještaju buđenje narodne svijesti u Dalmaciji. Vidov je godišnjak imao karakter književnog i političkog časopisa.

Posebnu važnost fondu Vida Morpurgo u arhivskoj zbirci Muzeja grada Splita daju upravo rukopisi za *Annuario Dalmatico* koji je objavljen u Splitu 1859. i 1861. godine.

Relativne sloboda tiska i nagao razvoj preporodnog pokreta u Dalmaciji ogledaju se u veliku broju publikacija političkog karaktera, objavljenog 1861. godine, baš u Splitu. Naime tu se okupila skupina mladih i aktivnih narodnjaka koji su u knjižaru Vidu Morpurgu našli istomišljenika i izdavača koji je ne samo objavljivao njihova djela, nego ih i poticao na pisanje imajući u vidu prvenstveno njihovo političko djelovanje, a ne materijalnu dobit kao ostali izdavači.

Vid Morpurgo kao aktivni organizator političke borbe, osobito u razdoblju od 1862. do 1882., bio je jedna od manje istaknutih, ali i najvažnijih ličnosti narodnog pokreta u Dalmaciji. Njegova knjižara na gradskome trgu najuže je povezana ne samo uz početke narodnog pokreta u Dalmaciji, već i uz daljnji razvoj pokreta, sve do pobjede na splitskim izborima 1882. godine. Tu su se okupljali mladi intelektualci zaneseni preporodnim idejama, a sam je Morpurgo bio neformalni organizator i savjetnik narodnjaka zbog čega mu je *Naše jedinstvo*, povodom smrti, 1911. godine, odao počast navodeći:

U njegovoj knjižari još prije nego se počela razvijati borba u Splitu, okupljali su se prvi narodnjaci; tu su bili prvi sastanci sa kojih je naviješten u čitavoj pokrajini narodni pokret, pa i zato je ime Vida Morpurga steklo uvaženje u cijeloj zemlji.

Knjižara je godinama bila maleni kutić kulturne i liberalne Europe u tada dalekoj, prometno izoliranoj austrijskoj pokrajini, opterećenoj siromaštvom, nepismenošću i političkim borbama narodnjaka i autonomaša. Vidov nećak, rimski književnik, izdavač i fotograf Luciano Morpurgo sjeća se u autobiografskom djelu stričeve knjižare:

Bijaše to duga tijesna dvorana, s glavnim i jedinim ulazom od strane Trga. U njoj bi se u svako doba dana, a najviše ujutro, okupljali naobraženiji Splićani. Na tim sastancima raspravljalo bi se o svemu i svačemu, kako se to onda običavalo po ljekarnama manjih varošica. Na umna i učenja raspredanja nadovezivale bi se svakojake beskorisne brbljarije iz dnevne gradske kronike. Tamo bi svračali profesori mjesne gimnazije i realke, zatim liječnici i odvjetnici zanimajući se za knjižarske novosti prije nego što pođu na svoj posao.

S jedne i druge strane knjižare bila su uzidana dva rimska kamena s natpisima: Nosce te ipsum (upoznaj sama sebe) i Respice finem (pazi kako će svaka stvar završiti).

Stric Vito, čovjek uman i naobražen, vodio je sjajno te razgovore kojima su poglavito građu pružala politička pitanja, jer je Split bio važno političko i kulturno središte. U Splitu se tada udarao osnov narodnom slavenskom, odnosno hrvatskom pokretu i borbi za narodni jezik.

Stric Vito ^

Poslije Vidove smrti 1911. godine knjižaru je nastavio voditi njegov nećak Eugen, sin njegova brata Josipa. U vrijeme fašističke okupacije u Drugome svjetskom ratu bila je knjižara Morpurgo često na udaru jer je bila ne samo u vlasništvu židovske obitelji, već je slovila kao napredna, a po Vidu Morpurgu bila je poznata kao izrazito hrvatska i prototalijanska. Eugen Morpurgo bio je uhićen i poslan u konclogor, a i mnogi članovi obitelji morali su napustiti Split. Fašisti su dvaput provalili u knjižaru te spalili veliki broj knjiga. Okružna uprava narodnih dobara Split donijela je odluku o stavljanju imovine obitelji Morpurgo pod privremenu upravu. Rješenjem Prosvjetnoga odjela NO Dalmacije knjižara je ustupljena Privrednome odjelu Gradskega NO-a Split. Poslije Drugog svjetskog rata knjižara je dobila ime splitskog pjesnika Luke Botića, a danas, nakon 90-ih godina 20. stoljeća ponovno nosi ime Vida Morpurga.

Vid i njegovi nasljednici objavili su za osamdeset godina djelovanja više od stotinu različitih knjiga najrazličitijeg sadržaja i time zauzeli najznačajnije mjesto među splitskim, a jedno od najznačajnijih među dalmatinskim izdavačima.

Druge djelatnosti Vida Morpurga

Uz knjižaru koju je i dalje vodio, u težnji da osamostali i razvije domaću industriju, bio je inicijator osnutka *Prve parne tvornice opeka* u Splitu 1875. godine i njezin najveći dioničar, ali tvornica nije dugo radila.

Ime Vida Morpurga bilo je poznato ne samo u domovini po proizvodima njegove tvornice likera i skladišta vina. Tvornica poznata pod imenom *prva dalmatinska parna destilerija V. Morpurgo* osnovana je 1879. godine. Nalazila se u obiteljskoj kući na Dobrome, a bila je uz zadarsku, najveća destilerija u Dalmaciji. Morpurgova se tvornica prvenstveno bavila destilacijom dropa i vina.

Drop je nabavljao vrlo povoljno jer su ga do tada seljaci iz okolice Splita i na otocima nakon gnječenja i tješčenja najčešće bacali. Morpurgova je destilerija za ono doba bila vrlo moderna. Strojevi su bili na električni pogon, a na njoj je radilo do 50 radnika što je za ono vrijeme bio dosta veliki broj. Tvornica je proizvodila dropicu (rakiju), šljivovicu, borovicu, mastiku te Cognac Dalmatia, Dalmatia vieux, medicinal cognac, maraschino, maraschino Albe i druga alkoholna pića.

Svoje je proizvode izvozila u sve europske zemlje, pa i u Ameriku, o čemu svjedoči bogata korespondencija na raznim jezicima. Zbog kvalitete svojih proizvoda do 1913. godine tvornica je primila razna priznanja.

Istodobno se i građevinski poduzetnik i inženjer Emil Stock uključuje u proizvodnju alkoholnih pića. Stock, rođen u Splitu 1868. godine, podiže tvornicu cementa u Sv. Kaju i na Majdanu. Godine 1905. udružuje s Morpurgom u tvrtku Morpurgo, Stock e Comp. Nova tvrtka dobiva dozvolu za gradnju tvornice likera u uvali Supaval (Glavičine). No dobivenu je koncesiju nastojao poništiti tadašnji načelnik Vicko Mihaljević. Razočarani što ne mogu graditi novu tvornicu, a stara je u gradu neadekvatna, Morpurgovi

nasljednici sa Stockom osnivaju oko 1905. godine tvrtku Ampelea i premještaju tvornicu u nove pogone, podignute u Rovinju. Tvrtka je uspješna pa vlasnici podižu novu tvornicu alkoholnih pića u Trstu, gdje i danas djeluje tvrtka Stock s.p.o. i ubraja se među najznačajnije proizvođače brendija.

Godine 1933. zbog slabih proizvodnih prilika tvornica destilerija Morpurgo je napuštena, uređaji rasprodani i prostori iznajmljeni. Tvrtka nije imala više radnika ni namještenika, a mala se proizvodnja obavljala samo za lokalnu upotrebu.

Vid Morpurgo se nije nikada oženio i osnovao obitelj, zbog čega je sve svoje vrijeme mogao posvetiti javnim poslovima. Sudovi svih Morpurgovih suvremenika u ocjeni svog znanja, dobrote, marljivosti i trpeljivosti jednoglasni su. U svojoj je skromnosti živio u sjeni velikih događaja, ali je umnogome ipak rukovodio njima.

O njemu piše njegov nećak Luciano Morpurgo:

Tu su pisarnicu posjećivali svi oni Splitskani kojima je trebalo da se s njim posavjetuju o bilo čemu, jer je stric Vito, kao vrlo uman čovjek i enciklopedična znanja radi i besplatno dijelio savjete čineći dobro kad god je mogao...

I dalje: ...snošljiv, liberalan, pun dobrote i na položajima bio je prema svakome predsusretljiv.

Smrt Vida Morpurga

Umro je 31. siječnja 1911. godine nakon kratke srčane bolesti, u 73. godini života, točno onoga dana kada je pred četrdeset godina osnovao Prvu pučku dalmatinsku banku i kada je ta banka slavila svoj jubilej. Upravni odbor Hrvatske stranke u Splitu objavio je tada posvetu njegovoj uspomeni iz pera autora Dujma Mikačića:

Vid Morpurgo

Neumorni radiša

odabrani duh po sposobnosti znanju značaju

jake volje, a milostiva srca

patrijarhalan u tradiciji vjere i ljudske snošljivosti

nepomičan u načelima za čovječja i narodna prava

korean i vješt u poslu, tražen u društvu

pronicao, ustrajan

ne štedeć sama sebe do zadnjeg hipa

u vedrini uma i svijesti svršetka

iscrpe moćnu životnu snagu

u 73. godini svoga vijeka

Knjižar, trgovac, veliki industrijalac

publicista, političar

pokretač i izvršitelj

golemim blagom računao je vrijeme

ali zahtjevom osobite rijetke djelatnosti

bio je predsjednik Trgovinske obrtne komore,

zastupnik naroda u Zemaljskom saboru,

vijećnik, upravitelj splitske općine,

osnivač, ravnatelj, predsjednik Prve pučke dalmatinske banke

Pregaocu medju prvima

za Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji

napadaju i progonstva ulice izloženom borcu,

triježnom savjetniku u časovima kušnje,

uzornome trudbeniku i zaslužnome gradjaninu

upravni odbor Hrvatske stranke u Splitu

dragom uspomenom posvećuje.

Vidu Morpurgu priređen je veličanstven pogreb i objavljeni su brojni nekrolozi i smrtovnice. Pokopan je na starom, slikovitom židovskom groblju na Marjanu, a na grobnjoj ploči zahvalni građani su dali uklesati:

Uzvišen umom, plemenit duhom, cijeli život misaonog rada posveti oslobađanju puka od duševnog i materijalnog ropstva. U buđenju naroda između prvih, začetnik prve knjižare, prve banke, prvih industrija, ostavi umirući neispunjenu prazninu.»

Ploča na grobu
v Vida Morpurga

Luciano Morpurgo ^

Luciano Morpurgo

Zajedno s profesionalnim fotografima koji u Splitu počinju djelovati oko 1860. potkraj 19. stoljeća pojavljuju se i fotografi amateri. Među njima je istaknuto ime Luciana Morpurga (1886. – 1971.). Rodio se 1886. i djetinjstvo proveo u kući svoga strica Vida Morpurga.

Potječe iz četiri stoljeća stare splitske židovske obitelji koja je odigrala značajnu ulogu u povijesti i kulturi grada.

U kulturnom krugu koji se okupljao u knjižari njegova strica Vida Morpurga stekao je mladi Luciano široku naobrazbu i ljubav prema rodnom gradu. Nakon završetka gimnazije 1907. preselio se u Rim gdje je živio i djelovao do smrti, ali uvijek se smatrao Splitsaninom što je i pokazao potpisujući se poslije u Italiji »Spalantino«.

Dolasci Luciana Morpurga obitelji u Split bili su česti i tada je redovito snimao grad. Njegove brojne fotografije zoran su prikaz gradskih zbivanja u prvom desetljeću 20. stoljeća. Te nam snimke ne pokazuju ni onaj spomenički, ni onaj turistički Split nego samo malen mediteranski grad sa svojim zanimljivim i privlačnim osobinama, upoznavajući nas s društvom i vremenom koje je iščezlo.

Goran Borčić – viši kustos Muzeja grada Splita:

»Važno je gledati i teme kojima se Luciano Morpurgo bavio ovdje u Splitu. Prvenstveno da spomenem kupalište Košćina u to vrijeme najvažnije javno kupalište u Splitu toga vremena.

Baš on je zabilježio iz današnje perspektive interesantan trenutak kako muški kupači preko ograde vire prema ženskom dijelu.«

Jedno od mjesta koje je Luciano Morpurgo često posjećivao za svojih boravaka u Splitu je sinagoga. Smještena u nekadašnjem židovskom getu, naslonjena na zid Dioklecijanove palače, splitska sinagoga iz 16. stoljeća jedna je od najstarijih europskih sinagoga koja i dalje ima svoju izvornu namjenu. Luciano Morpurgo je fotografirao i njezinu unutrašnjost, te dragocjenosti koje je čuvala. 12. lipnja 1942. talijanski fašisti su opljačkali splitsku sinagogu, a arhivsku građu zapalili na obližnjem Narodnom trgu (Pjaca). Morpurgove su nam fotografije tako jedini dokaz o onom dijelu fundusa koji je nestao.

< Fotografija Luciana Morpurga
splitske sinagoge

Uz sinagogu Luciano je na svojim fotografijama zabilježio i ostale kulturne vrijednosti grada. Tada nevelikog, ali kulturom i spomenicima prošlosti bogatog Splita.

I nakon odlaska u Italiju Luciano se nastavlja baviti fotografijom. U Rimu je snimao za Talijansku enciklopediju.

Za izdavačku kuću »La Dalmatia« objavio je brojne monografije talijanskih pokrajina sa svojim fotografijama. Uz to bavio se i pisanjem.

Goran Borčić – viši kustos Muzeja grada Splita:

»Svoje djetinjstvo je on opisao u svome djelu, u svome rukopisu, kasnije tiskanoj knjizi 'Quando ero fanciullo' gdje opisuje njegove prve kontakte s fotografijom, njegov rad i nabavku literature za bavljenje fotografijom. Također piše i o njegovom ateljeu u Rimu koji je napravio ispod stubišta jedne kuće.

Fotograf, pisac i izdavač Luciano Morpurgo umro je u Rimu 1971. godine. Nažalost nije pokopan u Splitu, premda velik dio njegove obitelji počiva na slikovitom starom židovskom groblju na Marjanu.«

Groblje koje postoji još od 1573. danas je kulturno povijesni spomenik od velike važnosti i zakonom je zaštićen.

Razdoblje 1941. – 1945.

Viktor, Marija i Tina Morpurgo – stradali u Holokaustu

Viktor Morpurgo

U razdoblju okupacije Splita i dalmacije od strane Talijana potrebno je istaknuti da je odnos Talijana prema Židovima bio mnogo humaniji od onoga Nijemaca, pa i njihovih satelita. Velik broj Židova, izbjeglih iz krajeva što su ih okupirali Nijemci, našlo je sklonište u Italiji, a mnogi Židovi iz tzv. NDH sklonili su se u krajeve što ih je Italija okupirala i tako spasili živote. Većina talijanskih Židova stradala je nakon pada Italije, odnosno u vrijeme njemačke okupacije.

To se moglo vidjeti i u Splitu, koji su okupirali u proljeće 1941. godine. Posebnih progona nije bilo.

Te godine, ljeti, 27. srpnja, bio je grad oblijepljen protu-židovskim plakatima, s pogrđnim izrazima, ali ni to nije bila službena akcija, jer je režimska lokalna štampa nije podržala, već lokalni fašisti. Tim se plakatima zabranjivao ulaz Židovima u javne lokale i kupališta.

Najznačajnija akcija splitske Jevrejske općine bila je prihvaćanje, organiziranje i opskrbljivanje židovskih izbjeglica iz ostalih zemalja i naših krajeva pod njemačkom okupacijom.

Još prije nego je Jugoslavija ušla u rat, bježale su stotine i stotine Židova iz ugroženih zemalja. U Split je prebjeglo preko 3000 stranih Židova, a splitski su im Židovi pomagali da emigriraju dalje, naročito u Italiju ili preko Oceana. Kad su Nijemci okupirali veći dio Jugoslavije broj izbjeglica postajao je sve veći: na tisuće Židova sklonilo se u Splitu i Mostaru. Prihvaćani su, smješteni po kućama i najpotrebitijima davana je pomoć u novcu.

Sredstva za pomoć izbjeglicama sakupljali su u prvom redu splitski Židovi među sobom. naročito se istakla splitska obitelj Stock, ne samo većim novčanim priložima već i zapošljavanjem izbjeglica u svojoj tvornici cementa.

Mnoge izbjeglice dolazile su bez osobnih karata i nužnih isprava za prebacivanje u Italiju, pa je u splitskoj Općini organizirano izdavanje legitimacija s kojima su izbjeglice

na talijanskom teritoriju bile sigurne, dok su same talijanske vlasti to prešutno odobravale.

Poseban odbor, sastavljen pretežno od Splićana, ali i nekih izbjeglih Židova, bavio se tom organizacijom, a duša svega bio je predsjednik Jevrejske općine inž. Viktor Morpurgo. On se obraćao za pomoć na sve strane prikazujući teško stanje izbjeglica. On se za pomoć izbjeglicama iz sjeverne Hrvatske i Bosne koristio svojim vezama s uglednim ličnostima u Italiji, pa su mu talijanske okupacione vlasti prešutno pravile mnoge ustupke. Spasio je na taj način tisuće Židova, ali je odbijao savjete da se s obitelji pravovremeno skloni u Italiju, smatrajući svojom dužnošću da ostane u Splitu, dok se tu bude nalazio i posljednji Židov njegove općine. Tako je dočekao i dan kad je odveden u smrt.

O njegovoj neumornoj borbi za svoje sunarodnjake, pa i onda kada je bilo najmanje nade u uspjeh, govori i njegov veoma opširni elaborat »Poznati splitski Židovi«, što ga je napisao u teškim ratnim danima i uputio talijanskim vlastima. Iako nije bilo nikakve nade da će razuvjeriti fašiste u njihovoj zabludi, on ipak nije mogao šutjeti, kao što sam kaže u predgovoru te tragično beznadne poslanice:

Ne mogu i ne smijem šutjeti, tko ovo bude čitao neka sam donese zaključak o mojim riječima, koje su izraz vrelog bola, a također i dužnosti koje ne mogu izbjeći, siguran da će onaj tko posjeduje dar šireg shvaćanja znati shvatiti poticaje koji me nagone da iziđem iz povučeniosti, koju bi povučeniost možda savjetovale teškoće ovoga časa, ali koju moja savjest ne bi znala opravdati...

Najteži dane za splitske Židove nastali su tek dolaskom Nijemaca, nakon sloma Italije i kratkotrajnog oslobođenja Splita. Slutili su ih što ih očekuje i jedni se pridružili partizanima, neki su unajmili lađe i pobjegli u Bari, a neki otišli u zbjeg. Mnogi se pak naročito stariji nisu mogli odlučiti da napuste domove, rodni grad, sve što su imali, i ostali su čekati sudbinu.

Viktor Morpurgo, duša splitske Židovske zajednice, posljednji Židov staroga Splita, onoga koji je nestao, pošao je u smrt, sakrivši u posljednjem času prije odvođenja stare

Inž. Viktor Morpurgo
v po slici A. Franičevića

matične knjige svoje Općine, ostavivši tako u ostavštinu zavjet preživjelima i novijim naraštajima da ne zaborave svoju davnu, burnu i plodonosnu prošlost.

Tina Morpurgo

Tina Morpurgo rodila se 1907. godine u Splitu kao kći Viktora i Meri Morpurgo. Hrvatski preporoditelj Vid Morpurgo bio je brat njenog djeda po ocu, Josipa Morpurga, odnosno stric njenog oca Viktora Morpurga.

Živi s roditeljima Viktorom i Marijom (Miriam) u Splitu. Ing. Viktor Morpurgo je u to vrijeme bio predsjednik Židovske zajednice Split.

Nakon što je završila srednju školu posvetila se slikarstvu. 1931. godine održala je prvu samostalnu izložbu na kojoj je izložila pedesetak radova u tehnici ulja, tempere i crteža. Slikala je krajobrazne splitske okolice i mrtvu prirodu u realističkom stilu.

Slikarstvo je učila privatno u Splitu, a zatim tek pola godine u Italiji. Pa ipak je svojom prvom i jedinom izložbom u novootvorenom salonu u palači Geremia 1931. godine pokazala nesvakidašnji talent. Književni kritičar Ante Petravić, u prikazu izložbe u »Ženskom Listu«, istakao je njezin talent, ali ju je uputio i na likovnu izobrazbu.

Brat Josip Morpurgo i sestra Silvana Morpurgo preživljavaju drugi svjetski rat tako što se dolaskom Nijemaca u Split pridružuju partizanskom pokretu.

Tina Morpurgo ostaje u Splitu, te kapitulacijom Talijana i okupacijom Splita od strane Nijemaca 1943. zajedno s roditeljima Viktorom i Meri deportirana je u sabirni logor na Banjici. Lipnja 1944. godine ubilo ju je osoblje Schutzstaffela na stratištu Jajincima, kamo su odvodili logoraše iz Banjice na smaknuće.

Preživjeli članovi njene obitelji i prijatelji sačuvali su njezine slike. Iste su poslije izložene, 1974. godine, u židovskoj zajednici u Splitu, židovskoj zajednici u Beogradu te 1975. godine u Židovskom povijesnom muzeju u Beogradu.

Među sačuvanim djelima se ističe njezin autoportret. Svoj mladi život je završila u 36. godini u logoru Jajinci, kao žrtva Holokausta.

Autoportret Tine Morpurgo v

< Spomen ploča članovima Židovske općine Split, stradalima u razdoblju 1941. – 1945.

Josip Morpurgo

Ing. Josip Morpurgo, brat Tine Morpurgo preživljava rat na Biokovu, te poslije kao dio tehničke jedinice partizanskog pokreta na otoku Visu dočekuje kraj rata.

Ing. Josip Morpurgo se oženio s Julijanom Hartman 1942. u Splitu te je dobio sinove Zorana i Nenada Morpurga.

Sadašnji članovi splitske obitelji Morpurgo

Dipl. ing. građevine Nenad Morpurgo se oženio dipl. ekonomisticom Gordanom Bahranović, te je dobio dijete 1984., Tinu Morpurgo.

Dipl. ing. elektrotehnike Zoran Morpurgo se oženio dipl. pravnicom Srđanom Mladinić, te je dobio sinove Josipa, Damira i Natana.

U Splitu 2014. godine dipl. ing elektrotehnike Natan Morpurgo se ženi mag. philo. Jelenom Marušić.

2011. godine u Zagrebu dipl. ing. graf. tehnologije Damir Morpurgo se ženi dipl. ekonomisticom Anom Gombović te dobivaju dvoje djece.

Eva Morpurgo rođena je 2012. godine i Lucija Morpurgo rođena 2013. godine.

U sjeni Holokausta

EVA PICHLER

U našoj obitelji nije se pričalo o onom što su roditelji i njihove obitelji prošli za vrijeme Drugog svjetskog rata, nije se pričalo o tome gdje i kako su nestali članovi šire obitelji. Nije se pričalo o precima pa ni o bakama i djedovima kojih nije bilo. Trebalo je živjeti svakodnevni život, a neizrecivi užasi koje su se dogodili, ponekad nestanak i uništenje cijelih obitelji, u mojem najbližem okruženju nikad nisu bili tema razgovora ili usputnog spominjanja. Roditelji su zacijelo htjeli da odrastem bez tih traumatičnih sjećanja. Željeli su mi omogućiti sretno djetinjstvo, a to je značilo da trebam odrasti neopterećena Holokaustom i obiteljskom prošlošću. Maminu sudbinu saznala sam sa šesnaest godina i taj dan mi je ostao duboko urezan u pamćenje; mutni mračni dan kasne jeseni i moja majka s ogromnim očima, blijeda, koja napokon priča ono što je doživjela. I prije toga do mene su, unatoč maminom trudu, došli dijelovi onoga što sam toga jutra čula s pojedinostima, kao na primjer čitavu priču o značenju broja na njenoj podlaktici, broja kojeg nikada nije skrivala. Zнала sam već što znači taj broj, ali kao dijete zapravo samo činjenicu da je to tetovaža koju su joj napravili kod dolaska u logor. Zнала sam da smo Židovi. Doma su se veliki blagdani kao što je Roš hašana i Jom kipur uvijek slavili, svečano, uz paljenje svijeća i blagdansko jestivo, a roditelji su išli u templ na molitvu. Negdje u dubini duše s vremenom su se nataložile riječi o pojedinim članovima šire obitelji koji su nestali u ratu, jer sam odrastajući znala čuti neke pojedinosti o njihovom stradanju. Pored toga, moja kao i druge židovske obitelji bile su neka vrst krhotina uz odsustvo baka i djedova, teta, ujna, stričeva,

ujaka i bratića. To je bilo očigledno. To nije bilo moguće sakriti, samo se nastojalo o tome što manje pričati, jer su rane bile preduboke. Kada bih postavila neko pitanje u vezi s tim dobila bih kratke odgovore, bez detalja, ali nikad laži. Moj tata nas je od posljedica stradanja u Holokaustu, zauvijek napustio godine 1959. Imala sam tada jedanaest godina. Nije dočekao da odrastem dovoljno da mi cjelovito ispriča svoju priču. Podatke koje imam o njegovoj obitelji saznala sam od mame u vrlo šturom obliku, a isto tako šture mrvice podataka o obitelji Pichler dokapale su od tatinih bratića.

U mojoj ladici s fotografijama godinama je, na samom dnu, postojala hrpa slika koju bih tek letimično pogledala bez previše zanimanja; fotografirana lica nisam poznavala, nisam znala njihova imena, priznajem, nisu me tada ti ljudi ni zanimali. Danas nažalost nema više nikoga koga bi mogla zamoliti da mi kaže kakvu su sudbinu svi oni imali.

Posljednjih godina sve više osjećam potrebu osvijestiti upravo taj dio svoje prošlosti koji je ostao zarobljen u tami zlosretnih sudbina mnogih članova moje obitelji. Dostigao me sav užas boli mojih roditelja i preživjelih rođaka i njihovih gubitaka. Trebalo je zaroniti i u onu ladicu s fotografijama i to je bilo nešto najteže što sam prošla. Imala sam snažnu potrebu odgonetnuti tko su ljudi s tih slika. Željela sam imenima, koja sam našla na stranicama izraelskog Muzeja Holokausta Jad Vašema dati lice, učiniti te stradalnike vidljivima. Taj proces otkrivanja njihovih priča njihovih života i sudbina, bio je mučan i bolan, ali osjećala sam da moram kroz to proći, da im to, njima dotad nijemima, dugujem. Spoznala sam da sam ja njihov glas. U proljeće 2017. predala sam kompletnu dokumentaciju koju imam Jad Vašemu. Ispričala sam stručnjacima koji rade u tom Muzeju ono što sam znala o obje obitelji. Napokon, imena su dobila svoja lica, lica su dobila svoje priče i sjećanja. To što se dogodilo članovima obitelji moje majke i oca, okrutno ubijanje nedužnih samo zato jer su bili židovskog podrijetla, ne smije se zaboraviti.

Obitelj Kohn

O maminoj obitelji nemam nikakvih podataka. Više puta sam je pitala o bakama, djedovima kao i ostaloj rodbini i nikad nisam dobila jasan odgovor.

Čini se da moj djed nije bio u dobrim odnosima sa svojom obitelji, osim sa svojom sestrom Johanom Kohn, udatom Herzl, koja je živjela u Zagrebu. Druga sestra, Eteka Kohn udata Braun, živjela je u Rumi i u maminim pričama o obitelji pojavljuje se tek u događajima poslije rata. Od maminih rođaka, osim obitelji Herzl, u našim životima imala je važnu ulogu i obitelj Baum. Zora Frank udata Baum, mamina sestrična po liniji njenog tate, preko zajedničke prabake Donat, imala je važno mjesto bliske i voljene tete. Rodačko iskreno i dobro prijateljstvo nastavilo se i s njenim sinovima Vladom i Dragom, kao i njihovim kćerima Sanjom i Zlatom. Lijepo prijateljstvo koje se proteže generacijama.

Ista tajanstvena, zapravo još gora obiteljska situacija bila je i s maminom mamom Szidoniom Löwy. Nisam ništa saznala o maminoj baki i djedu s te strane, niti o drugim članovima obitelji. Mama je jedino jednom spomenula jednu preživjelu sestričnu koja je nakon rata živjela u Argentini i bila pijanistica. Nemam o njoj nikakve pobliže podatke. Možda se iza ove šutnje krila neka sočna priča, ali ja to nisam nikada saznala, a to je bila jedna od rijetkih stvari koju sam pokušavala izvući iz mame bez uspjeha.

Dokumenti koje su mi pomogli u sastavljanju teksta o maminoj obitelji:

- Podaci iz arhive o žrtvama Holokausta s internet stranica Yad Vashema.
- Izvodi iz matice rođenih, vjenčanih i umrlih od kojih su neki originalni s početka 20. st.
- Potvrda o maminom puštanju iz Terezina od 10. svibnja 1945., koja se nekim čudom sačuvala.
- Rukom pisani osnovni podaci o prvom maminom suprugu Rajn Arturu od hapšenja 1943. u Somboru do datuma kad mu se gubi trag.
- Rukom pisani osnovni podaci o mami od trena hapšenja u Somboru do puštanja iz Teresienstadta.
- Razni dokumenti, tragovi beskrajne mamine borbe za spas imovine koju u konačnici nije spasila.
- I najvažnije, ono što sam čula od mame.

Karoly (Dragutin) Kohn (lijevo), Szidonia Kohn rođ. Löwy < (desno)

Majčin otac Karoly odnosno Dragutin Kohn rođen je u Erdeviku 1873. Prema ondašnjem zakonu nakon ženidbe odselio je u Staru Pazovu i tamo živio do 1942. godine. Karoly i Szidonia imali su troje djece. Dvoje dosta starijih od moje mame; Margita rođena 1908., udata Lövy i Andrija (Bandi) rođen 1906. Nakon što je djed došao na dopust iz vojske, sudjelovao je u I. svjetskom ratu, rodila se kao zadnja moja majka 1917., 11 godina iza brata. Moja baka Szidonija umrla je jako rano, 1922. godine kad je moja mama imala samo 5 godina. Na povratku iz Beograda pala je pod vlak koji joj je odrezao obje noge. Iskrvarila je. O njoj nemam nikakve druge podatke, osim da se o njoj u Pazovi pričalo da je bila prekrasna žena. Djed se nakon nekoliko godina ponovo oženio za Katicu Klein, rođenu 1885., ali više nije bilo djece. Prema pričama moje mame, Katica je bila jako dobra i topla osoba koja se prema mami i maminom bratu i sestri ophodila kao da su njena djeca.

Margita, Katica i Bandi Kohn >

Djed je bio veletrgovac žitom, imali su i velike farme svinja, skladišta, mlin, mnogo zemlje. Obitelj je dobro živjela. Moj djed je prema pričama mještana bio dobro poznat i omiljen kao pošten i pravedan čovjek, koji je uvijek rado pomogao onima koji su bili u nevolji. Sestra moga djeda, Johana Herzl, ostala je rano udovica i često je sa svoja tri sina boravila kod njih u Pazovi. Najviše je kod njih boravio Johanin sin Šanji, bratić koji je rođen iste godine kad i mamin brat i on je praktički bio njihov četvrti brat. Ljetne praznike kod njih je uvijek provodio i sin od drugog bratića Željka, Đuri, kojeg je mama jako voljela. Bio je od nje mlađi desetak godina i smatrala ga je mlađim bratom s kojim se uvijek rado igrala. Treći brat Julio nije imao toliko veze s Pazovom kao ostali članovi obitelji i mama ga nije mnogo spominjala. Katica je lijepo vodila kuću u kojoj nikada ništa nije falilo. Prema onom kako je mama pričala o svom djetinjstvu uvijek sam imala osjećaj da je to bio sretan dom. Pričala je između ostalog o njihovoj smočnici uvijek krcatoj raznim kolačima, od sitnih keksića do sezonskih voćnih torta. Meni su se na te opise uvijek cacklile oči i zamišljala sam tu smočnicu kao slastičarnu. Voljeli su pse i svaki član obitelji imao je makar jednoga. Kod ručka, psi su sjedili oko stola svaki uz svog gazdu i čekali hoće li dobiti kakav oblizek. Sigurna sam u to da ama baš nikada nisu bili gladni. Osim pasa bila je tu i gomila svih mogućih životinja koje su držali kao kućne ljubimce. Mamin brat priključio se ocu u poslu. Volio je prčkati po autima i često su ga nalazili pod autom zajedno sa mehaničarom poduzeća Ondrišom Šarkezijem. Njih dvoje čeprkali su zdušno po svim mašinama koje su imali, a njih je bilo u velikim količinama, obzirom da su skladišta firme bila iza kuće, u njihovom golemom dvorištu bilo je uvijek jako živo. Dolazila su i odlazila kola i kamioni svih vrsta, a postojala je i sva poljoprivredna mehanizacija koja je u ono vrijeme postojala. Obitelj nije nikad mogla sa sigurnošću odlučiti da li Bandi i Ondriš popravljaju, ili još više kvare ono po čemu su čeprkali. Moj stric bi pod aute otišao onako kako je radio u uredu, u odijelu i kravati. Imao je dugo godina djevojku koja nije bila židovskog porijekla, pa u njihovoj

Andrija (Bandi) Kohn ^
za vrijeme služenja vojnog
roka u konjaničkoj jedinici

pobožnoj obitelji, nažalost, nije bila dobrodošla. Da su se oženili možda bi preživio.

Moj djed i njegova supruga odvedeni su u 1942. na Sajmište u Zemunu i tu im se gubi trag. Kad su 1942. došli po djeda i baku, Ondriš Šarkezi uspio je Bandija sakriti u stogu sijena na kolima i prokrijumčariti do susjednog mjesta. Dobra obitelj kojoj na žalost ne znam ime skrivala ga je u svojoj kući godinu dana. Imali su u kući tajnu prostoriju u koju bi ga zatvarali kad se kući netko približavao. Upoznala sam jednom prilikom kćerku te obitelji, koja je u vrijeme našeg posjeta još uvijek živjela u toj kući, a za vrijeme rata bila mala djevojčica. Pokazala nam je tu malu prostoriju u koju bi ga zatvarali. Djelovala je klaustrofobično. Pričala je o Bandiki s puno oduševljenja. Negdje tijekom 1943. godine došli su četnici i odveli su ga. Tu mu se trag gubi. Mama koliko god da je pokušavala nije nikada saznala što se s njim desilo.

Mamina sestra Margita udala se za Gezu Lövyja, liječnika iz Subotice i odselila u Suboticu. Imali su sina Tomasa (Tomy), rođenog 1938. godine. Imam nekoliko njegovih fotografija koje je Margita slala mužu kao razglednice, s

Margit i Tomas (Tomy) Löwy >

< Poledina prethodne fotografije poslana kao razglednica

cenzuriranim tekstem na poledini slike. Tomy je bio jako drago dijete, poslušno i dobroćudno. Jedini problem s njim je bilo jelo. U jednom pismu mužu Margit opisuje kako je ručak odnijela susjedima koje je Tomy volio i rado posjećivao i kako je kod njih sve u slast pojeo.

Margitin muž Geza bio je nasilno unovačen na početku rata. Preživio je. Margit i Tomy odvedeni su i ubijeni u Auschwitzu 1944. godine.

Obitelj Herzl

Sestra maminog tate Johana Kohn, udata Herzl imala je tri sina: Željka, Šanjija i Julija. Johana je umrla 1935. Željko Herzl se sa ženom Etelkom i sinom Gjurijem skrivao u Ljubljani, gdje je nastradao u maju 1945. Šanji Herzl rat je preživio u partizanima, Julio Herzl ubijen je u Jasenovcu 1941. Nakon završetka rata preživjeli su se vratili u Zagreb, Etelka s Gjurijem onda starim 18 godina i Šanji (podaci iz pisma »prvog kontakta« koje je mojoj mami poslao Gjuri po povratku u Zagreb 1945. godine). Njih troje živjeli su zajedno u kući u Stenjevcu. Bili su mamina sigurnosna mreža. Često smo ih posjećivali dok sam bila beba.

Etelka je umrla negdje 1948. ili 1949., a Šanji i Đuri iselili su s prvom alijom u Izrael. Đuri je tamo nastavio studij kemije koji je započeo u Zagrebu. Kad je diplomirao iselio se u SAD. Završio je i doktorski studij u Njemačkoj iz fizike. Radio je u Palo Alto na razvoju raketa. Umro je jako

Slikano u Stenjevcu 1948.: >
 sjedi Bözsi, u krilu Eva,
 stoje Etelka, Šanji, Đuri i Ede

rano sa 45 godina od infarkta. Šanji se u Izraelu oženio i živjeli su u lijepoj maloj kući okruženoj vrtom na periferiji Tel Aviva. Supruga mu je u Izrael došla iz Beča. Živjeli su skladno. Umrli su oboje u dubokoj starosti.

Bözsi (Jelisaveta) Pichler

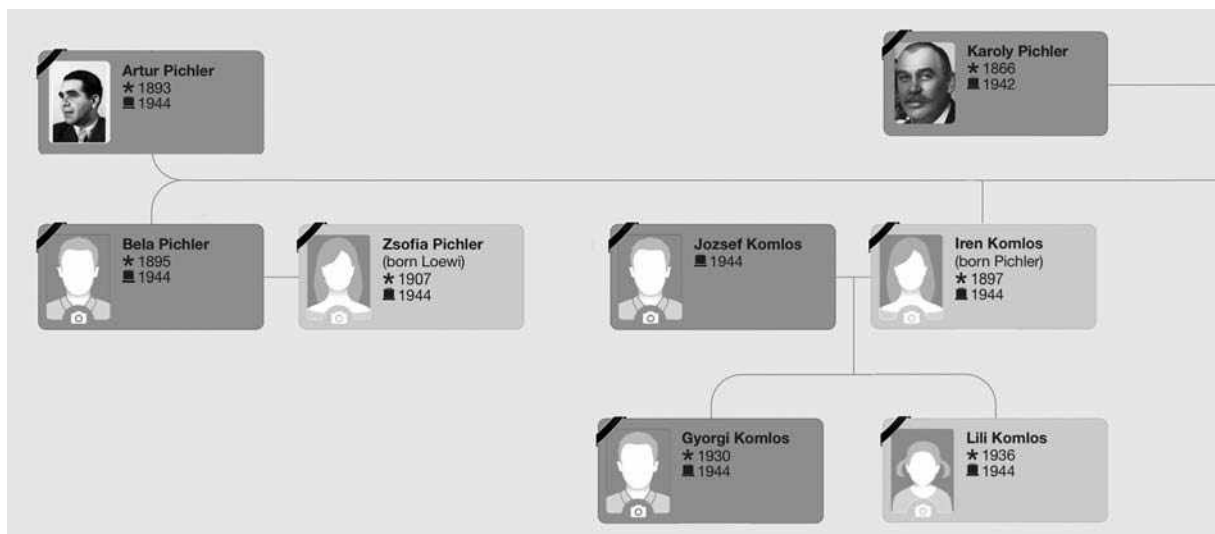
Moja mama često je dolazila u Zagreb prije Drugog svjetskog rata. Tu je živjela obitelj njene tete Johane Herzl kao i dosta njenih prijatelja. U Zagrebu je upoznala i Artura Rajna i za njega se udala 1938. godine. On je radio u banci, ne znam točno na kojoj poziciji, imao je dobre prihode i njih dvoje imali su komotni život. Stanovali su u velikom stanu na Medveščaku. Radi novo skrojenih rasnih zakona NDH donesenih 1941. godine morali su se iseliti iz sjevernog dijela grada i uselili su se na prvi kat svoje zgrade koju je dao sagraditi moj djed u južnom dijelu centra Zagreba. Tu se nisu dugo zadržali. Shvatili su da se situacija u Zagrebu pogoršava. Uspjeli su nabaviti lažne papire i pobjeći iz Zagreba. Nosili su sa sobom svaki samo po jedan omanji kofer. U koferima je bila isključivo njihova garderoba, nisu se usudili ponijeti niti jedan predmet iz stana, jer bi koferi mogli izgledati sumnjivo kod eventualnog pregleda. U njihov stan koji je bio kompletno uređen i opremljen, odmah se uselio ustaški časnik sa ženom. Mama i njen muž

uspjeli su neometano doći do Mađarske. Te 1941. Mađarska se još činila sigurnom. Artura su 1943. odveli. Prvo je bio u radnoj jedinici broj 11. Bio je premještan na više mjesta, zadnje je bilo Kaša odakle je odveden na ruski front Voronjiz na Domu. Tu mu se gubi trag. Moja mama nakon bijega iz Zagreba boravila je neko vrijeme kod svoje sestre u Subotici, a zatim kod roditelja od muža u Somboru. Cijelo vrijeme nije se odvajala od svog kofera. U jednoj suknji u porubu bio je skriven kamen iz njenog zaručničkog prstena. Taj kofer predstavljao je svu njenu imovinu. Koncem travnja mjeseca 1944. mađarski žandari uhapsili su čitavu obitelj Rajn, pa tako i moju mamu. Prvo su bili u logoru u Baji nekoliko dana, zatim su ih transportirali u Auschwitz. Od čitave obitelji Rajn vratio se nije nitko. O postupku u Auschwitzu nije rekla mnogo, dovoljno je govorio broj tetoviran kod dolaska u logor na njenoj lijevoj podlaktici, ispisani brljavo i neuredno, kao da su ga tetovirali na komadu otpadnog materijala. Mama je u to doba bila mlada žena, visoka za svoju generaciju, imala je 170 cm i to ju je spasilo. Nakon osam dana provedenih u Auschwitzu, odabrali su je da radi u logoru Gleiwitz, radi visine i mladosti. Ona i ostale zatvorenice tamo su radile u tvornici od IG Farben na mašinama koje su proizvodile čađu za potrebe ratne industrije. To su bile visoke peći na koje bi one stavljale vreće i lupale po određenom dijelu da se čađa skuplja u vrećama. Sve žene koje su tamo radile bile su visokog rasta, jer je to tražio proces proizvodnje. Pričala je da su stražari koji su ih čuvali uglavnom bili korektni, hladni, nesimpatični, ali ih nisu tukli niti maltretirali. Neki su bili više tolerantni i pretvarali se da ne vide kad u noćnoj šihti nisu sve radile, smjenjivale su se tako da bi svaka mogla uhvatiti nešto sna na vrećama s čađom. Drugi dan nisu smjele ostati spavati bez obzira na noćni rad. Rad u tvornici su sabotirale maksimalno koliko su mogle, a da se ne ugroze. Hrana je bila jadna. Kazan s vodom koja se zvala juha i u njemu je plivalo nešto cikle i/ili krumpira. Uz to komadić kruha. Bez žlice se nije moglo preživjeti. Moja mama je svoju uspjela sačuvati i ta žlica danas zauzima ponosno mjesto u mojoj vitrini. Jedini trag normalnosti koju su imale bio je sapun, jer su se

kod posla s čađom jako mazale. Količina koju su dobivale bila je majušna, štedile su sa sapunom koliko je išlo, jer su ga mogle mijenjati za komad kruha. Sve su jako smršavile, kombinacija stresa i prehrane. Nisu znale što se dogodilo njihovim obiteljima, nisu znale što se događa na bojištima, nisu znale što će biti s njima. Usprkos svemu žene koje su došle iz Mađarske i područja bivše Jugoslavija zadržale su ljudskost, pomagale su jedna drugoj i pazile jedna drugu koliko god se moglo. Kad bi koja od njih »potonula« davale su joj najdragocjenije što su imale, svoj komad kruha. Natjerale bi je da se pere, bilo je samo hladne vode, ali taj čin im je nekako vraćao ljudsko dostojanstvo. Znam da je taj dio priče o njihovom drugarstvu istinit, jer je do kraja života imala kontakta s nekim ženama s kojima je bila u logoru. Takva bliskost kao što su je one imale ne viđa se često. Kad su u siječnju 1945. čule pucnjavu u daljini znale su da to znači približavanje fronte. Nijemci su ih ponovo utrpali u stočne vagone i bez hrane i vode vozili dva dana. U jednom času vlak je usporio i moja mama je iskočila iz vlaka usred nekakvoga polja. Lupila je jako glavom, izgubila je svijest i probudila se u bolnici u Pragu. Noga i ruka u gipsu, glava zamotana, pred vratima sobe vojnik. Nakon nekoliko dana prebačena je u kaznenu ćeliju u Theresienstadt. Njih četrdesetak u jednoj prostoriji. Njene supatnice razbile su gips na njenoj nozi i ruci jer su se bojale da će je radi toga, jer je ranjena, odvesti i ubiti. Noga je zarasla krivo, a niti ruka nije bila prava. Na čelu joj je ostao ožiljak. U toj sobi provele su tri mjeseca. Praktički bez hrane. Da nije bilo liječnice, članice pokreta otpora, koja im je uspijevala kroz jedan prozor ubacivati nešto kruha ne bi preživjele. Taj kruh su dijelile najslabijima među sobom. Nijemci su napustili Theresienstadt, a njih su »zaboravili« predati oslobodiocima, ostale su zatvorene. Liječnica koja im je u ćeliju ubacivala kruh došla je po njih s Crvenim križem i tako su bile oslobođene 10. maja 1945. Sve su preživjele. Od muškaraca iz paralelne kaznene ćelije nije preživio nitko.

Nakon oslobođenja provela je neko vrijeme u ruskom kampu u koji su smjestili preživjele iz logora i pokušavali im pomoći da se oporave. Niti Rusi nisu imali mnogo, ono

što su imali dijelili su s preživjelima iz logora. Mamina sjećanja o ljudima koji su vodili njihov kamp je bilo dobro. Nije dugo tamo ostala, krenula je kući. U to doba je to bilo dosta komplicirano, svi za nas normalni načini putovanja nisu postojali. Prebacivala se kako je mogla i s kim je mogla. Trajalo je preko mjesec dana. Kad je stigla do Zagreba tu je zapela. Nije imala snage ići dalje, doći u rodno mjesto gdje više nije imala porodicu. Boravila je kod prijateljice, u stan koji su ona i muž ostavili 1941. nije mogla, tu je još uvijek stanovala žena ustaškog moćnika. Znala je da su roditelji i sestra sa sinom ubijeni, imala je slabu nadu da su brat i muž možda nekim čudom preživjeli. Nakon nekoliko mjeseci prijateljica ju je prevarom uspjela utrpiti u vlak za Staru Pazovu. Niti tamo nije mogla ući u obiteljsku kuću, bila je zauzeta. Smjestila se kod prijateljice i onda tamo bespomoćno zapela na neko vrijeme. Shvatila je da niti brat niti muž nisu preživjeli. Nakon nekoliko mjeseci boravka u Pazovi čula je da je dio obitelji njene tete Johane preživio rat. Njen bratić Šanji Herzl, Đuri Herzl, i Etelka Braun vratili su se u Zagreb sa svih strana i smjestili u Šanjijevoj kući u Vrapču. Želja da ih vidi pokrenula ju je i vratila se u Zagreb. Započela je bezizglednu borbu oko povrata imovine, koja je kako se i moglo očekivati završila, uz neke male izuzetke, sasvim neuspješno. Ustaški časnik koji je živio u maminom stanu bio je uhapšen, a njegova gospođa morala je sirota napustiti mamin stan i ostaviti sve te lijepe stvari na koje se taman navikla. Mami su njene stvari iz stana vraćene, doduše djelomično. Mnogo toga je nestalo, kao na primjer neke vrijedne slike. U svoj stan još uvijek nije mogla ući, on je bio dodijeljen drugim ljudima. Naša mala obitelj u taj stan se uspjela useliti tek desetak godina kasnije. Na početku mamine putešestvije spomenula sam kofer s kojim je otišla iz Zagreba 1941. Kad su čitavu obitelj njenoga prvog muža i nju odvodili iz Sombora 1944., ona je taj kofer ostavila kod žene koja je radila u kući svekrve i svekra. Dobila ga je netaknutog natrag. U porubu suknje našla je kamen iz svog zaručničkog prstena. Zadnjih godina ne skidam ga sa svog prsta. Postao je simbolom mnogo toga. Od ružnih do lijepih stvari.

Porodično stablo [^]
obitelji Pichler

Obitelj Pichler

Podatke o članovima obitelji skupljala sam iz više dokumenata: kopija izvoda iz matice vjenčanih koja je 1938. izvađena u nadrabinatu čakovečke izraelitičke bogoštovne općine od mog djeda Karoly Pichlera i baku Rosu Rosenberg. Vjenčanje je bilo 15. ožujka 1892.

br. 222/1938

Izvadak iz matice vjenčanih.

Redni broj	Zaručnik				Zaručnica				Vrijeme vjenčanja		Mjesto vjenčanja	Ime svjedoka i vjenčatelja	Opaska
	Ime i prezime, zametak i rodbni mjesta	Ime, prezime i sjetno obilježje roditelja	Stara i broj kćeri	Stara i broj kćeri	Ime, prezime i sjetno obilježje roditelja	Stara i broj kćeri	Stara i broj kćeri	Stara i broj kćeri	godina	dan			
5	Pichler Karoly 1866 Budimpešta	Zsofia Pichler (born Loewi) 1907 Budimpešta	Stara 1	Stara 1	Rosenberg Rosa 1866 Budimpešta	Jozsef Komlos 1897 Budimpešta	Stara 1	Stara 1	1892	15. ožujka	Budimpešta	Pichler Karoly Rosenberg Rosa Schwarz Szelebi	

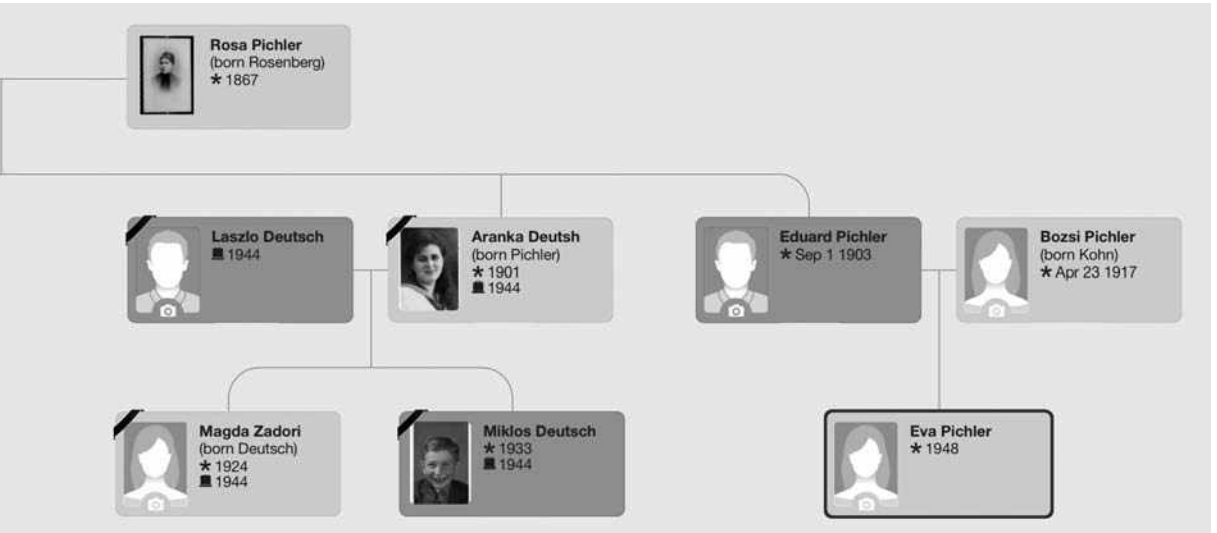
U ČAKOVCI, dan 23. nov. 1938

Nadrabnat čakovečke izraelitičke bogoštovne općine

[Signature]
malčić

Izvod iz matice vjenčanih
za Karoly Pichlera
i Rosu Rosenberg >

Porodično stablo koje su u Budimpešti prema sjećanju rekonstruirala djeca preživjelih bratića mog oca i u ono vrijeme još jedina preživjela sestrična Szidi Vago. Prije rata čitava obitelj, posebno djeca svako su se ljeto sastajali u Ždali na imanju Zsige Pichlera, najstarijeg brata mog djeda i svi su se dobro poznavali.

Roditelji mog djeda zvali su se David i Roza. David je rođen 1830. ili 1832. Živjeli su u Kis Serendu. Roditelji bake bili su Rosenberg Ede i Deutsch Ilona živjeli su u Kutjevu. Svjedoci na svadbi bili su Pichler Zsiga, najstariji brat mog djeda koji je živio u Ždali, i Rosenberg Sandor koji je živio u Osijeku i bio najmiliji stric mojeg tate. Obzirom na propise Austrougarske sinovi se nisu mogli nastaniti u mjestu gdje su živjeli njihovi roditelji i tako se obitelj raseljavala po Austrougarskoj.

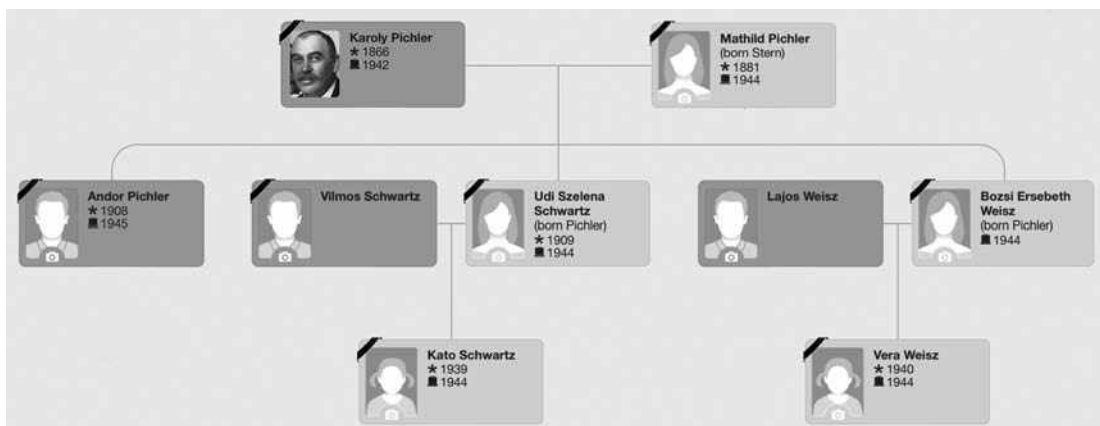
< Rosa i Karoly Pichler

Sjede: Johana, prabaka Roza, ^
 djedova sestra udata Vago;
 stoje: djedova braća,
 zadnji je Karoly

Moj djed se nastanio u Goli gdje je doveo i svoju ženu. U Goli su dobili petero djece. Artur rođen 1893., Bela rođen 1895., Iren 1897., Aranka 1901. i kao zadnji moj tata Eduard (Ede) 1903. Moj otac je bio malo dijete od nekoliko godina kad je njegova majka umrla od gripe. Nakon njene smrti obitelj se seli u Barč gdje su živjeli do 1944. Tu se djed ponovo oženio za Matildu Stern s kojom je imao još troje djece, Andor (Bandi) rođen 1908., Szelen (Udi) 1909. i Erzsbet (Bozsi) 1911.

Porodično stablo
 iz drugog braka Karoly
 Pichlera s Matildom Stern v

Iz popisa stanovništva izvukla sam zanimanja mojih stričeva. Zнала sam da se djed bavio ili imao što bi se danas reklo obrt za bojanje tkanina na mađarskom »kekfesto odnosno kekfestes«. Tek sam radeći ovaj tekst saznala razgovarajući sa starom poznanicom mađarskog porijekla što je zapravo radio. Bavio se bojanjem plavih tkanina sa specifičnim bijelim uzorkom iz kojih se izrađuju mađarske narodne nošnje. Vrlo specifičan posao, pronašla sam na internetu da danas u Mađarskoj postoji samo šest majstora koji se još bave tim vrlo specifičnim zanatom. Čini se da su moji stričevi Bela i Artur razvili posao, jer je Beli kao zanimanje na popisu stanovništva bilo upisano komercijalni izvršni menadžer, a Arturu diplomirani voditelj firme, a znam da su se uključili u obiteljski posao. Najmlađi brat Andor bavio se izradom cipela, ali prema upisu ta riječ može značiti i vlasnik obrta (jednog ili više) za izradu i prodaju cipela.

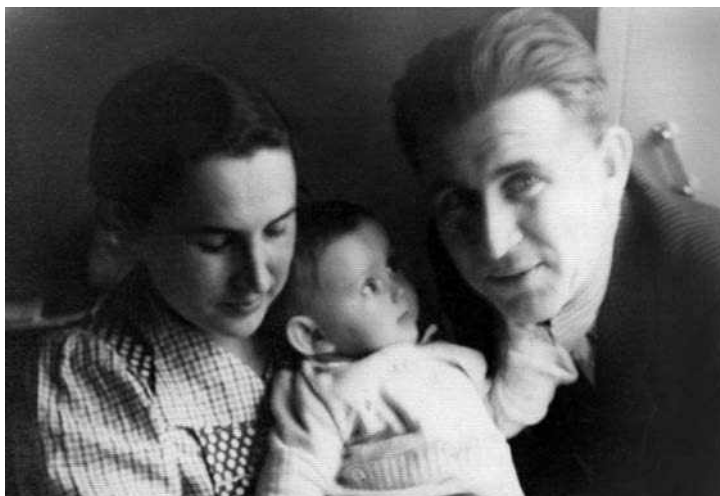
Prema tom popisu moj je djed sa svojom drugom ženom Matildom rođenom Stern, živio u kući u ulici Horthy 62, a s njim u kući živio je i njegov nećak dr. Pichler Jozsi (Jozsef) pravnik, sin tatinog najstarijeg brata, sa svojom ženom Borom (Borbalom) Ehrenreich. U istoj ulici na broju

^ Obitelj Pichler snimljena Barču u dvorištu obiteljske kuće neposredno prije rata; prvi red: Lilly i Tomy; drugi red: nepoznato dijete, Borbala, Mathilda, Karoly, Artur; stoje: Andor, Udi, dvoje nepoznatih vjerojatno Vilmos i Szophia, Bozsi i vjerojatno Iren; četvrti red: Bela, Ede i Lajosz

Aranka s Marynkom ^

103 u zajedničkoj kući živjela su i dva tatina brata najstariji Artur i najmlađi Andor. Bela ja bio oženjen za Zsofiu Lówi i iz dostupnih dokumenata nisam vidjela da su imali djece. Sve četiri tatine sestre su bile udate i ostale su živjeti u Barču. Iren je bila udata za Jozsefa Komlos i imala je dvoje djece; Gyorgi (Gyuri) rođen 1930. i Lilly rođena 1936., Aranka se udala za Lazslo Deutscha i imala je dvoje djece Magdu (Marynku) rođenu 1924. i Miklosa (Mikija) rođenog 1933., Szelen je bila udata za Wilmos Schwartza, imali su kćerku Kato (Katiku) rođenu 1937. godine i najmlađa Erzsebet bila je udata za Lajosa Weisza i imali su kćerku Veru rođenu 1940. godine.

Bözsi i Lajos Weisz
s kćerkom Verom, 1940. >

Prvi red: Vera;
drugi red: Lilly, Katika, Miki,
1942. godina >

Prema slikama se vidi da su imali lijepi obiteljski život, bratići i sestrične su se mnogo družili i okupljali u kući djeda Karolya. Iz nečije priče saznala sam da kad bi moj tata dolazio u Barč u posjete uvijek je bilo veliko okupljanje obitelji. Održavao je sa svima njima tople veze.

Prema podacima iz Yad Vashema 1944. odvedeni su u Auschwitz iz kojeg se nisu nikad vratili:

- Aranka, njen muž Laszlo Deutch i njihovo dvoje djece, Magda udata Zadori 20 godina i Miklos 11 godina,
- Irena Komlos sa svoje dvoje djece, Gyorgi 14 godina i Lilly 8 godina,
- Szelen Schwartz sa kćerkom Kato 7 godina,
- Erzsebet Weisz s kćerkom Verom 4 godine,
- Artur Pichler,
- Mathild Pichler,
- Borbala i Joseph Pichler,
- Zsofia, Belina žena,
- Bela, tatin stariji brat je život završio u Mathausenu,
- Andor, najmlađi brat je bio prisilno unovačen i umro od tifusa u proljeće 1945. u logoru u mjestu Harka,
- Za muževe od tatinih sestara Vilmos Scwartza i Komlos Jozsefa postoji zapis da su boravili u getu u Nagy Kanizsi, ali nisam našla zapis kako su završili.

Ubijeno je 19 ljudi iz najbliže tatine obitelji.

Za Lajosza Weisza nisam mogla naći pouzdane podatke. Pouzdano znam da je jedan od trojice muževa mojih teta preživio rat, vjerojatno Lajos Weisz. Upoznala sam ga kao dvanaestogodišnjakinja. Na žalost ime sam zaboravila, zapravo čitav taj susret sam potisnula iz sjećanja, jer je bio jako čudan i neugodan. U ljeto nakon tatine smrti pozvali su mamu i mene u Italiju tatini bratići. Tri brata Kraus, sinovi bakine sestre rođene Rosenberg i Pichler Mirko sin najstarijeg djedovog brata Zsige. Mirko je živio u Torinu u jednom pansionu gdje je smjestio mamu i mene. Stjecajem okolnosti u istom pansionu živio je i jedini preživjeli član uže obitelji osim mog tate, muž jedne od tatinih sestara. Upoznali smo se, meni je taj čovjek izgledao jako čudno.

Nekoliko puta smo ga sretali po hodnicima, činilo se da u nas ne može gledati, pogotovo u mene, hodao je kao čovjek sjena, koji bi se najradije stopio sa zidovima. Možda su mama i on razgovarali, ja tome nisam prisustvovala. S dvanaest godina mi nije bilo ništa jasno, nisam nikada srela nekog takvog. Njegove oči sam upamtila, jer takav pogled nisam nikada do tada vidjela, kasnije jesam na dežurstvima u bolnici kod ljudi koji su svjesni da umiru. Prazne oči čovjeka bez nade. Kad sam počela razmišljati o ovom tekstu sjetila sam se tog čovjeka i danas mi je jasno zašto je tako izgledao i zašto nije mogao pogledati u mene. Zdravu živu dvanaestogodišnjakinju s tipičnim crtama lica porodice Pichler. Podsjećala sam ga na njegovo ubijeno malo djetete i ženu, na gubitak obitelji i zauvijek nestali lijepi sretni obiteljski život.

Šira obitelj mog djeda bila je brojna. Djed je imao četiri brata i dvije sestre, a svi su oni imali djecu, poneki i brojnu. Preživjele članove obitelji sam sve upoznala. Aktivnu ulogu u našem životu imali su Mirko Pichler koji je živio u Torinu, Oscar Pichler iz Graza i Szidika i Pista Vago iz Budimpešte. Obitelj Sessler, djeca bakine sestre, braća Mavro i Brajko te sestra Vilma bili su aktivni pomagači naše male obitelji dugi niz godina, sve do 60-tih. U posjete nam je često dolazio i Egon Kraus, jedan od sinova druge bakine sestre koji je živio u Italiji. Posebno mjesto zauzimala je Marta Rosenberg. Obzirom da su svi oni bili šutljivi o svojoj prošlosti ne znam detalje sudbine njihovih obitelji, osim obitelji Oscara Pichlera. Detalje sam čula nedavno od Roberta Pichlera, Oscarovog unuka. Djeliće sudbine Mirka Pichlera, od njegovog šogora Robija Feina, a životopis svjetski poznatog pedijatra Bele Schick našla sam na internetu. Od Szidike Vago koja je bila unuka najstarijeg djedovog brata čula sam neke detalje o obitelji općenito, koje je ona spominjala s puno ljubavi i topline. Posebno svoju majku koja je isto bila žrtva Holokausta.

Marta Rosenberg

Žena tatinog najmilijeg strica živjela je u Mariboru i bila naš česti gost. Sandor Rosenberg rat nije preživio. Marta

je bila rođena Bečanka, sitna jako dotjerana žena, uvijek u visokim petama, u ono doba dosta rijetka pojava. Nikada nije savladala ni slovenski, a ni hrvatski. Volila sam je jako. Ona je razlog uz obitelj Pichler iz Graza zašto danas govorim tečni njemački. Umrla je prerano 1960.

Mirko Pichler

Već prije drugog svjetskog rata uspješni biznismen, koji je živio u Zagrebu sa ženom i sinom. Na početku rata našao se u Italiji, gdje je nastavio živjeti i poslije rata sve do smrti. U Zagrebu su ostali njegova žena Ljubosava i sin Jancsi koji nisu preživjeli rat. Ljubosava se iz Zagreba prebacila u Selce u pokušaju da se dočepa Italije, iz Selca je odvedena u Auschwitz 1942. gdje je prema zapisima odmah i ubijena. Jancsi, njihov osamnaest godišnji sin ubijen je 1941. u Gospiću. Obzirom da Mirko nije nikada pričao o tom dijelu svog života, a niti o mladosti, ne znam detalje. Brat Mirkove žene Robi Fein bio je porodični zubar, ali prije svega bliski prijatelj. On je ponekad spominjao svoju sestru i nećaka Jancija s velikom tugom. Mirko je iza rata uspješno nastavio razvijati posao po čitavom svijetu. Bavio se trgovinom. Nije se više nikada oženio. Često nas je posjećivao, bio mi je omiljeni stric. Prema mami i meni bio je jako pažljiv. Doživio je duboku starost.

Obitelj Oscara Pichler

Kod tatinog bratića Oskara i njegove žene Betty koji su živjeli u Grazu provela sam kao tinejdžerka mnoge ljetne mjeseci, kasnije smo se redovito viđali uglavnom u Grazu. Lijepo iskreno rođачko prijateljstvo i redovito druženje nastavila sam i s njihovim sinom Helmuthom, a sada i sa Helmuthovim sinom Robertom. Bernat, Oscarov otac koji je bio brat mog djeda, počeo je u Grazu s malom trgovinom pokušava koju su nastavili voditi Oskar s ženom Betty. Uoči rata iselili su u Izrael, odnosno Palestinu kako se onda zvalo područje Izraela. U Izraelu su isto imali trgovinu pokušavom. Dobro su se snašli. Sin Helmuth borio se u prvom Izraelskom ratu i bio dosta teško ranjen. Ponukani potrebama liječenja obitelj se preselila ponovo

u Graz. U Grazu je Helmuth upoznao svoju ženu Kristl i prije pedesetak godina prvo su dobili kćerku Ruth, a nekoliko godina kasnije Roberta. Nakon dolaska u Graz Oscar se ponovo počeo baviti s prodajom pokućstva, dok se Helmuth liječio i poslije studirao arhitekturu. Zajedno su vrlo uspješno razvili svoju djelatnost, tako da su u jednom času imali čak dvije lokacije, veličine trgovačkih centara. Sjećam se Oscarovih priča o obitelji i smijeha kad je pričao o jednom od svojih stričeva, dakle brata od svog oca i mog djeda koji je bio »hochštapler«. S plitkim džepom uspijevao se dobro odijevati, izdavao se za grofa i uvijek bio pun priča o osvajanju lijepih plemkinja. Doista netipična osoba za našu obitelj.

Obitelj Schick

U doba mojih čestih boravaka u Grazu negdje oko 1960., živjela je tamo i tatina sestrična Lyli Schick, kćerka djedove sestre Johane i Jacoba Schicka trgovca žitaricama. Često je pričala o sretnom djetinjstvu, ljeta koja su provodili na selu, dječjih igara. Posjeta Ždali koje su svim bratićima ostale kao draga uspomena. Pričala je s velikom tugom o svojoj sestri Fridi koja je za vrijeme rata ubijena kao mlada djevojka i bratu Richardu koji je uspio preživjeti rat, ali je umro jako brzo nakon završetka rata od posljedica onoga što je prošao. Najmanje je pričala o svom bratu Beli.

Bela Schick

U svoje vrijeme svjetski poznat pedijatar i jedan od pionira u imunološkim istraživanjima koji je prvi definirao alergijske reakcije. Svojim radom značajno je doprinio saznanju o šarlahu, tuberkulozi i prehrani i uopće njezi male djece o čemu je izdao i nekoliko knjiga vrlo naprednih za svoje doba.

Podaci o njemu mogu se naći u svakom udžbeniku infektologije ili bilo kojem tekstu koji govori o počecima imunologije, a isto tako u pedijatrijskim udžbenicima. Razvio je test za prepoznavanje koja djeca su razvila otpornost na difteriju odnosno bila u kontaktu sa uzročnikom difterije. Djeca su se dijelila na Schick pozitivnu i negativnu. Danas

to doduše više nije relevantno jer je difterija cijepljenjem nestala. Doduše, nakon pojave nove generacije roditelja koji su »dobro informirani«*»* putem društvenih mreža i odbijaju cijepljenje djece, postoji mogućnost da se vrate sve zarazne bolesti koje kose djecu, pa tako i difterija čime će Schick test postati ponovo aktualan.

Schick Bela rođen je 1877. u mjestu Bolgar, Mađarska. Njegov otac Jacob Schick bio je trgovac žitom i želio je da se Bela nastavi baviti s tim poslom, međutim Bela se nije dao smesti sa svog puta. Nakon gimnazije koju je pohađao u Grazu upisao je medicinski fakultet. Od 1902. do 1923. radio je u Beču na fakultetu kao istraživač i predavač na odjelu pedijatrije, gdje je stekao i profesuru. 1923. odlazi u Mt. Sinai Hospital u New Yorku i tamo ostaje do penzije 1943. Simultano s radom u Mt. Sinai Hospital radio je u još nekoliko bolnica kao konzultant, a držao je i predavanja na Columbia College of Physicians and Surgeons. Prema njegovoj procjeni liječio je tijekom svog života preko milijun djece. Bio je autor nekoliko knjiga koje su bile dobro poznate. Osnovao je pred kraj života fondaciju za dodjelu stipendija siromašnim studentima medicine. Umro je 1967. godine. Ne znam da li ga je moj otac ikad upoznao, znam da se izdašno služio njegovim imenom, koje je u vrijeme dok sam bila mala, kao čarobna lozinka otvaralo isti čas sva vrata poznatih zagrebačkih pedijatara do kojih su moji roditelji htjeli stići.

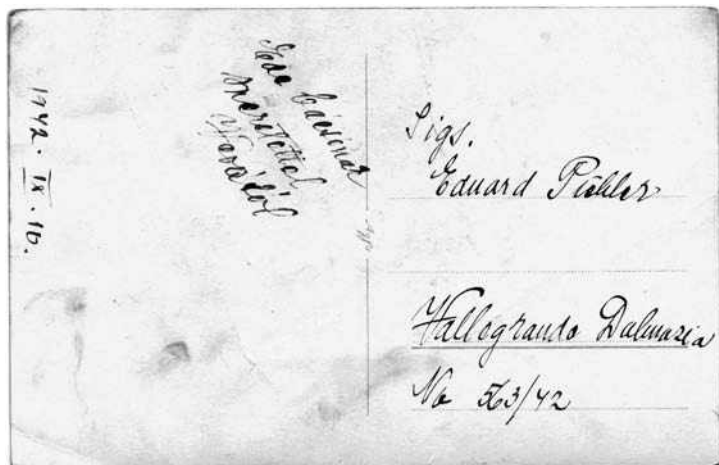
Eduard (Ede) Pichler

Moj otac rođen je 1903. u Goli kao peto i zadnje dijete Rose i Karoly Pichlera. Rano je ostao bez majke, iz njegovog ranog djetinjstva znam samo priču kojom me znao poticati da pojedem hranu koja mi se baš i nije sviđala. Pričao je kako su kad je bio mali djeca sjedila oko stola, a hranu koju je majka donijela na stol trebalo je što brže jesti, jer bi u času nestala i dijete koje je oklijevalo ostajalo je gladno. Pretpostavljam da je obitelj u to doba teško preživljavala. Nakon bakine smrti obitelj se preselila u Barcs. Djed se ponovo oženio i s dugom ženom dobio još troje djece. Ne znam odakle mi informacija da je moj tata jako volio svoje dvije

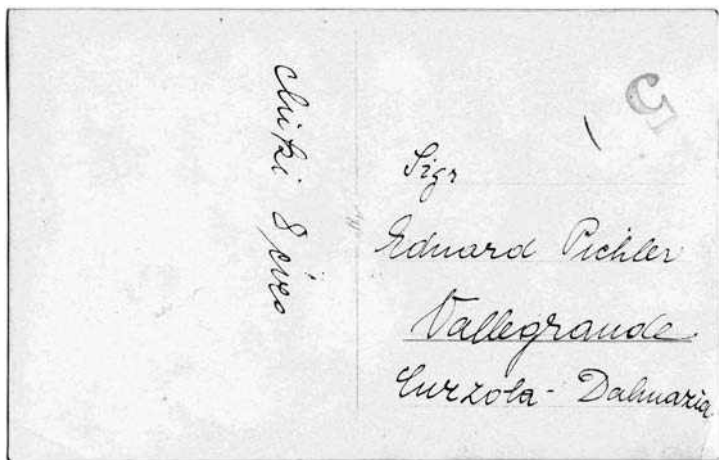

Vera: ^
fotografiju je poslala sestra
mojem tati kao razglednicu u
internaciju u Vela Luku 1942.

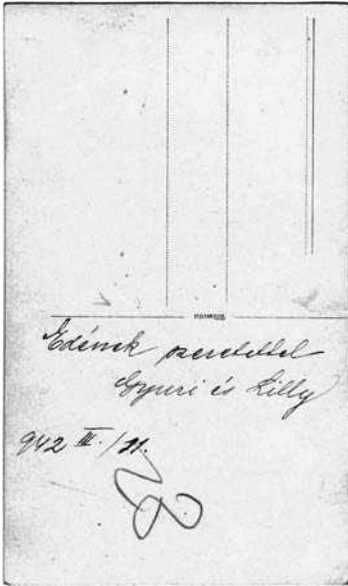
Početina razglednice >

Miki: ^
razglednicu s fotografijom
poslala je sestra mojem tati u
internaciju u Vela Luku 1942.

Kad je tata s 18 godina završio srednju trgovačku školu, doselio se u Zagreb u potrazi za poslom. U to vrijeme u Zagrebu je živjelo već nekoliko njegovih bratića. Braća Sessler, djeca sestre njegove majke i Pichler Mirko. Prvi posao mu je bio u dućanu koji je pripadao ocu od sestrične moje mame Zore Baum, rođene Frank. Počeo je tamo raditi kao praktikant. Mnogo godina kasnije Zora mi je pričala kako su se ona, njene sestre i prijateljice lijepo obukle i išle

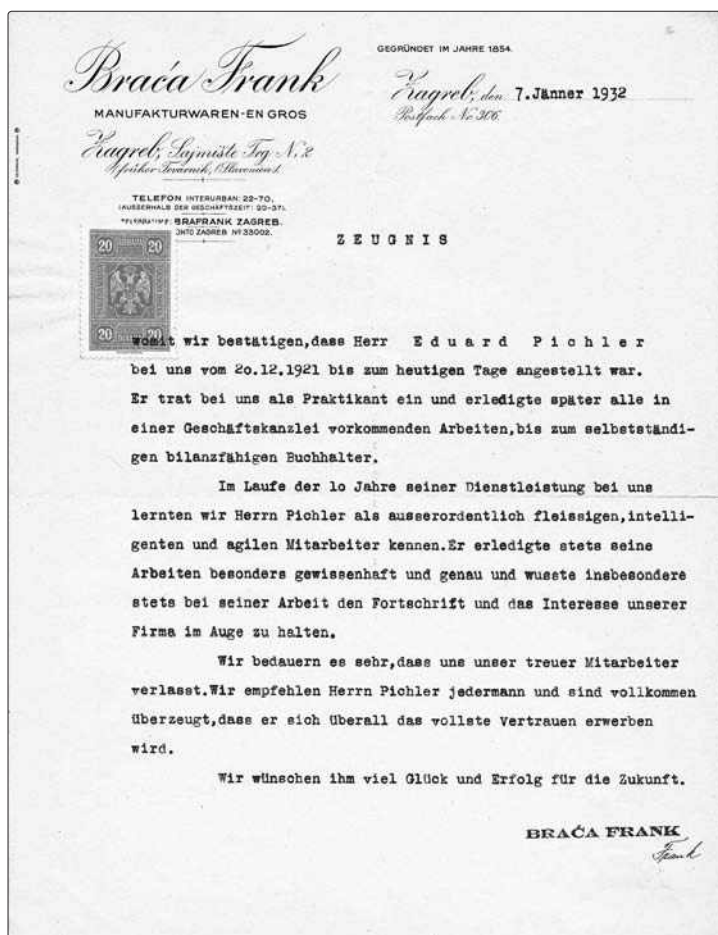

< Lilly Gyuri: razglednicu s fotografijom poslala je sestra mojem tati u internaciju u Vela Luku 1942.

gledati mog tatu dok je radio u dućanu. Jako im se sviđao. Za svoju generaciju bio je poprilično visok, lijepo razvijen, plavih očiju i tamne kose. Nakon početaka koji mu sigurno nisu bili laki, govorio je samo mađarski i njemački, hrvatski je tek učio, počeo je napredovati u poduzeću za veletrgovinu obitelji Frank, te je ubrzo radio u njihovom uredu u nabavi robe i knjigovodstvenim poslovima.

Nakon toga prelazi raditi za svog bratića Mavra Sesslera koji je imao tvornicu papira i ljepenki u Sladkom Vrhu. Tamo je radio kao prokurist sve do kraja marta 1941. kad se javio u vojsku, vjerojatno po pozivu obzirom da je tvornicu napustio 14. dana prije zatvaranja. Iz potvrde o radu vidim da su tvornicu papira 15 aprila 1941. preuzeli Nijemci, a kako piše u toj potvrdi »svi su morali napustiti poduzeće«, pretpostavljam da se radi o vlasnicima i rukovodećem kadru, a da se rad u tvornici nastavio dalje, zapravo sve do današnjih dana. Sada je to tvornica papira Paloma. U ratu je tata proveo ukupno 4 dana, jer je potpisana kapitulacija i vojska Kraljevine Jugoslavije predala se Nijemcima. Tatina jedinica to je učinila kod Slunja. Srećom, iz njegovih papira nisu vidjeli njegovo porijeklo, imao je urednu domovnicu Republike Hrvatske i brzo su ga pustili. Krenuo

Potvrda o radu >
u dućanu braće Frank

je za Zagreb i odmah počeo bježati prema Splitu. Iz dokumentacije koju imam taj put je trajao 2 mjeseca. U Splitu se prvo skrivao na tavanu kod gospođe Palome, prezimena se ne sjećam. Kako su ga Talijani našli ne znam, ali relativno brzo bio je interniran u logoru na Korčuli u Vela Luci, gdje je boravio do kapitulacije Italije u rujnu 1943. Nakon kapitulacije prevezen je u Bari na slobodni teritorij, po pričanju to je bio logor za izbjeglice. Obzirom na oskudicu koja je u to vrijeme vladala u Italiji život u logoru bio je jako težak. Tata se priključio škotskoj jedinici koja je sudjelovala u oslobađanju teritorija, kao prevoditelj. Dobro je govorio talijanski i engleski. Pričao je da su borci u sredini mjesta koje su oslobodili odmah montirali veliki kotao u kojem se kuhao čaj, svi vojnici imali su pri sebi svoj lončić i slobod-

no su se uvijek mogli poslužiti s čajem. Čaj se obavezno pio s mlijekom i moj tata je čaj s mlijekom uveo kao običaj i u našu kuću. U tom periodu redovito se javljao u štab baze NOVJ u Bariju. 20 studenog 1944. dobio je nalog da se prebaci u Split. U Bariju je boravio više od godinu dana. Na oslobođenom teritoriju bio je raspoređen na razne dužnosti. Na kraju rata je počeo raditi u Direkciji za papir. Kao zadnje radno mjesto bila je Grafika poduzeće za uvoz i izvoz papira gdje je radio kao pomoćnik direktora. Papir mu je bila uža struka. Među svojim suradnicima iz raznih zemalja bio je omiljen i dobro poznat kao stručnjak za papir. Sjećam se kako su u našu kući u to doba stizali razni gosti, a govorilo se na šest jezika.

Nakon završetka rata, kad se po zemlji moglo ponovo sigurno kretati krenuo je prema Barscu, u nadi da će tamo možda nekoga zateći. Došao je do obale Drave i tamo je zapeo. Nije mogao preći u Mađarsku jer je most kod Gole bio srušen. Nekako je uspio prijeći rijeku, stigao je do Barsca i tamo nije zatekao nikoga. Od čitave brojne obitelji koju je ostavio u Barscu preživio nije nitko. U kući u kojoj ga je uvijek željno iščekivala njegova obitelj živjeli su neki drugi, nepoznati ljudi. Na povratku u Zagreb od šoka je oslijepio, i završio je u bolnici. Moja majka koja se nekako u to vrijeme vratila u Zagreb čula je da je on preživio rat i da je u bolnici. U to vrijeme njih dvoje bili su samo poznanici koji

< Bozsi i Ede

su se prije rata kretali u istim krugovima. Otišla ga je obići u bolnicu, a ostatak je povijest. Zaljubili su se jako. Tu sam ljubav i povezanost osjećala već kao malo dijete. Kad su se gledali izgledalo je kao da su u nekom svom svijetu i u tim momentima niti ja nisam imala pristup u taj svijet. Inače su bili jako pažljivi roditelji puni ljubavi, naša obitelj bila im je sve, a ja sam bila centar. Za njih, za njihove prijatelje i preostale rođake predstavljala sam novi čudesni život nakon golemih gubitaka, nadu u novi početak života koji je trebao biti sretniji.

Ede i Bozsi, Eva naprijed >

Djed Buco

LEA ŠILJAK

»Vojo i Đurđica Šiljak rođ. Šosberger dobili kćerku Leu, a dr. Đorđe Šosberger iz Osijeka unuku.«

Ovo je izvadak iz »Jevrejskog pregleda« 1976. godine. Na taj način moj djed je želio obavijestiti svoje prijatelje i poznanike, da je njegova kći jedinica sretno rodila i da je on dobio unuku.

Svoga djeda sam zvala Buco. Onako dječje spontano sam ga tako nazvala, jer je bio pomalo okrugao i simpatično bucmast. Buco je nažalost umro u 76. godini, kad sam ja imala 15 godina. Premda nismo živjeli zajedno jako ga se dobro sjećam. On je živio u Osijeku u kojemu smo moji roditelji i ja redovito provodili dio ljeta, a i djed je često dolazio k nama u Zagreb.

Moj djed Đorđe Šosberger, prijatelji su ga zvali Đurika, rođen je 16. svibnja 1914. godine u Novom Sadu. Ime njegovog oca je Ljudevit (Ludvig) Šosberger, a njegova majka je bila Gizela rođ. Levinger.

Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Novom Sadu. 1932. godine upisao je Medicinski fakultet u Beogradu. Medicinu je nastavio studirati u Beču i Grazu, ali je zbog Anshlussa 1938. godine bio primoran vratiti se u Beograd. U Beogradu je diplomirao na Medicinskom fakultetu 1939. godine. Prva tri mjeseca 1940. godine stažirao je na Odsjeku ginekologije i pedijatrije u Novom Sadu. Nakon što je Židovima bilo zabranjeno obavljati intelektualne poslove, njegov staž u bolnici je bio prekinut i bio je prisiljen raditi kao pediker, jer mu je to zanimanje tada bilo najbližnije njegovom pozivu kojeg nije smio obavljati.

U mladosti je svirao violinu i pohađao Konzervatorij u Beogradu. Kao student svirao je violinu u Beogradskoj

^ Gizela Šosberger rođ. Levinger

Đorđe Šosberger 1938. godine ^

filharmoniji i na taj način je upotpunjavao svoj studentski džeparac.

Djed Bucu vratio se u Novi Sad prije dolaska mađarskih okupatorskih trupa. Prva akcija okupatora Novog Sada u proljeće 1941. godine bila je prikupljanje židovske omladine na prisilni rad u okolini grada. Svrha okupljanja naravno nije bio koristan rad, kako su to fašisti željeli prikazati, već šikaniranje, vrijeđanje, podcjenjivanje, maltretiranje i mučenje židovske omladine, među kojima je bio i moj djed. Prvo ljeto pod okupacijom, djed Bucu počeo je s aktivnijim ilegalnim radom pomažući prvim partizanskim jedinicama lijekovima, zavojima i drugim sanitetskim materijalom, istovremeno prikupljajući novčanu pomoć. Fašisti su u rujnu 1941. godine svom snagom udarili na relativno dobro organiziranu novosadsku omladinu, pa su uslijedila hapšenja i ubojstva. Moj djed je uspio pobjeći u Budimpeštu u kojoj je živjela njegova rodbina. Neprijavljujući se mađarskim vlastima, započeo je svoju »ilegalu«.

Skrivajući se i živeći pod teškim okolnostima i odricanjima, u Budimpešti je moj djed Bucu dobio prve informacije o krvavoj novosadskoj raciji 23. siječnja 1942., u kojoj

U sredini dr. Đorđe Šosberger >
na »prisilnom radu«, svibanj-lipanj 1941.

su na najneljudskiji način ubijeni i bačeni u Dunav 27 članova djedove najuže i šire obitelji, među kojima je bila i njegova majka Gizela. To su mi pričali moja majka i moj djed. Taj datum pamtim od svojeg najranijeg djetinjstva, iako još u mojim dječjim godinama nisam mogla shvatiti sve strahote o kojima sam kasnije čitala i slušala prigodom obilježavanja te strašne novosadske tragedije.

Na teritoriju Mađarske za vrijeme Drugog svjetskog rata, jedan dio židovske omladine, u kojoj se nalazio i moj djed, bio je 1942. godine odveden u logor na prisilan rad (tzv. »munkaši«). Ne znam puno o tom razdoblju života mog djeda, osim da imamo jednu njegovu fotografiju na kojoj sa žutom židovskom zvijezdom oko lijeve ruke stoji mršav u jednom logoru. Kao zatočenik boravio je u »radnim« logorima u Rusiji i Ukrajini. Ruska Crvena armija početkom 1945. godine oslobodila je zatočenike, među kojima je bio i moj djed, u malom pograničnom selu na granici Austrije i Mađarske.

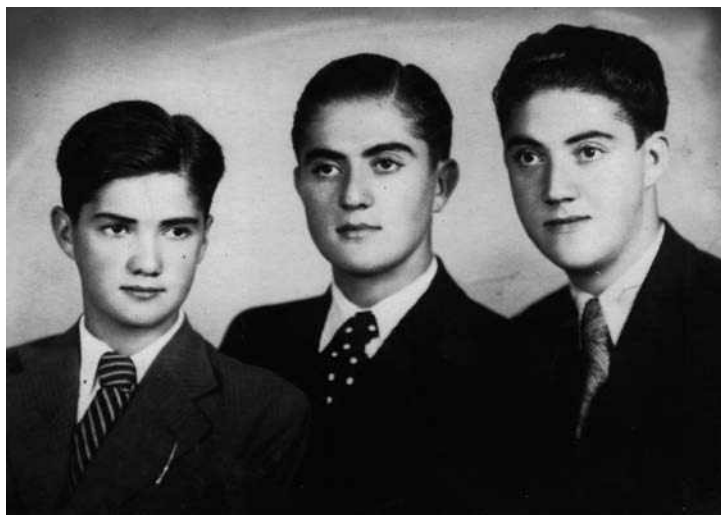
Po povratku u Novi Sad, Đorđe Šosberger dobrovoljno je pristupio u JNA i kao liječnik je pomogao ranjenim i bolesnim stradalnicima rata. Nakon završetka rata djed je ostao u JNA u kojoj je 1952. godine unaprijeđen u čin majora sanitetske službe. Ipak, nije imao ambicije za vojnom karijerom i demobiliziran je na vlastiti zahtjev 1957. godine.

Nakon rada u vojnoj bolnici, Dr. Đorđe Šosberger izabran je za direktora osječkog Doma narodnog zdravlja i na tom je radnom mjestu bio punih 14 godina, do umirovljenja. Nakon umirovljenja, otvorio je svoju privatnu liječničku praksu i nastavio je pomagati i pružati potrebnu liječničku pomoć, doslovno sve do svog posljednjeg dana.

Moj djed je bio i aktivan član Židovske općine Osijek, a doživio je i zasluženu društvenu afirmaciju sudjelujući na izbornim funkcijama od Općinske skupštine do Sabora, u kojemu je bio izabran za narodnog zastupnika.

Nekoliko godina nakon bakine smrti, djed Buco se oženio Nadom Vorkapić, koju sam od milja zvala tetka Nada i s kojom je bio u braku 19 godina, sve do svoje smrti. Ja sam tetku Nadu jako voljela. Nakon djedove smrti, tetka Nada se iz Osijeka preselila u Novi Sad, gdje i danas živi.

Braća Šosberger, >
s lijeva na desno:
Franjo, Emil (Pac) i Đorđe

Djed je imao dva brata: Emil, zvan Pac Šosberger i mlađi brat Franjo (Efraim). Pac Šosberger je bio vrlo dobar nogometaš. Igrao je 1939. i 1940. u nogometnoj reprezentaciji ondašnje Jugoslavije. Obojica su preživjeli Drugi svjetski rat i 1948. godine napravili alija i preselili se u Izrael. Moj djed Bucu nije nikada bio u Izraelu, a sa svojom obitelji održavao je redovne kontakte putem pisama. U Izraelu je danas velika obitelj Šosberger, koja ima oko 50 članova, a ja i moja majka Pipica smo jedini članovi te obitelji koji su ostali živjeti u Hrvatskoj.

Pamtim svog djeda Bucu kao vrlo staloženog i mirnog čovjeka, požrtvovnog, radišnog, nesebičnog, vrlo društvenog i skromnog. Bio je vrlo obrazovan čovjek, govorio je nekoliko svjetskih jezika, te je bio cijenjen u liječničkim krugovima. Bio je vrlo vezan uz svoju majku, a i ona za njega. Oni su imali prekrasan odnos pun uzajamne ljubavi i prijateljstva.

Djed Bucu je o svojoj nesebičnosti i ljubavi prema svom liječničkom zvanju, od 1940. godine pa sve do svoje smrti, u svojoj biografiji napisao:

»Pružao sam ljudima – ako ništa drugo – koju dobru i umirujuću riječ, pomagao bolesnima i unesrećenima. Bio sam na usluzi djeci, ženama, majkama, drugu, ratniku, pa čak i neprijatelju poslije borbe, kada je bio poražen, nemoćan i osamljen. U pohodu pacijentu jašući ako je trebalo i na konju, ukazivao sam pomoć već od početka svo-

je karijere, preko medicinskog djelovanja iz nužde, kao zatočenik u fašističkim logorima, od sanitetske pomoći bratskom crvenoarmejcu – mom oslobodiocu – pa čak do medicinske pomoći ranjenom njemačkom vojniku u razbijenim vojnim fašističkim formacijama na frontovima prikarpatске Rusije i Ukrajine.

Tako sam djelovao, proživio svoj život, jer drugačije nisam ni mogao prije, tokom i nakon oslobođenja. Sve to nije moj izum, kao ni moja zasluga, već je to prirođeno samaritanstvo koje me je prožimalo u službi i pozivu za poboljšanje odnosa među ljudima, za očuvanje i učvršćenje zdravlja narodnih slojeva, za jačanje iskonskih ljudskih potencijala – sve za dobrobit ljudske zajednice.«

Baka Boriška

Ime sam dobila po baki koju nikad nisam upoznala jer je umrla 17. travnja 1966. godine u 46. godini, kada je moja majka Đurđica poznatija kao Pipica Šosberger, njezina kći jedinica, tada imala svega 17 godina. I taj datum pamtim od svog najranijeg djetinjstva.

< Boriška Pollak
na Trgu bana Josipa Jelačića
u Zagrebu tridesetih godina

Ono što o svojoj baki znam je faktografski. Ime joj je bilo Boriška. Njeno židovsko ime bilo je Lea Boriška Šosberger rođ. Pollak. Rođena je 20. svibnja 1921. godine u Novom Sadu.

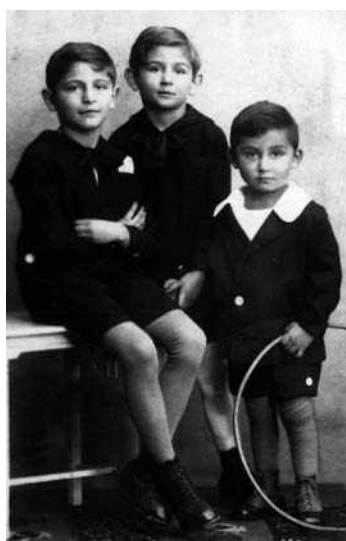
Ime njezine majke je Jelena Pollak rođ. Bisam, a ime oca Sandor Pollak. Imala je dva brata: Mirko – Imre i mlađi brat

^ Jelena Pollak rođ. Bisam (lijevo) i Sandor Pollak (desno), roditelji Boriške Pollak

Durika. Obitelj Pollak, porijeklom mađarski Židovi, živjela je jedno vrijeme u Zagrebu.

Djeca Pollak:
stariji brat Imre (lijevo),
Boriška (u sredini)
i mlađi brat Đurika (desno) v

Baka Boriška je u Zagrebu pohađala realnu Gimnaziju na Gornjem gradu. Jako je puno čitala i voljela je knjige. U Zagrebu je baka Boriška u svojim mladenačkim danima bila aktivna članica Židovske općine Zagreb. Bila je gimnastičarka u sportskom klubu »Maccabi Zagreb«. Voljela je gimnastiku i često je sudjelovala na natjecanjima. U »Maccabiju« je imala mnogobrojne prijateljice i prijatelje, a među njima najbolju prijateljicu Vericu Schwabenitz Zoričić, zatim Juciku Papai Krtić, Maju Bošković Stully, te mnoge druge.

Često je pohađala Židovsku općinu Zagreb. Moja mi je majka pričala da je baka znala govoriti da ide u »Ken«; tako je, naime, baka od milja zvala Židovsku općinu. »Ken« na hebrejskom znači »gnijezdo« što vrlo slikovito opisuje kako se moja baka osjećala prema židovstvu, odnosno što joj je značila Židovska općina. Nikada prije niti kasnije nisam čula da netko Židovsku općinu zove svojim »gnijezdom«, ali ta mi je slika i njezina simbolika predivna.

Bježeći iz Zagreba pred fašizmom, Drugi svjetski rat i okupacija zatekli su je u Novom Sadu. 23. siječnja 1942. fašisti su moju baku zajedno s ostalim novosadskim Židovima izveli na strijeljanje u nažalost, poznatoj novosadskoj raciji. Nikada u životu ona se nije mogla u cijelosti otresti teške i stravične uspomene na taj dan kada se skinuta do gola u redu s ostalim Židovima polako primicala obali Dunava i stajala ispred mitraljeskih cijevi fašista. Ostala je živa jedino zahvaljujući činjenici što su fašisti prekinuli svoj užasni pokolj prije nego što je moja baka došla na red. Odmah nakon ove velike tragedije, baka Boriška je uspjela pobjeći u Budimpeštu, u kojoj je ilegalno živjela skrivajući se sve do kraja Drugog svjetskog rata.

Bakina majka Jelena je zajedno sa svojim mlađim sinom Đurikom, koji je bolovao od tuberkuloze, odvedena iz Zagreba 1942. godine u Auschwitz. Oboje su stradali. O bakinom ocu Sandoru Pollaku ne znam gotovo ništa osim da je stradao u Zagrebu u sabirnom logoru u Savskoj ulici kao talac (za jednog ubijenog ustašu, deset nedužno ubijenih Židova.) Imre, bakin stariji brat, preživio je Drugi svjetski rat i nakon rata bio je liječnik u Rumi. U tom gradu sreo je svoju buduću suprugu Sonju s kojom ima dvije kćeri, stariju Olgicu, koja živi u Odžacima, i mlađu Jelenu koja živi u Novom Sadu. Liječnička služba odvela ga je u Vukovar, pa u Odžake. Umro je sredinom 1980. godina.

Nakon rata baka Boriška vratila se u Novi Sad. U ovom prelijepom vojvođanskom gradu upoznala je mojega djeda dr. Đorđa Šosbergera. Vjenčali su se 30. ožujka 1946. godine u Vijećnici u Novom Sadu.

Nakon nekoliko godina preselili su se u Osijek i dobili kći jedinicu, moju majku Đurđicu (Pipicu).

Budući da je bakin materinji jezik bio mađarski, ona je jedno vrijeme radila na Radio Osijeku kao spikerica u emisijama na mađarskom jeziku. Baka je i u Osijeku bila vrlo aktivna u Židovskoj općini, pa je tako svoju ljubav i svoju snažnu pripadnost židovskom narodu prenijela također na moju majku, a ona na mene.

Budući da baku nisam nikada upoznala, kao vrlo mala djevojčica, a kasnije i kao mlada djevojka, nisam imala po-

^ Đurika Pollak, Boriškin mlađi brat, stradao Auschwitzu

Boriška Pollak ^
na novosadskom Štrandu
prije početka rata

sebno razvijene osjećaje prema njoj. Moja mi je majka uvijek lijepo govorila o baki, a isto tako su o njoj govorile bakine i mamine prijateljice koje sam upoznala u Židovskoj općini. Govorile su da je baka bila divna žena, plemenita, požrtvovna, društvena, nasmijana i lijepa. Voljela je ljude i ljudi su voljeli nju. Voljela je život. Često su mi bakine prijateljice znale reći da sličim na nju, da imam njezin pogled i njezin osmijeh. Gledajući bakine fotografije iz mladosti nisam to primjećivala i nisam se u njima prepoznavala. Sve dok nisam, tražeći zajedno sa svojom majkom, fotografije za ovu knjigu, naišla na jednu fotografiju na kojoj moja baka ima oko dvanaest ili trinaest godina. Odjednom, ugledavši njezinu sliku, vidjela sam samu sebe i to me zapanjilo: da, doista, ja sličim na svoju baku Borišku! To je bio jedan predivan osjećaj prožet toplinom i ljubavi prema baki koju nisam nikad upoznala. Tu sam fotografiju stavila u svoj novčanik i sada ju nosim sa sobom gdje god idem. Svaki put kada vidim fotografiju ne prestajem se čuditi koliko me podsjeća na mene dok sam bila u toj životnoj dobi.

Čitav svoj život živjela sam sa spoznajom da je moja baka umrla vrlo mlada, u 46-toj godini života. Razboljela se kad je imala svega 32 godine i dugih 14 godina se borila s teškom i opakom bolesti za koju bi danas vjerojatno bilo lijeka ili barem načina da duže poživi. Moja mi je majka često pričala da je baka uz financijsku pomoć JOINT-a sama odlazila u Švicarsku na redovne liječničke kontrole, a liječila se u Zagrebu. U njenoj teškoj bolesti puno joj je pomogla njezina najbolja prijateljica Verica Schwabenitz Zoričić koja ju je redovito posjećivala u bolnici i svesrdno pomagala u njenim teškim danima bolesti. Pričali su mi da se baka neizmjereno hrabro i strpljivo nosila sa svojom teškom i dugotrajnom bolesti i da se borila sve do posljednjeg dana.

Ime sam dobila po baki i često puta pomislim kako bih voljela da sam je upoznala, da sam osjetila njezin dodir i miris, da sam imala prilike s njom razgovarati i slušati njezine životne priče.

Ponosna sam što nosim njezino ime i što se na neki način krug zatvorio.

U ljeto 1991. godine prvi put sam posjetila Izrael i upoznala većinu svoje rodbine, članove obitelji Šosberger koji su 1948. godine napravili alija i odselili u Izrael. Još kao mala djevojčica sjećam se da su na adresu moga djeda Buce stizala pisma i fotografije od njegove braće Franje i Paca iz Izraela, a ja sam gledala u nepoznata lice s vrlo (za mene tada) čudnim i stranim imenima koja me gledaju s tih fotografija. Moj prvi susret sa članovima obitelji Šosberger u to ljeto 1991. godine bio je vrlo dirljiv i emotivan. Većina se obitelji okupila u domu djedovog brata Franje i njegove supruge Klare na jugu Izraela u Mitzpe Ramonu da bi upoznali svoju rođakinju iz Hrvatske o kojoj su do tada samo čuli. Iako je drugi djedov brat Pac već bio umro, na to su obiteljsko okupljanje stigla njegova djeca i unuci. Nažalost, djed Bucu je umro početkom 1991. godine, prije nego sam posjetila Izrael po prvi put, i nisam imala priliku ispričati mu o susretu s njegovim bratom i ostatkom naše obitelji i o mojim dojmovima iz Izraela.

Kasnije sam provela godinu dana u Izraelu, najprije pohađajući ulpan – šestomjesečni tečaj hebrejskog jezika u kibucu Mishmar HaEmek u blizini Haife, a potom sam živjela još šest mjeseci u Tel Avivu. Ta je godina dodatno

^ Dr. Đorđe Šosberger
i Boriška Pollak prije vjenčanja
1946. godine

učvrstila moje veze s rodbinom u Izraelu i tijekom tog razdoblja smo postali vrlo bliski. Od tada smo u redovitom kontaktu i vrlo se često posjećujemo. Svaki put kad posjetim Izrael sretnem se barem s nekim od članova obitelji, a do danas su gotovo svi članovi obitelji Šosberger posjetili moje roditelje i mene u Hrvatskoj. Znam da bi mom Buci puno značilo kada bi znao da smo moja majka Pipica i ja u bliskim odnosima i čestom kontaktu s našom obitelji u Izraelu i ta me spoznaja čini ispunjenom i sretnom.

Zahvaljujući velikom zalaganju i snažnoj i kontinuiranoj angažiranosti moje majke Pipice u kulturnim i drugim aktivnostima u Židovskoj općini Zagreb, i ja sam počela odlaziti u Židovsku općinu dok sam još bila u osnovnoj školi. Nastavila sam biti aktivna u Židovskoj općini i kasnije za vrijeme studentskih dana i kasnije, a danas sam aktivna članica Židovske zajednice Bet Israel. I u Židovskoj općini i u Bet Israelu sam stekla mnogobrojne prijatelje, a naša su druženja imala veliki i snažan utjecaj na razvoj mog osjećaja pripadnosti židovskom narodu. Veliku je ulogu u tome imala i moja majka Pipica koja je svoju ljubav prema židovstvu usadila u mene. Imala sam također priliku sudjelovati na brojnim seminarima i konferencijama u organizaciji raznih židovskih organizacija diljem Izraela, Europe i SAD-a. Sve je to utjecalo na izgradnju mog židovskog identiteta. Danas sa sigurnošću mogu reći da je pripadnost židovstvu vrlo važan i nedjeljiv dio mog identiteta i imalo je veliku ulogu na formiranje mene kao osobe. Vrlo sam ponosna na svoje porijeklo i na bogatu povijest i kulturu naroda kojem pripadam.

Znam da bi moja baka Boriška i moj djed Buco danas bili ponosni na mene, što osjećam snažnu pripadnost našem narodu i što njegujem neke naše običaje.

Skriveni pijanist

MERI RADINGER

Svatko od nas prije ili poslije sebi postavi pitanje: »Što je moj identitet?« I u tom trenutku kao da oživi cijela povijest ne samo osobna nego i šire obitelji, pa čak na to pitanje nije moguće odgovoriti bez da se ima u vidu cjelokupna povijest židovskog naroda. To stablo ima svoje duboke korijene i ono što njime kola po granama i grančicama su osobe koje čine izvanredan mozaik velike židovske sage čiji je čovjek nerazdvojan dio.

Ponekad tragatelj ili tragateljica u potrazi za odgovorom o identitetu u sebi nalazi ukodirane sve pogrome, sva lutanja, sve uspjehe i neuspjehe, radosti i stradanja. U dlanove je upisana upornost da se preživi, iskristalizira u sebi ono najbolje, da se svijet »popravi« i to bez obzira je li netko trgovac, umjetnik, pripovjedač, glazbenik, filozof, liječnik, pisac, matematičar, nakladnik, izumitelj... Misao je tu bitna i smisao kako za sasvim konkretno i materijalno tako i za apstraktno. Uostalom, dovoljno je pomisliti na Abrahama i njegovu potragu i potrebu da shvati tko je Stvoritelj na pragu njegova epohalna otkrića da je Bog Jedan, Elohim Elyion. U tom okviru nalazi se i sudbina mojeg oca.

Karlo Radinger rodio se u Splitu godine 1906. Bio je veliki zaljubljenik u glazbu te je u Zagrebu diplomirao na Muzičkoj akademiji, a poslije se usavršavao u Beču kao dirigent. U jednoj staroj enciklopediji pisanom za današnje vrijeme vrlo arhaičnim jezikom našla sam ove podatke o ocu:

Radinger Karlo pionir jaza u Zagrebu, prvi je u nas uveo trubu u jazz-orkestar. Prije II. svjetskog rata nastupao je sa svojim sastavom »Rithm boys«.

▼ Karlo Radinger

Pred ocem je zacijelo trebala biti velika karijera muzičara i dirigenta. Ali proglašenje 10. travnja 1941. Nezavisne države Hrvatske kao i početak Drugog svjetskog rata u mnogome je promijenilo očevu sudbinu kao i sudbine milijuna drugih ljudi, posebice ako su bili Židovi. Doista, treba shvatiti koliko je za jednog umjetnika čiji je život od jutra do večeri povezan s glazbom važno da nastupa pred publikom. I da može nakon godina vježbanja, upornog muziciranja i odricanja, vidjeti reakcije ljudi, osjetiti kako dišu s njegovom glazbom i izvedbom. Aplauz je samo mala nadoknada za veliki trud. A Karlo Radinger bio je jedan od onih muzičara za koje bi čovjek koji prati njegovo muziciranje mogao s pravom pomisliti kako je izvor te glazbe u njemu samom, da on, taj umjetnik jest muzika. Ona je bila živa u svakom Karlovom pokretu ruke, u govoru tijela tog, kako su ga nazivali, glasovirsvirača.

Ali u ratu kakav već jest, na žalost do izražaja često dolazi ono najgore u ljudskom biću koje pokazuje svirepost, sklonost ka mučenju ljudi, ubijanju, priklanjanju ideologiji uništenja, satiranju i zatiranju drugog i drugačijeg.

Moj otac zbog toga što je bio Židov odjednom je ostao bez posla, a obitelj bez sredstava za život. I svakog jutra otac se nakon besane noći pitao: »Kako i čime ću prehraniti obitelj?«

Karlo Radinger s djecom, >
René (lijevo) i Meri (desno)
1950. godine

Suptilan umjetnik, brižan suprug i otac dječaka imenom René, našao se suočen sa svim užasima rata, s osjećajem bespomoćnosti, nepravde. No rasni zakoni NDH bili su neumoljivi. Život jednog Židova gotovo da za ustaše i nacističke nije imao nikakve vrijednosti. Na ulicama Zagreba odrasli kao i židovska djeca morali su na sebi nositi znak sa slovom Ž kojim su bili obilježeni, izloženi racijama, odvođenju u logore. Izbačeni su s posla, oduzeta im je imovina. Ljudska prava za njih više nisu postojala.

Ustaše su mojeg oca hapsile desetak puta, a moja majka koja nije bila Židovka, za njega se borila kao lavica i uvijek mislim da je ona bila prava pravednica i da je možda zaslužila svoje drvo i natpis u Izraelu u Aleji pravednika među narodima svijeta. Koliko li je samo bilo takvih heroina i heroja koji nisu žalili vlastiti život samo da nekog spase iz ruku koljača i ubojica.

U vrijeme Nezavisne države Hrvatske otac je bio jednom prilikom odveden u logor Jadovno. Zarobljenici Jadovna doživjeli su strašnu sudbinu. Zavezanih ruku bodljikavom žicom ustaše su ih žive bacale u jamu. Na tom mjestu svake godine u lipnju održava se komemoracija za žrtve: Srbe, Židove, Rome, Hrvate antifašiste koji su tu skončali. U tišini šume, pored strašne, mračne jame Jadovno je i danas mjesto na kojem čovjeka podilazi jeza. Čuje se kadiš, zatim pravoslavna molitva za pokojnike, govore se pjesme... a krikovi umorenih kao da još paraju nebo žedajući za životom.

Karlo Radinger uspio je pobjeći iz logora Jadovno i nakon što je stigao u Zagreb morao je početi živjeti kao ilegalac. Srećom imao je neke poznanike koji su mu javljali kada se očekuju racije i tada bi se pritajio, skrivao. No ovaj daroviti pijanist i dirigent od nečeg je ipak morao živjeti. Zagreb je bio prepun vojske kako ustaške tako i nacističke, ali mog oca nije napuštala nada da će ponovno živjeti zajedno sa svojom suprugom Helenom i sinom. Ja ću se tek roditi nakon rata.

No i u ratu ima onih koji naravno žele zaboraviti na jad koji donosi i koji odlaze u kazalište. A kabaretski život bio je u predratnom i ratnom Zagrebu vrlo bogat i živ. Muzičari su

Karlo Radinger ^

bili na cijeni, glasovirsvirači odnosno pijanisti, prijeko potrebni. I eto nam neobičnog prizora. Židov Karlo Radinger svira u »Dvercima« kao i na raznim kabaretskim pozornicama. Možda se sada pitate: »Što je u tome neobično?« Pa to, da je moj otac svirao skriven iza zastora. I kao da dijelimo s njim apsurdnu pomisao kako ravnatelju kabarea treba pijanist, ali ne i Židov, pa se onda nešto moralo »iskemijati«. Smisliti kazališno ratnu inscenaciju sviranja iza zastora. I tako je otac živio dan po dan i uspio dočekati kraj Drugog svjetskog rata. Na žalost duboko traumatiziran svime što je proživio. Svoju tjeskobu nije želio dijeliti s obitelji, nije nas htio opterećivati, uostalom znao je da ćemo odrasti, da ćemo saznati kakva je bila ne samo njegova sudbina, nego i obitelji kao i cijelog židovskog naroda izloženog programu uništenja. Znao je da ćemo se s time jednom morati sami početi nositi onako kako ćemo to znati i umjeti. On je svoju patnju duboko nosio u sebi sve do svoje smrti 1971.

Ja sam svoj radni vijek provela radeći u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu i naravno da sam pročitala sve što sam mogla o Holokaustu, pomišljajući kroz što je sve otac u skrivanju morao proći i pretrpjeti kao i prilikom brojnih uhićenja. Nakon sloma NDH djelovao je kao baletni i operni korepetitor i dirigent u Zagrebu, Osijeku i Splitu.

Jednom zgodom, 2003. godine u ruke mi je dospio katalog izložbe Tragom židovske kulture i povijesti u Varaždinu. I tom prilikom sam saznala da je moj pradjed Emanuel Radinger bio učitelj hebrejskog jezika u Varaždinu. Rođen je u Subotici 1842., a u Varaždin je stigao 1868. o čemu se podaci mogu naći u listu Židov (49/1927.), Varaždinskom viestniku (41/1893.), Godišnjem izvještaju obće dječjačke učionice (7/1886.) te u Hrvatskom pravu (8 i 9/1918.).

Godine 1895. bilo je u Varaždinu vjenčanje njegove kćerke pa je obitelj Radinger na čelu s Emanuelom u Varaždinskom vestniku objavila *Zahvalu*:

Čast mi je ovime izreći najsrdačniju hvalu ovdašnjoj bogoštovnoj občini, gosp. Dru. Ign. Ernstu, gosp. kantoru Vilковиću, pjev. društvu »Vila«, koje se osobito iskazalo, i svim kod svatbe moje kćeri Eugenije sa gosp. Weissom iz Zagreba, prisustvujućim gostovom.

Emanuel Radinger u Varaždinu je živio više od pedeset godina, a četrdeset jednu godinu bio je učitelj hebrejskog jezika i vjeronauka za židovsku mladež. (Lit. Hr. pravo br. 8 od 23. 2. 1918.)

Jedan od najvršnjih fotografa tog razdoblja gospodin Mosinger načinio je pradjedov portret na kojemu se Emanuel diči vedrim, dobrohotnim pogledom i zavrnutim i ušiljenim krajevima brkova, kakva je već u devetnaestom stoljeću bila moda za taj ures muškog lica.

Umro je 18. veljače 1918., a list Hrvatsko pravo u Varaždinu pet dana kasnije donosi članak sljedećeg sadržaja:

Dne 18. o. mj. preminuo je u 76 godini zaslužni ovdješnji izraelski učitelj Emanuel Radinger. Pokojnik je preživio u našem gradu preko 50 godina te je od 51. godine učiteljevanja bio punih 41.

< Emanuel Radinger sa suprugom

godinu izraelitskim učiteljem u Varaždinu. Vrline njegova rada najljepše su ocrtane u dirljivom žalobnom govoru kojim se je nad otvorenim grobom u ime izraelitske bogoštovne općine i učenika mu, oprostio gradski fizik g. dr. Hinko Blau. Taj bi govor bili najradje u cielosti donieli, da po nami neskrivljenim prilikama nismo morali ovaj puta ograničiti opseg našem listu. Vadimo tek iz njega da je pokojnik radio preko 50 godina na polju nastave, marno, savjesno, požrtvovno i nesebično, te mu je vazda lebdio pred očima samo jedan cilj, da u srca povjerene mu mladeži, zasadi plemenito sjeme: naobrazbe, morala i čudorednosti i da je odgojni njegov rad bio, okrunjen liepim i obilnim uspjehom.

Svaki takav članak, pa i najmanja crtica o pojedinim članovima obitelji Radinger za mene nisu samo prošlost, jer ne samo ja nego i nove generacije djece u obitelji, znamo da se imamo čime ponositi, našim bliskima koji su bili dobri i plemeniti, požrtvovni ljudi koju su nesebično poput pradjeda Emanuela prenosili drugima svoje znanje ili poput mojeg oca Karla glazbom dočaravali snagu duha i uzvišenost umjetnosti. I to je ono što nas veže uz njih pa i ja ovim ispisanim redovima svjedočim o tome.

Zagreb – Jeruzalem

RAMI ŽELJKO ŠOREŠ

Ta moja priča između Zagreba i Jeruzalema traje već se više od osamdeset godina. Počinje u Zagrebu, prolazi kros godine rata i poslije njega. Prekoračuje Sredozemno more u novi Izrael i pod kraj vraća se opet jednim dijelom u Zagreb.

Htio sam da ukratko dokumentiram događaje oko nas i u mojoj obitelji, koji su imali veliki utjecaj na život svih nas u tim teškim vremenima pa i do današnjeg dana.

Rođen sam početkom ožujka 1933. u Zagrebu, Željko Šorš, sin jedinac roditeljima imenom Štefica i Drago Šorš. Tata je bio trgovac i bavio se kvalitetnim engleskim materijalima za muška odijela, a moja mama se, uglavnom, bavila sa mnom. Na židovske blagdane tata me je vodio sa sobom u Veliku Sinagogu i tamo sam prvi put razumio da smo mi nekako drugačiji od većine oko nas. Kod kuće nismo govorili o vjeri, ali se čuvala židovska tradicija. Kada je došlo vrijeme, išao sam u dječji vrtić u židovskoj općini kod dode, tete Miriam i poslije toga, počeo sam prvi razred Židovske osnovne škole u Općini, u Zagrebu. Kratko vrijeme prije kraja školske godine, ta, nazovimo je idila, je završila. Rat je stigao u Hrvatsku. Nacistička okupacija, NDH, proganjanja, racije, odvođenja i uništavanje Židova i ostalih, postali su dio svakodnevice.

Korijeni

Obitelj Šorš ili Schorsch spominje se u lokalnim dokumentima već u devetnaestom stoljeću, kada je vojni liječnik Šorš, židovske vjere, bio u Napoleonovoj vojsci, koja je zauzela područje panonije oko godine 1805. I nakon što je Napoleonova vojska ostavile područja današnje

^ Štefica Šorš 1925. godine

^ Drago Šorš sa sinom Željkom 1936. godine u Zagrebu

^ Obitelj Šorš
1914. godine u Zagrebu

Slavonije, odlučio je ostati i početi novi život na budućem području Hrvatske. Ime tog novog hrvatskog useljenika bilo je Georges i bio je porijeklom iz grada Rouena u Francuskoj, gdje je u to vrijeme bila velika židovska zajednica. U tadašnjem Austro-ugarskom carstvu to ime se pisalo i čitalo Schorsch, kasnije Šorš i to je porijeklo imena naše obitelji. Doktor Šorš naselio se u okolicu Osijeka gdje je bilo relativno mnogo Židova u poljoprivredi i trgovini. Naš Šorš bavio se, osim liječenja ljudi i blaga i trgovinom poljoprivrednih proizvoda. Nakon kratkog vremena oženio se kćeri dobrostojeće židovske obitelji. Kao treća generacija, nakon Izaka Šorša i Marka Šorša dolazi Izidor Šorš koji je bio trgovac, u Zagrebu i ženi Ružicu Weinberger iz Sesveta. Oni imaju pet sinova: Slavko (1894. – 1941.), Zvonko (1895. – 1986.), Viktor (1896. – 1982.), Milan (1898. – 1976.) i Drago (1900. – 1975.). Drago, najmlađi od pet sinova bio je moj tata. Izidor, moj djed, kojega nisam imao prilike upoznati, umro je godine 1921., star pedeset jednu godinu, od gripe i upale pluća. Moja baka, kako smo je zvali *omama*

Ružica, koje se ne sjećam, borila se u starijoj dobi s teškim reumatizmom i Parkinsonovom bolesti. U osamdesetim godinama života teško se kretala, no za divno čudo uspjela je preživjeti razdoblje Holokausta. Većinu vremena sakrivala se u maloj sobici u njenom stanu u Hatzovoj ulici, kojeg je vodila njena vjerna pomoćnica i zapravo odgojiteljica svih sinova nekih 45 godina, Rezika Žganjer. Sinova nije bilo više u Zagrebu, a moja mama i ja smo se skrivali uglavnom u jednom selu, nedaleko od Zagreba. Pokušavali smo održavati vezu sa bakom, ali to je bilo teško i opasno za obje strane. Kada se znalo da će biti racije odveli bi je s *fijakerom* (nije mogla ući u taksu) na jedno sigurno mjesto, dok se situacija ne smiri. Bio je u tom stanu jedan absurd – preko puta bakinog stana u Hatzovoj, nalazila se komanda Wehrmachta – Njemačke vojske u Hrvatskoj i nacisti su tražili prigodne privatne sobe za svoje visoke oficire. Stigli su i do stana moje bake, našli da je stan uredan, prigodan u prizemlju i jednostavno rekvirirali jednu od dvije sobe. Rezika ih je morala primiti i dati im sve što trebaju. Znali su da tamo stanuje »eine alte Dame«, jedna stara dama, koja je bolesna. Više nisu, na sreću pitali. Samo jedanput su se slučajno, u prilazu u stanu sastali Herr Oberst – Kolonel i Die alte Dame, on je bio vrlo ljubazan i skoro joj poljubio

Braća Šorš u Prvom svjetskom ratu 1917. godine u Zagrebu; s lijeva na desno: v Milan, Viktor, Zvonko i Slavko

ruku, a baka je zamalo umrla od straha... Samo da je znao!? Prisutnost tog oficira je možda i pomogla u tome da je taj stan bio i čuvan i nije svatko mogao doći do njega. Moja baka, Ružica Šorš r. Weinberger umrla je početkom 1947. i pokopana je na Mirogoju, zajedno s djedom, Izidorom Šoršom koji ju je ostavio već 25 godina ranije. Zajedno s njima pokopana je kasnije, u istom grobu i Rezika Žganjer, njihova vjerna pomoćnica i dadilja, kojoj su preostali sinovi ostavili, u znaku zahvale za što je učinila za baku i za obitelj stan u Hatzovoj ulici i pravo da bude pokopana poslije svoje smrti zajedno sa djedom i bakom.

Petoro braće Šorš i njihove obitelji pratila je raznolika sudbina za vrijeme rata.

Slavko Šorš živio je sa svojom obitelji, suprugom Margitom rođ. Grinbaum i kćeri Jelenom u Beogradu. Bavio se trgovinom i uvozom robe. Kad je počeo rat u Jugoslaviji i stigla njemačka okupacija, odveden je među prvima u logor negdje u Srbiji i tamo je okrutno ubijen. Teta Margita odvedena je kratko vrijeme poslije toga, ubijena i nestala. Sestrična Jelena, starija od mene trinaest godina, uspjela je preživjeti, stigla je u Novi Sad, udala se za Đenića i tamo živjela do svoje smrti u srpnju 1998. godine. U Novom Sadu žive još danas njezina kćerka Kristina i unuk Zoran Popović sa suprugom Milkicom i sinom Dimitrijem. Imam vezu i pratim Zorana i život njegove obitelji u Novom Sadu. Sreli smo se pored Petrovaradinske tvrđave na Dunavu i prisjetili tužne prošlosti.

Pogled u prošlost

Zvonko Šors, preživio je rat sa suprugom Biankom i kćeri René u Švicarskoj. Zvonko se bavio proizvodnjom i prodajom kozmetičkih i farmaceutskih proizvoda i uspio s vezama i novcem preživjeti rat u neutralnoj Švicarskoj. Nakon rata, vratio se obitelji u Zagreb i nastavio svoj posao. Njihova kćer René, moja druga sestrična, udala se poslije rata u Belgiji i zapravo nestala s našeg horizonta. Zvonko i supruga Bianka iselili su se sredinom 1949. godine, zajedno s braćom Milanom i Dragom u Izrael i nakon pet godina, 1954. otišli su u Braziliju i tamo radili i živjeli do kraja.

Viktor, treći brat obitelji Šorš, trgovac u Zagrebu, imao je dvije kćeri iz prvog braka, još dvije moje sestrične, mnogo starije od mene, Heniku i Edit, koje su živjele u Italiji. Edit, koja se iselila sa mužem u Australiju, još živi u Melbourneu i već je prošla 94 godina života. Edit je jedina, još živa sestrična. Njezin jedini sin Michael Bula živi s dvije kćeri i suprugom u Australiji i poznati je odvjetnik i aktivist. I Viktor se skrivao na Jadranskim otocima, uhvaćen je i odveden u logor u Kraljevici iz kojega je uspio pobjeći i skrivao se do kraja Drugog svjetskog rata. Nakon rata vratio se u Zagreb, nastavio raditi i živio je do smrti u krugu svoje druge obitelji.

Milan Šorš, neoženjen, šarmantan, bio je uvijek dobre volje, nogometaš u Makabiju Zagreb, poznati skijaš i voljen od svih. Sjećam se, da uvijek kada je došao k nama, ja, njegov mali nećak primijetio bih da je došao s jednom novom, meni nepoznatom »teticom«. Bavio se uvozom koža. Dolazak rata promijenio je sve i za Milana – Mišu kako su ga svi zvali.

Nastavak života Milana vezan je s bratom Dragom – Dragecom, najmlađim od braće Šorš – mojim tatom i s nama. I moj tata Drago bio je dobar i poznati sportaš, igrao je nogomet u Makabiju Zagreb i u Klubu Spartak i kasnije, do rata, bio je i poznati nogometni sudac.

Kada je stigao rat u Jugoslaviju, Hrvatsku i u Zagreb i kad su počeli progoni i deportacije Židova, svatko tko je mogao, pokušao se spasiti. Bilo ih je dosta, koji jednostavno nisu vjerovali da se zlo može uopće dogoditi.

Kratko vrijeme nakon okupacije, moj tata Drago, stric Mišo, Viktor i još dosta Židova, neki i s obiteljima, ostavljaju Zagreb i druga mjesta, i bježe na more i na razne otoke u zoni talijanske okupacije, u nadi da će moći tamo ostati i možda dovesti tamo svoje obitelji. Jasno, to nije uspijevalo. Nije prošlo nekoliko tjedana, talijanska vojska dobila je naloge da uhvate sve Židove koji su se skrivali po raznim otocima i da ih zatvore u koncentracione logore. Takvi logori su bili na otoku Rabu i u području stare tvrđave u Kraljevici. Obitelji koje su ostale vani, morale su se nastaviti skrivati, u varljivoj nadi da će se tako spasiti.

^ Štefica Šorš i stric Milan Šorš u Zagrebu 1932. godine

^ Omama Ružica i unuk Željko na prozoru Hatzove ulice 11 u Zagrebu 1936. godine

Tri brata Šorš, Viktor, Milan i Drago, uhvaćeni su i odvedeni u logor u Kraljevicu i tamo bili skoro dvije godine, do kapitulacije Italije sredinom 1943. U logoru radili su na prisilnim radovima, u kamenolomima, na gradnji cesta i svim mogućim poslovima. Možda se može reći za talijanske okupatore da među sva zla što su činili – oni nisu sistemski ubijali Židove. Za sve to vrijeme, moja mama i ja ostavili smo naš stan u Zagrebu i otišli u Sunju, nedaleko od Siska, rodno mjesto mame i tamo se skrivali među daljnjoj obitelji. Na početku nismo imali pojma što se događa sa tatom i gdje je. Pomalo stigle su i vijesti, obično kada su uspjeli podmititi talijanskog čuvara da poruka izađe iz logora. Sa kapitulacijom Italije, talijanska vojska je nestala – pobjegla i u međuvremenu, do dolaska Njemačke vojske i ustaša, logori su se ispraznili. Tko je mogao pobjeći, mnogi uz pomoću partizana, koji su već u to doba proširili vlast na velike dijelove jadranske obale.

Moj tata i stric Mišo priključili su se partizanima i aktivno sudjelovali u borbama protiv fašizma do oslobođenja. Krajem 1943. mama i ja morali smo ostaviti Sunju i s falsificiranim papirima vratili se u Zagreb u naš stan. Ja sam se uspio upisati u školu, i tako barem nekako mogao nadoknaditi izgubljeno vrijeme. Tata nam je slao s vremena na vrijeme poruku iz partizana da je živ po tajnim kuririma, tako da smo ipak nešto znali što se s njime događa. Bio je borac, vozač i pri kraju rata član posebne partizanske jedi-

Drago Šorš (u sredini) >
u partizanima na putu
prema Italiji 1944.

nice koja je preko Jadrana, iz okolice Barija vozila oružje i ostalo što su Titovi partizani dobivali kao pomoć od američke i engleske vojske, koje su već nakon invazije, osvojili velike dijelove od južne i srednje Italije.

Rat je završen pobjedom nad fašizmom i nadom u bolju budućnost. Sjećam se da sam tog dana, osmog svibnja 1945. trčao s mamom da vidimo kolone partizana kako prolaze kraj Glavnog kolodvora sa zastavama i crvenom zvijezdom i to nam se činilo kao ostvarenje sna i uzbuđenje je bilo neopisivo. Međutim, sljedećih dana, pojavljuju se ljudi, kao da izlaze iz podzemlja i traže tko je preživio rat i koga nema.

Nakon nekoliko dana vratio se tata u partizanskoj uniformi, i nakon skoro pet godina, bili smo konačno zajedno, i sretni da smo uspjeli sve preživjeti. Vratio se iz partizana i brat Mišo i prvi korak bio je da odemo svi zajedno, mami i baki Ružici. Veselju nije bilo kraja. Baka nije vjerovala da će ih još ikada u životu vidjeti. Kratko vrijeme nakon toga Mišo se oženio sa svojom prijateljicom, još od prije rata, a isto iz partizana, Malikom rođ. Minz iz Zagreba.

Sve kao da je počelo iznova. Vraćanje na normalan život, polazak u normalnu školu i uskoro i u gimnaziju bilo je dobro za mene. Tijekom rata nisam redovito polazio u školu i puno toga nisam znao. Napornim radom, uspio sam već u prve dvije školske godine nadoknaditi skoro sve što mi je falilo i napredovao sam zajedno sa svima. Moj roditelji pružili su mi tome svu pomoć i bio sam im zahvalan za to. U to vrijeme, proveo sam u ljetu 1948. dva mjeseca na gradnji autoputa Zagreb-Beograd, zajedno sa stotinama omladinaca iz cijele zemlje. Isto tako, u svaki slobodni trenutak, bavio sam se aktivno sportom, atletikom, uglavnom trčanjem. Bio sam dobar u trčanju crossa na terenu i u prosincu 1948. osvojio sam prvo mjesto na prvenstvu Zagreba u mojoj dobnoj skupini, održanog u Maksimiru. Stigao sam onda i na prvenstvo Jugoslavije u Beogradu.

Obećana zemlja

Sredinom 1948. i uspostavljanjem države Izrael otvaraju se mogućnosti za sve Židove svijeta da ostave iza sebe sve patnje rata i Holokausta u Europi, a i velike ostatke antise-

Štefica i Malika Šorš
u Izraelu u kolovozu 1949.

mitizma i da zakonski emigriraju u novu, židovsku državu na Srednjem istoku gdje su njihovi preci živjeli prije dvije tisuće godina i gdje je napisana Biblija kao povijest židovskog naroda. Tamo im je bio vjerski centar i veliki Hram u Jeruzalemu. Ostaci židovskih zajednica, pojedinci, ostaci preživjelih iz logora i drugi, skupljaju se kao izbjeglice Holokausta i odlaze u Izrael.

Među tim, ranim useljenicima sredinom 1949. bili su Mišo i Malika Šorš i moja obitelj: Drago, Štefica i ja, Željko. Brod »Radnik« ukrao nas je na Rijeci, i u toku sedam dana probijali smo, na tom pregrađenom i preuređenom teretnom brodu, valovima istočnog Mediterana i konačno smo stigli u Haifu, veliku luku na sjevernom djelu Izraela, još iz vremena Britanskog Mandata.

Odmah po dolasku, bili smo primljeni u logor za novo-došle useljenike, smješteni u obiteljske šatore i počeo je proces imigracije – liječnički pregledi, traženje zaposlenja, stanovanja i za djecu mogućnost nastavka školovanja. Za vrijeme prvog upisa, napisano je naše prezime, na hebrejski i to nam je zvučalo drugačije – ne Šorš nego Šoreš, riječ koja na hebrejskom znači korijen. I tako smo već od prvog dana u Izraelu imali originalno izraelsko prezime.

Već s gledajući s broda, prvi dojmovi su bili snažni i neočekivani. Veliki zaljev, velika luka i grad, ispod brda Karmel, sve u zelenilu. Velika vrućina i vlaga. Očekivali smo vidjeti pustinju i deve i palme s datuljama, ali ono što smo vidjeli izgledalo je moderno i napredno i budilo je nadu i raspoloženje.

Još prije odlaska, u Zagrebu znao sam grupu otići gimnazijalaca, većinom Židova iz Zagreba i još na putu, na brodu, odlučili smo zajedno otići u kibuc i tamo raditi i učiti hebrejski, barem tako dugo dok se naši roditelji ne snađu i da im olakšamo time prve, nevjerojatno teške korake prilagodbe u novoj zemlji.

Kratko vrijeme nakon dolaska, naša grupa mladih, otišla je u kibuc Šaar Hagolan u dolini rijeke Jordan, blizu jezera Kineret. Ja sam radio pola dana na polju, kosio travu za blago i poslije podne učili smo intenzivno hebrejski. Sam kibuc bio je teško oštećen u ratu oslobođenja, tako da smo

< Rami Željko Šoreš (prvi desno) sa skupinom geologa, Negevaska pustinja, 1965.

radili i na popravku šteta, gradili i popravljali. Dolina Jordana u toj okolici nalazi se oko 220 metara ispod razine mora i vrućina je skoro nepodnošljiva, ali nauči se i na to.

U međuvremenu, moji roditelji su se počeli sređivati i nastanili se u jedno naselje u brežuljcima kraj Jeruzalema i tamo je moj tata otvorio kiosk – kafić, kraj velikog Sanatorija u Moci Ilit, danas je to predgrađe Jeruzalema. Kada sam izašao iz kibuca, nakon više od godine dana, to je postao i moj dom. Otada život je išao svojim tokom. Ja sam nastavio školu, sedmi i osmi razred gimnazije, i maturirao, jasno, na hebrejskom. Poslije toga došla je vojska. Služio sam oko četiri godine, budući da sam završio oficirsku školu i služio kao oficir topništva. Služio sam kao rezervni oficir do pedesete godine života i aktivno sudjelovao u četiri rata na prvim linijama i u teškim borbama.

Onda su došle godine studiranja. Upisao sam se na fakultet Prirodnih znanosti na Hebrew University u Jeruzalemu i tamo u sljedećih pet godina završio magisterij iz geologije i geografije i nastavio kao docent predavač i bio član fakulteta do 1964. kada sam odlučio promijeniti smjer. Ponuđeno mi je priključiti se Geofizičkom institutu i tamo voditi projekte za istraživanje nafte. To je vodilo do toga da smo ostavili Jeruzalem i preselili se u okolice Tel Aviva, u blizinu Instituta. Tamo sam ostao sljedećih šesnaest godi-

^ Kapetan Rami Željko Šorš ispod brda Sirije 1968.

na, uglavnom tražeći naftu. U tom razdoblju, proveo sam s obitelji skoro dvije godine u Londonu na studiju, u Imperial College of London University, o seizmičkim metodama za traženje nafte. Nakon našeg povratka, bavio sam se time nekoliko godina.

Lijepa Miriam

Miriam na vojnoj službi 1954. ^

Lola and Max Frank, ^
Miriamini roditelji, Zagreb 1935.

Već na trećoj godini fakulteta upoznao sam zgodnu i lijepu susjedu Miriam, u Moci i nakon kratkog vremena ispostavilo se da je ona rodom iz Zagreba i ima iza sebe tešku povijest Holokausta. Njezin otac, poznati odvjetnik iz Zagreba dr. Makso Frank, porijeklom iz Vukovara, odveden je među prvima u Jasenovac i tamo ubijen. Majka, Lola rođ. Langer, porijeklom iz Češke i kasnije iz Plauena u Njemačkoj udala se u Zagrebu i živjela tamo sa suprugom i kćeri Miriam-Evom. Kada je Miriam imala oko tri godine, tri godine prije početka okupacije, Miriamini roditelji su se rastali i to je bio kraj veze koju je Miriam imala sa svojim ocem. Miriam je s majkom bila u bijegu. Prvo su bile u Tuzli i tu je majka pribavila falsificirane dokumente i krenule su prema Korčuli gdje su živjele sve do početka 1942. U to vrijeme Lola se sprijateljila s jednim židovskim supatnikom Žakom Litmanom koji im je pomagao. I pribavio im lažne dokumente. No netko ih je prijavio tamošnjim vlastima. Morali su na Lopud kraj Dubrovnika gdje su dovedeni i drugi Židovi, a od tamo su svi internirani u logor Campor na otoku Rabu. Tu su bili do kapitulacije Italije 1943. Žak Litman odlučio se na bijeg s lažnim dokumentima na kojima je pisalo da se zove Paša Sulejman. Miriamina majka bila je s njim trudna i u logoru je rodila kćer Nediru. Put ih je dalje vodio uz pomoć partizana do Barija na jugu Italije. Od tamo ih je posebna jedinica britanske vojske, zajedno s mnogim drugim židovskim izbjeglicama dovela 1944. u tadašnju Palestinu. Izbjeglički život bio je izuzetno težak. Miriamina majka borila se s djecom za opstanak. Miriam je provela više od pet godina u Omladinskom selu Ben Šemen, gdje se i školovala odvojena od majke i sestre. Nakon što je završila školu bila je dvije godine u izraelskoj vojsci i zatim je našla zaposlenje u Jeruzalemu.

Nedira

Miramina sestra Nedira prihvatila je izraelsko prezime Yakir, živjela je s mamom i dobro napredovala. Završila je školu i gimnaziju i studij povijesti umjetnosti na Hebrejskom sveučilištu u Jeruzalemu gdje je i predavala. Udala se početkom sedamdesetih godina za jednog Britanca, profesora iz Oxforda koji je židovskih korijena. Taj sudbiniski susret bio je u Izraelu, a onda se Nedira preselila sa suprugom na jednu farmu blizu Extera u Engleskoj i rodila dvije kćeri Amiru i Zohar. Nedira je doktorirala i postala stručnjakinja za feminističku umjetnost. U međuvremenu je postala baka, živi sama u južnoj Italiji u Pugli, nedaleko od Barija, zapravo samo desetak kilometara od mjesta kamom je dospjela kao mala djevojčica nakon bijega iz logora na Rabu i pada Italije. Svi smo obiteljski veoma povezani.

Miriam i ja

Vjenčali smo se krajem lipnja 1958., kada sam još bio student i odonda, u toku šezdeset godina imali smo dobar život i osnovali smo krasnu obitelj. Sin EHUD, star 55 godine oženjen za Rut rođ. Deshalit, imaju sina Adama, kćer Sahar. Obiteljsko se stablo razgranalo pa možemo na granama i grančicama vidjeti imena novorođenih: Dina, Mihal, Jehuda, Šaron, Adi Bennuna sa sinom Ranom i blizancima Or i Šahar.

< Miriam i Rami Željko Šoreš
pred svadbu u brdima
Jerusalema 1958. godine

Obitelj Šorš: >
 Drago, Štefica, Mišo i Malika,
 Miriam (sjedi), Bet Zajit,
 Izrael, 1958. godine

Stariji unuci su već odslužili vojni rok i svi uče. Ran sada završava maturu i sprema se za vojsku. I život teče dalje.

Ima još jedna faza u našem životu. Moje bavljenje naukom i pogotovo traženjem nafte, vodilo me je po svijetu. Krajem sedamdesetih godina traženje nafte u Izraelu bilo je dosta ograničeno, uglavnom iz političkih razloga. Ja sam u tome stigao negdje na kraj puta. Trebao sam promjenu. Odlučio sam da pretvorim moj hobi u zanimanje i posao. Ta odluka dovela je do toga da sam ostavio prijašnju profesiju i bavljenje naftom i znanošću. I tako sam sljedećih trideset godina radio kao turistički vodič, vodeći uglavnom Izraelce po cijelom svijetu. U tom poslu imao sam dosta veliki uspjeh, koji me je doveo i do programa na televiziji. U toku vremena vodio sam i mnogo grupa po Hrvatskoj i ponosno im pokazivao takva čuda prirode kao Plitvička Jezera, Jadran s otocima, stare gradove kao Split i Dubrovnik, samo da spomenem neke od mnogih predivnih mjesta.

Putovanja s grupama po svijetu, kako god to može izgledati famozno i blješteće, nije lagan posao, treba ga raditi s mnogo stručnosti i odgovornosti i koji znači često ne biti kod kuće i s obitelji.

Godine 2014. odlučio sam da je došlo vrijeme kad treba prestati lutati po svijetu i pomalo se smiriti. Moram priznati da je moja Miriam zadovoljna zbog te odluke. I ona sama putovala je dosta po svijetu i skoro svaki slobodni trenutak posvetila je slikanju, to je uglavnom bila apstraktna likovna umjetnost. Imala je velik broj izložbi i puno uspjeha.

Tijekom proteklih godina često sam bio u Hrvatskoj, s grupama i bez njih i održavao veze sa starim prijateljima, još iz mojih školskih dana. Te veze su i ojačale i ja se opet osjećam u Zagrebu kod kuće. Prijatelja je nažalost zbog godina života sve manje i manje, ali nostalgija ostaje. Danas, prvi i pravi dom mi je Izrael, gdje mi žive djeca i unuci i gdje živim već više od 67 godina, u krugu obitelji i prijatelja. Zagreb mi ostaje kao vrelo uspomena, i dobrih i loših.

Obitelj Šorš,
v Pesah u Rishon Lecionu, 2014.

Obitelj Mattersdorfer: baka Tereza i djed Samuel (sjede) te najmlađa Zlata između njih;
v stoje s lijeva na desno: Rudi, Zora, Zvonko, Slavko i Josip

Kronika moje obitelji

MIRIAM STEINER AVIEZER

Moj djed Samuel Mattersdorfer rođen je godine 1879. u južnoj Mađarskoj i to u mjestu Zalaegerseg. A početkom dvadesetog stoljeća dolazi u Hrvatsku. Točno mjesto rođenja mog pradjeda nije mi poznato, no znam da su njegovi preci došli iz Burgenlanda, današnjeg Gradišća u Austriji i mjesta Mattersdorf. I sada se ono zove Mattersburg. No obitelj moje bake Tereze stigla je na područje Hrvatske puno ranije. Tako sam pronašla podatak da se pradjed Hinko Frohlich rodio 1856. i oženio daljnjom rođakinjom jednakog prezimena. Njezina pak majka Laura imala je brata Alberta koji je ne oženivši se, umro vrlo mlad. Imao je i dvije mlađe sestre Josephine i Johanu koje su od milja zvali Pepica i Hanika. Josephine udana Steiner živjela je u Rečici nedaleko od Karlovca gdje su ona i suprug imali malu trgovinu. Brak im je bio blagoslovljen s četvoro djece, sinovima Richardom i Adolfom koji su također imali nadimke Riko i Adica te kćerkama imenom Stephany i Elza.

Sigmund Steiner, zvani Žiga, umro je prije Prvog svjetskog rata. A njegova najstarija kćerka Stephany doživjela je tragediju utopivši se u rijeci Kupi dok je bila na plivanju s prijateljicom.

Elza se udala i živjela je u Zagrebu i nakon što su nacisti deportirali njezinog supruga vratila se zdvojna i očajna u obiteljsku kućicu u Rečici svojoj majci. No bio je to žalostan i nesretan povratak jer su ih ustaše ubile. Međutim, braća Riki i Adica uspjeli su na vrijeme pobjeći u Švicarsku, a nakon završetka Drugog svjetskog rata, 1945. vratili su se u Jugoslaviju. Sve što još znam o njima samo je to da su se oženili i tu im gubim trag.

Jospehina je pak sa suprugom Ivanom Geherom živjela u Šišljaviću, selu blizu Rečice, rodila je tri sina i jednu kćer. Najstariji, imenom Drago emigrirao je u Ameriku još kao mladić i tamo se oženio, ali u braku nije imao djece. Sa suprugom je živio u Chicagu, a nakon umirovljenja godine 1982. preselili su se u sunčanu Floridu. Poznato mi je da je njegova sestra Zlata također živjela u Chicagu udana za Arthura Herlingera kamo su dospjeli u vrijeme Holokausta, a prije toga neko vrijeme živjeli su u Italiji. Nisu imali potomaka. A Zlatina mlađa braća Slavko i Željko koji su ostali živjeti u Jugoslaviji umrli su nedugo nakon završetka Drugog svjetskog rata i s njima nisam bila u kontaktu.

Život u Sjeničaju

Moja prabaka Laura i pradjed Hinko imali su osmero djece. Lijepo ih se sjetiti: Joseph ili Joža, Teresa, moja baka Berta, Đuro ili Julije, Malvina, Cecilia ili Cilika, Miroslav kojeg su zvali i Frido, i Adela.

Moj pradjed sa suprugom imao je imovinu u Sjeničaju, selu blizu Karlovca gdje su bili vlasnici velike zemljišne parcele s dvije zgrade. U jednoj je bio dućan, a u drugoj zgradi su živjeli. Zanimljivo je i dakako praktično što su te zgrade jednim prolazom bile povezane. I sada još imam pred očima prostrano dvorište u kojem je bilo veliko skladište, zatim štala za konje i stoku i bunar s vodom. Ispred trgovine koja je maloprije spomenuta bio je i velik vinski podrum. A oko kuće nalazio se povrtnjak i voćnjak. Posla je bilo više nego puno tako da je pradjed imao i pomoćnika koji je svu tu robu prevozio gdje god je trebalo, a prodavali su kako se to sažeto kaže – od šibica do tekstila. Kako je pradjed bio i vlasnik gostionice i tu je zapošljavao radnike.

Moj najstariji ujak Joseph nakon što je maturirao u Karlovcu zaposlio se na željeznici i postao šef karlovačke željezničke stanice. Ali nakon umirovljenja živio je u Zagrebu i umro je tijekom Drugog svjetskog rata. Bio je oženjen Danicom, rođenom Trkulja, pravoslavkom, a on sam je prešao ka katoličanstvo. U tom braku nije bilo potomaka. No nastavimo dalje s obiteljskom kronikom.

Berta se udala za Arthura Steinera i koliko mi je poznato on je bio daljnji rođak Steinera iz Rečice. Arthur se uspješno bavio prodajom tekstila i živio je u Zagrebu gdje su se rodila njihova djeca Srećko i Vera. No Arthur je umro 1934. I zapravo kratko nakon njegove smrti Vera se udala za Branka Pavlinovića s kojim je živjela u Zagrebu. Početkom rata i proglašenja NDH prvo su pobjegli u Dalmaciju, a nakon toga su neko vrijeme živjeli u Rimu. Brak nije dobro završio i nakon razvoda Branko se preselio u Švicarsku i u Bernu je živio s novom suprugom Doroteom ili kako su je zvali Dorom. Vera je umrla u Rimu u svojoj šezdeset četvrtoj godini, točnije 1975. Kakva je bila Srećkova sudbina? On je diplomirao na zagrebačkom Ekonomskom fakultetu pa se zatim zaposlio u Beogradu, ali kada je počeo Drugi svjetski rat i osobito stradanje Židova pobjegao je u Italiju, ali ubrzo se vratio i pridružio partizanima, a nakon 1945. oženio se Majom u Beogradu. No ni Vera ni njezin brat Srećko nisu imali djece.

Ujak Đuro, Julije diplomirao je pravo pa i postao doktor znanosti prije Prvog svjetskog rata, a u tom krvavom ratu bio je mobiliziran, morao je u Austro-ugarsku vojsku i borio se na ruskoj fronti gdje je bio zarobljen i odveden u Sibir, u mjesto Tara gdje je upoznao Haidu Knjažinskaju, udovicu koja je imala troje djece: Ljubu, Josipa i Zinaida ili Zina. U braku im se rodila djevojčica Sarafina, Fina. On se 1919. vratio u Jugoslaviju sa svojom Ruskinjom i s četvero djece i dadiljom Fioklom. Prvo su živjeli u Sjeničaku s njegovim roditeljima, mojom prabakom i pradjedom, a poslije su se preselili u Karlovac. Đuro je neko vrijeme bio partner u tvornici češljeva i gumba, koja je bila vlasništvo mog pradjeda, a poslije je prihvatio posao kao profesor u Komercijalnoj školi u Karlovcu. Godine 1930. preselio se u Zagreb s obitelji i tu su dočekali proglašenje Nezavisne države Hrvatske i početak Drugog svjetskog rata. Đuro je ubijen sa skupinom antifašista odmah 1941. Zina se udala neposredno pred rat, a Ljuba je s Verom i Brankom pobjegla u Dalmaciju i zatim se pridružila partizanskom pokretu otpora. Kada je rat završio vratila se u Zagreb i udala se za Gina-Iva Lapenna koji je bio profesor prava na

zagrebačkom sveučilištu. On je bio i poznat kao odvjetnik i često je putovao u inozemstvo kao izaslanik i stručnjak iz tadašnje Jugoslavije. No zbog neslaganja s jugoslaven-skom politikom nakon 1948. i političkog sukoba s Rusi-jom iskoristio je jedan svoj službeni put da se više ne vra-ti u Jugoslaviju. Jedno vrijeme živio je s Ljubom u Parizu, nakon toga u Londonu gdje su se i trajno skrasili. Što više, bio je dugogodišnji predavač na poznatoj London School of Economics. Bio je i predsjednik Međunarodne esperant-ske organizacije (Esperanto International Organisation), a Ljuba je bila njegova tajnica. Djece nisu imali.

Cecilia zvana Cilika udala se za činovnika Ecksteina, ne sjećam se njegova imena. Nažalost, Cecilija se ubila pucajući iz pištolja i do danas nepoznati su razlozi zašto je to učinila. Posebice što je u to vrijeme bila veoma mla-da, imala je manje od trideset godina kada se ta tragedija dogodila u Zagrebu.

Miroslav, Frido je bio najmlađi brat moje bake, rođen godine 1898. Nakon mature bio je u Austro-ugarskoj voj-sci gdje je upoznao Tulu Bergsteina, koji je također bio mobiliziran u vojsku monarhije i jedno je vrijeme služio u Karlovcu. Postali su i ostali bliski prijatelji. Frido je pre-uzeo obiteljski posao od oca koji se razbolio i umro u šez-deset petoj godini.

U dogovoru s braćom cjelokupna imovina bila je pro-dana i s novcem od prodaje doselio se u Zagreb gdje je studirao pravo i radio kao odvjetnik. Oženio se Laurom, djevojački Zwieback. Fridu su ustaše ubile 1941. A Laura je pokušala spasiti svoj život bijegom u Italiju gdje se udala za Karla Kramera, Židova iz Jugoslavije koji je živio u Mi-lanu. No nakon njegove smrti stigla je u Rim kako bi bila blizu svoje sestre. Djece nije imala.

Pratimo na trenutak i Adelinu sudbinu. Ona je izvjes-no vrijeme bila u Beču, u internatu gdje je upoznala svo-jeg budućeg supruga Karla Večaja i s njim je ostala živjeti u gradu na lijepom, plavom Dunavu. Ali, brak nije bio sre-tan i na nagovor obitelji uoči početka Drugog svjetskog rata vratila se u Zagreb. Tu je bila vlasnica jedne slastičarne koja je uspješno poslovala, ali život joj je bio u opasnosti

kako zbog nacista tako i ustaša i odlučila se na bijeg, prvo u Primorje, a zatim u Dalmaciju.

Povratak nakon Holokausta u Zagreb bio je za nju užasno dramatičan, doživjela je nervni slom, jer je nakon povratka saznala da je cijela njezina obitelj ubijena u Holokaustu. Od te traume nije se oporavila. Liječila se po raznim bolnicama, ali lijek za dušu ranjenu dubokom patnjom još nije pronađen.

Neko vrijeme živjela je s Danicom, udovicom ujaka Jože, a na kraju s mojom obitelji u Ljubljani. Nakon rata saznala je da je njezin suprug umro u Beču. Potomaka nisu imali.

Sjećanje na djeda i baku

Moja baka Theresa bila je drugo od osmero djece i za mojeg djeda udala se godine 1902. A on je rođen 27. ožujka 1878. Krajem 19. stoljeća bila je izgrađena i željeznička pruga između Karlovca i Siska, a pojedinci koji su dobro govorili mađarski bili su itekako dobrodošli zbog administracije koja je sva bila u Austro-Ugraskoj na tom jeziku. Nova pruga prolazila je kroz Topusko, selo u kojem je ujak mog djeda imao dućan, a prezivao se Rosenberg. On je pozvao djeda, tada dvadesetogodišnjaka i svog nećaka da se preseli u Topusko i ponudio mu je mjesto činovnika za administrativne poslove željeznice, što je ovaj zdušno prihvatio. Djed je također imao brata koji je živio u Budimpešti, bio je oženjen i u braku se rodilo dvoje djece. Mlađi djedov brat zvan Julius ili Gyula živio je u Karlovcu. Bio je razveden, a imao je kćer Lily koja se udala i živjela u Sisku, znamo da je imala djecu, ali ništa više. Ona je umrla nakon završetka Drugog svjetskog rata. A Gyula je nažalost ubijen u Holokaustu.

Djed i baka vjenčali su se godine 1902., baka je imala dvadeset i dvije godine i uz financijsku pomoć njezine obitelji otvorili su malu trgovinu u selu Kirin nedaleko od Vrgin Mosta gdje su baka i djed započeli svoj život supružnika. Ali, posao nije bio uspješan pa je djed postao nakon toga trgovac drvenarijom i putovao je od sela do sela nudeći svoju robu. I to je utjecalo na to da je svako dijete iz tog braka rođeno na drugom mjestu. Najstariji sin Joseph,

Josip rodio se 19. ožujka godine 1904. u Sjeniĉaku i to u obiteljskoj kući moje bake. Drugo dijete imenom Zvonko rođeno je 18. rujna 1905., treće dijete Zora rodila se 17. ožujka 1907. Mjesto njihova rođenja je Kirin. Tu je i dvoje mlađe djece, Slavko rođen u Vrgin Mostu 1908. i Rudolf, rođen dvije godine kasnije u istom selu. A najmlađa Zlata rođena je 1912. u Utinji. Na osnovi tih podataka može se utvrditi da su djed i baka živjeli u Kirinu do 1907., zatim su se preselili u Vrgin Most gdje su bili do 1911. kada odlaze živjeti u Karlovac.

Školovanje

Ujak Zvonko je priĉao da je prvi razred osnovne škole pohađao u Sjeniĉaku gdje je živio s djedom i bakom, premda je škola postojala i u Utinji. Mislím da su djed i baka željeli pomoći mojoj majci koja je bila tada trudna sa šestim djetetom. Također je priĉao: »Uĉiteljica je bila kćerka pravoslavnog svećenika Nikolića i tako sam prvo nauĉio ćirilicu, a drugi i treći razred sam završio u školi u Utinji, a četvrti u Karlovcu. U vrijeme kada sam bio uĉenik osnovna je škola trajala pet godina. Peti sam razred pohađao u Utinji i to zbog rata, a srednju školu, gimnaziju sam upisao na jesen 1916. u Karlovcu. Sjećam se dobro osnovne škole u Utinji koja je bila blizu crkve, a daleko od naše kuće. Škola je imala samo jednu uĉiteljicu i jednu uĉionicu u kojoj su nastavu pohađala djeca svih uzrasta. Običaj je bio da starija djeca pomažu uĉiteljici i podučavaju one mlađe uĉenike.

Život je bio težak, a pogotovo kada je moj otac bio mobiliziran u Austro-ugarsku vojsku i sve godine Prvog svjetskog rata proveo je na fronti. A moja je majka za to vrijeme bila sama sa šestero djece i osim posla u kući vodila je i trgovinu u ĉemu su joj pomagala starija djeca, zapravo svi smo u obitelji pomagali koliko je tko mogao.

Od Utinje do Sjeniĉaka pješaĉi se oko pola sata, tako da smo mi djeca vrlo ĉesto posjećivali baku i djeda kod kojih smo imali svoj drugi dom. A osobito u vrijeme ljeta kada nije bilo nastave u školi tu se okupljala cijela obitelj. Znalo je biti vrlo živo. Moji roditelji nisu bili vlasnici kuće u kojoj su živjeli u Utinji nego su je iznajmili od vlasnika, jednog

bogatog seljaka pravoslavne vjeroispovijedi, Jovana Krivokuće. A on bi svake nedjelje u gostionici mojih roditelja prodavao pečenu janjetinu. Seljaci bi dolazili, jeli i pili. Janje se peklo na ražnju i djeca su pomagala u njegovom okretanju i zato bi bila nagradena velikim, sočnim komadom mesa.

Taj Krivokuća bio je stariji čovjek i pričao bi nama djeci o austrijskoj vojsci u Bosni i tamošnjoj turskoj vladavini.

Ja sam Utinju napustio 1916. kada sam krenuo u karlovačku gimnaziju i kući bih odlazio samo u vrijeme školskih praznika. U Karlovcu sam živio u kući krojača Baretinčića koji se bavio proizvodnjom šešira i prodavao ih je petkom kada je bio sajmeni dan. Njegova je kuća bila na Baniji, u blizini rijeke Kupe, a moja je škola bila na Rakovcu tako da sam svaki dan tridesetak minuta do škole pješao. Kada bih u rijetkim prigodama imao vremena učio sam kako napraviti šešir i kako se koristi stroj za šivanje i u tome sam zaista uživao. Tako sam jedan dio Prvog svjetskog rata proveo u Karlovcu dok su moja dva ujaka Đuro i Frido također bili mobilizirani. Đuru koji je bio stariji odmah su poslali na frontu dok je Frido proveo veći dio rata u Karlovcu gdje je pohađao tečaj za oficire. Osamljen nije bio, jer je Tulo odnosno Naftali Bergstein služio vojsku zajedno s njim i postali su tako bliski prijatelji da smo mi djeca Tulu smatrali članom naše obitelji.

Frido i Tulo su ostali nerazdvojni prijatelj, a Frido ga je i upoznao s Ernom koja je studirala pravo u Zagrebu. Ona je svakodnevno bila na objedu u kući njegove sestre Berte (majka Srečka i Vere). Na taj način, pripremajući ručak studentima Berta bi ostvarila prihod čineći život lakšim ne samo sebi nego i studentima. Tulo se, što se već može naslutiti oženio Ernom 1918. godine.

Preseljenje

Nakon što je Prvi svjetski rat završio djed i baka preselili su se u Karlovac. A djed nije ljenčario nego je ubrzo otvorio obrtničku radionicu za proizvodnju češljeva od ovnujskih rogova. Njih nije bio problem nabaviti, jer je u Karlovcu bila velika tvornica za preradu kože. S vremenom kako se posao razgranao zaposlio je radnike i to iz sloven-

ske Škofje Loke gdje je proizvodnja takvih češljeva bila dio domaće radinosti. Poslije je djedov obrt prerastao u tvornicu češljeva i gumba ili puceta. Ujak Zvonko maturirao je u Karlovcu godine 1914. Bilo je proljeće, a već početkom jeseni počeo je na Sveučilištu u Zagrebu studirati pravo. No kako redovito pohađanje nastave nije bilo obvezno ubrzo se zaposlio u jednoj odvjetničkoj kancelariji. I tu je radio sve do završetka studija 1928. I sam je plaćao školarinu i sve svoje životne troškove. Jedno vrijeme je stanovao u studentskom domu, a poslije kad je već više zarađivao iznajmio bi sebi odgovarajući smještaj. Tijekom studija u Zagrebu hranio se u «Židovskoj studentskoj menzi» koju su financirali Židovi, a hrana je bila po vrlo niskim cijenama. Ta studentska menza bila je naravno i živo mjesto susreta i razgovora kolega i prijatelja. Diplomirao je 1928., a zatim godine 1934. je i doktorirao. A nakon položenog pravosudnog ispita otvorio je i svoju advokatsku kancelariju.

Rat, ljubav i stradanje

U listopadu godine 1939. Zvonko se oženio Doroteom, djevojački Schey, Židovkom iz Bjelovara. Njezin otac Rudolf bio je nastavnik u srednjoj školi, a umro je nekoliko mjeseci prije Doroteine udaje. Nakon toga Doroteina majka i sestra preselile su u Zagreb. Početkom Drugog svjetskog rata, ulaskom nacista u Zagreb i nakon proglašenja Nezavisne države Hrvatske, Zvonko je odveden u zarobljeništvo i do kraja rata bio je u Njemačkoj, u Neuebrandenburgu. No Dorotea i članovi njezine obitelji stradali su u Holokaustu.

Zvonko, teško pogođen gubitkom voljene supruge našao je utjehu upoznavši Zdenku čiji je suprug ubijen u Jadovnu. Zdenka je bila kći potpredsjednika Židovske općine Zagreb. On je prije Drugog svjetskog rata bio poznat kao dobrotvor, a bio je i vlasnik veletrgovine papira Lavoslav Steiner.

Sklopivši brak u Zagrebu Zvonko i Zdenka promijenili su prezimena u Novak kao znak novog početka i odselili su u Izrael gdje im se rodio sin Dani koji je danas profesor matematike i pisac stručnih knjiga zaposlen na Ithaca

Dorotea Mattersdorfer ^

College. Dani je oženjen izraelkom Hajom i imaju dvije kćeri Mejtal i Ednu.

Ujak Jožica

Trebalo bi nešto više napisati i o njemu. On je završio četiri razreda srednje škole i nakon toga radio je s ocem u tvornici češljeva, koju je nekoliko godina nakon toga preuzeo i brinuo se za poslovanje. Oženio se Katicom, djevojački Grünfeld, djevojkom rodom iz Koprivnice. Zajedno su živjeli u Karlovcu sve do 1941. No Jožicu su ubrzo ustaše ubile. A Katica je uspjela sa svojom majkom i kćerkom Leom, rođenom u Karlovcu 26. veljače 1932., pobjeći. Prvo su bile na Primorju, a zatim u Italiji gdje je Katičina majka umrla. Nakon završetka Drugog svjetskog rata Katica je s Leom emigrirala u Palestinu godine 1944. Lea se udala za Židova iz Litve koji je uspio preživjeti Holokaust. Njihova djeca Cipi i Josip već su djedovi i pradjedovi. No zbog pretrpljenih trauma u Holokaustu, Katica se mentalno razboljela i ostatak života morala je provesti u bolnici na odgovarajućoj skrbi. Ponekad se zaboravlja kada je riječ o useljenicima koji su dolazili odmah nakon rata u Izrael koliko je bilo među njima teško traumatiziranih osoba koje su zbog svih muka, užasa i tortura kroz koje su prošle, patile od psihičkih tegoba.

A sad o Slavku

Taj moj ujak radio je također u tvornici mog djeda, a oženio se Zlatom, djevojački Rosenfeld iz Koprivnice, 1938. U tom braku rodio se Branko. I kada se moj ujak Rudo vratio iz Francuske pridružio se obiteljskom poslu i odlično im je išlo pa su čak kupili i auto i vozili su se po okolnim selima prodajući svoje proizvode. No ta radost nije im bila duga vijeka, jer su ih ustaše uhitile i ubile. Moj djed bio je otpremljen u logor Jasenovac iz kojeg se nikad nije vratio. Slavkova žena Zlata i sin Branko i baka također su ubijeni.

Kazivanje o Rudolfu

Najmlađi je ujak bio, prema pričanju, vrlo živahno dijete koje nije voljelo školu te je moj djed odlučio da mora završiti

neki zanat i tako je učio kako se radi s metalom. Nakon što je izučio svoj zanat prvo se zaposlio u Karlovcu, zatim u Brodu na Savi, a nakon odsluženja vojnog roka došao je u Zagreb i zatim je radio u tvornici čokolade »Union«. Sport mu je išao puno bolje od škole, osobito nogomet i igrao je za židovski sportski klub »Makabi«, a ta zgrada u kojoj je Klub djelovao i danas postoji u zagrebačkoj Palmotićevoj ulici krijući mnoge tajne i sudbine, uglavnom tragične, nadarenih židovskih mladića i djevojaka od kojih je najveći broj njih ubijen tijekom Holokausta.

Rudolf je uoči rata zahvaljujući svojim vezama, uspio stići u Pariz gdje je radio u tvornici automobila Renault. Bio je i reli vozač u Francuskom auto-moto klubu. A onda se vratio u Zagreb i nastradao je kao žrtva ustaškog zločina.

Obiteljska odiseja se nastavlja

Moja ujna Zlata bila je krojačica i živjela je u Karlovcu do 1935. ili 1936. godine i zatim se preselila u Beograd gdje je živio i moj ujak Srećko. Tamo se Zlata udala za Aleksandra Acu Pašagića s kojim je u Beogradu živjela do 1945., kada su se preselili u Karlovac. Njihov stariji sin Miroslav rodio se 1938., postao je arhitekt, a mlađi Vladimir rođen 1947. Inženjer. Nakon rata, obiteljski posao nije dugo potrajao, jer im je imovinu oduzela i nacionalizirala komunistička vlast. Aco je umro godine 1976., a Zlata 2000. godine.

Ujak Srećko ^

Moja majka Zora

Ona je maturirala u Karlovcu i to u Komercijalnoj školi i radila je kao službenica u Herlingerovoj komercijalnoj tvrtki koja se bavila prodajom građevinskog materijala. Od svoje rane mladosti bila je gorljiva cionistkinja. 1935. udala se za mojeg oca Belu Steinera, apotekara, rođenog u Zaboku nedaleko od Zagreba. Otac je jedno vrijeme radio kao apotekar u Karlovcu gdje su se i upoznali, pa sam i ja tako rođena 1935. u tom gradu. Otac je poslije otvorio svoju privatnu ljekarnu u Trebnju, u Sloveniji gdje smo živjeli do početka Drugog svjetskog rata. I zatim pobjegli 1941. u Italiju. Do kapitulacije Italije 1943. živjeli smo u sabirnom

< Miriam s ocem Belomu u Trebnju 1941. godine

logoru Feramonti u južnoj Italiji. Otac se nakon toga priključio partizanima i radio u vojnim bolnicama. A majka i ja smo otišle u Karlovac i poslije u Zagreb kod mog ujaka Zvonka gdje se rodio i moj brat Joško 1946. Bio je vrlo boležljiv, gotovo paraliziran i liječnici su ulagali veliki trud da ga održe na životu. Njegovo odgajanje kao i školovanje za moje je roditelje bilo vrlo zahtjevno. Obitelj je također jedno vrijeme živjela u Ljubljani gdje je otac bio apotekar u vojnoj bolnici i umirovljen je s činom potpukovnika, a majka je umrla 1976.

Ja sam maturirala u Ljubljani, upisivala razne tečajeve i seminare za židovske lidere i omladinsku alija, a radila sam i u Jevrejskoj opštini u Beogradu. Nakon Šestodnevnog rata uselila sam u Izrael. Moj brat Joško ostao je živjeti u Zagrebu, bio je dugo godina, sve do svoje smrti, zaposlen na Hrvatskoj televiziji i to u filmskom programu, bavio se i filmskom kritikom i bio je veliki stručnjak za filmsku umjetnost. Pomalo povučén, ali izuzetno drag kao osoba. Njegova bogata filmska biblioteka poklonjena je Akademiji za film i kazalište u Zagrebu.

Istraživanje

O obitelji mojeg oca znam zahvaljujući natpisima na grobovima u Murskoj Soboti gdje još postoji veliki nadgrobni spomenik od bijelog mramora na kojem hebrejskim slovima piše Jakob Scheiber. To je ime i prezime pradjeda koji je imao tri kćeri Herminu, Malvinu i Karolinu.

Hermina se udala za Hinka Gostla iz Krapine i imali su kćer Iliku koja se pak udala za Hrvata prezimenom Trsinški. Njihova djeca i unuci danas žive u Zaboku, a Hermina i Hinko su ubijeni u ustaškim logorima. Malvina se udala za Slovenca i živjeli su u Mariboru. Ona je postala pobožna Židovka, a njezin je suprug bio kršćanski vjernik. Međusobno su poštivali svoju vjeru i vjeru onog drugog, u kući su se tako slavili različiti blagdani i dogovoreno je da ako se rode djevojčice da budu židovske vjere, a sinovi očeve. Rodila su se dva sina i dvije kćeri. Jedan od sinova Boris Kos bio je vrlo poznat karikaturist dok je drugi sin studirao teologiju i postao svećenik, dobro su mu išli strani jezici i posebice se posvetio proučavanju latinskog. Sudjelovao je na mnogim međunarodnim seminarima i kongresima, a bio je izabran i za bibliotekara u Vatikanu. Danas, kao umirovljenik živi u Japanu. Kćerke, Ksenija i Karmen držale su s majkom židovske blagdane, odlazile na ljetovanja sa židovskom omladinom, ali što se tiče vjere i vjerovanja nije bilo nikakve prisile. Ksenija nije imala djece, a sin od Karmen Davor Kracun bio je veleposlanik Slovenije u Ujedinjenim narodima. Danas je profesor na mariborskom sveučilištu.

Karolina se udala za Mavru Steinera, živjeli su u Zaboku i tu se rodio njihov sin Bela. Mavro je umro godine 1924. i pokopan je u Krapini. Karolina je bila brižna majka sva posvećena djetetu. Moj je otac bio magistar farmacije, ali i veliki obožavatelj i poznavatelj klasične glazbe. Bio je židovski vjernik, držao je do tradicije i svih običaja i blagdana, znao je otići kod bake Karoline i s njom provesti blagdan. Baka Karolina ostala mi je u dubokom sjećanju i to sam opisala u svojoj knjizi *Vojnik sa zlatnim dugmetima*.

Možda je baka! Oh, ako je baka, onda ju čekaju sve moguće muke. Zastala je na tren da vidi jesu li joj nokti čisti i je li joj haljinica uredna. Otrla je blatnjave cipele o travu i nastavila put hodajući polako i uspravno, podignute brade, ravnih ramena, dostojanstveno se zibajući i pažljivo stavljajući nogu pred nogu, tako da su joj prsti jedne noge gotovo doticali pete druge noge, visoko pri tome podižući koljena, onako kako su je uvijek podučavali prije bakinog dolaska. Već je mogla zamisliti kako se penje stubama koje vode u veliko predvorje što im je obično služilo za primanje gostiju iza posijela. Ići će napola žmireći, jer nije mogla gledati u one grozne slike koje su visjele tamo na zidovima, ali će ipak dobro paziti da ne skrene s uskog crvenog saga koji je vodio ravno do fotelje u kojoj je obično sjedila baka. Baka će sigurno opet imati na sebi onu crnu čipkastu bluzu s visokim okovratnikom. Sjedit će uspravno kao da je progutala štap, a kraj nje će stajati tata i mama i odgovarati na njena pitanja. Ona Biba poklonit će se kao balerina, a baka će se nasmijati i pozvati je u zagrljaj. Sretna što može zaboraviti na sve procedure skočit će baki u krilo, zagrliti je i poljubiti, a onda će čavrljati i smijati se do mile volje. Strašno je voljela baku. Bila je dođuše često namrštena, ukočena, stroga, teško je hodala, ali je ona osjećala da se baka ispod tog namrštenog čela i iza tog svog strogog pogleda kradom smiješi. Pričala joj je priče, uvijek jedne te iste, no ona ih nije dobro razumjela, budući da nije sasvim dobro znala govoriti »bakinim jezikom«, zato joj je pred kraj priče uvijek postajalo dosadno i nikada nije znala da li se princ oženio princezom i je li vještica ipak bila kažnjena, a djeca spašena. Nakon pričanja priče doći će, naravno, na red pokloni. To će sigurno biti jedna od onih divnih plišanih kutija u kojoj se čuva prstenje, broševi, narukvice, naušnice i drugi nakit. No još prije nego što ona uspije vidjeti što

je u kutiji tata će kutiju spremi u željezni ormar (samo ga on zna otvoriti), a baka će na svom jeziku reći:

– To ćeš nositi kad porasteš.

Baka će potom htjeti u šetnju vrtom, da vidi je li cvijeće koje su zajedno sadile već procvalo. Ona će baki donijeti štap i time će za služiti još jedan poljubac u čelo. Kažu da je baka nekad također bila mala djevojčica, da se tukla s dječacima, gađala ih kamenčićima, verala se po drveću, igrala se skrivača, vikala, svadala se – kao i sva djeca. Ali tko zna je li to uopće istina«.

Ta moja baka stradala je u ustaškom logoru Đakovo pod imenom Katarina Steiner. U jeruzalemskom muzeju Holokausta Jad Vašemu tamo gdje je odjel na kojem piše Hrvatska-Croatia, izložena je njezina crna, čipkasta bluza, fotografija i još je ispisano nekoliko podataka o njoj.

Još jedan pogled unatrag

Uspomene me sustižu i pred oči mi izlazi život moje obitelji u slovenskom gradiću Trebnju gdje je otac kao farmaceut vodio ljekarnu. A mama se družila s gospođama koje su vodile Odbor za socijalnu pomoć. Odbor je bio vrlo aktivan, jer su sve češće uoči početka Drugog svjetskog rata stizale židovske izbjeglice iz Čehoslovačke, Njemačke, Austrije na putu u Palestinu. Od izbjeglica su saznali što se događa sa Židovima u Europi. No iz nekog nerazumljivog razloga nisu Židovi vjerovali da će ih zla sudbina zateći čak i u malom slovenskom mjestu u kojem je živjela samo jedna jedina židovska obitelj. Ipak, tata je bio upućen u sve ono što se u Europi događalo. Svakoga dana primao je troje novina na slovenskom, njemačkom i hrvatskom, slušao je i radio, posebice BBC. A navečer bi se u unutarnjoj prostoriji apoteke okupili mnogi mještani i uz zemljopisnu kartu tata bi pribadačama raznih boja prikazivao gdje se što događa na bojnom polju u Europi. Što više, pričao je kako se radi o događajima koji s nama nemaju veze. Bio je lipanj 1941. Rat je već bio u cijeloj Jugoslaviji. Mama, koja je bila u stalnoj vezi sa svojom majkom i braćom u Karlovcu saznala je o deportacijama Židova u logore. Vrlo zabrinuta za svoju obitelj odlučila je otputovati u Karlovac zajedno sa mnom.

Miriam (5 i pol godina) ^
u Trebnju 1941.

I stigli smo baš u vrijeme kada su Židove odvodili u logore. Mama je još bila u Karlovcu na popisu stanara na adresi na kojoj je obitelj stanovala. Ustaše su odredile da moramo u logor Stara Gradiška. U tom trenutku dogodilo se najgore za mene koja sam bila dijete. Odvojili su me od majke i gurnuli u vagon u kojem su bila samo djeca, a majka je negdje drugdje odvedena. Imala sam samo pet i pol godina i nikada se ranije nisam odvajala od mame. Odjednom sam bila u vagonu punom djece koju nisam poznavala. Vlak je krenuo. Tri dana i tri noći bila sam odvojena od majke, preplašena, nisam mogla razumjeti što se događa i zašto, pitala sam se cijelo to vrijeme: »Gdje je moja mama?« Čak sam joj i zamjerala svojim dječjim srcem zašto me je ostavila, kako mi je to mogla učiniti? Bilo je bolno i traumatično i ostavilo je na mene trajne posljedice. Majka i ja o tome nismo govorile, no u podsvijesti ostalo je neizgovoreno: »Gdje si bila, kako si mogla dopustiti da se to dogodi?«

U međuvremenu tata je uspio dokazati da smo s teritorija pod talijanskom okupacijom i tako smo, što sam već spomenula, bili odvedeni u logor Feramonti u Italiji. U Gravivni, nedaleko od Barija bila je partizanska bolnica u kojoj

^ Otac Bela, Miriam i majka Zora u partizanima 1944.

je otac radio kao farmaceut, mamu su zaposlili u administraciji, a ja sam svakog dana pješačila jedanaest kilometara i raznosila poštu i poruke koje su stizale ljudima u logor.

Kamo dalje

Bila sam odjevena u uniformu male partizanke koju su specijalno za mene sašili, te sam više puta tako uspjela »uhvatiti« prijevoz s britanskim vojnicima. Održavali smo kontakt s mnogim Židovima koji su se kao i mi našli silom prilika na tom području u južnoj Italiji. Sreli bi i vojnike organizirane u posebne skupine koji su namjeravali useliti u Palestinu. Država Izrael još nije postojala. Postojala je i mogućnost odlaska u Ameriku s takozvanim Rooseveltovim certifikatima. Moji roditelji odlučili su se za povratak u Jugoslaviju, jer željeli su znati što se dogodilo s ostalim članovima naše obitelji. I kada smo napokon došli u Karlovac hodali smo od kuće do kuće i nikoga od naših nismo pronašli. Tada smo saznali da je baka Karolina umrla u logoru Đakovo. Samo se jedan mamin brat vratio iz njemačkog zarobljeništva.

To je ta tužna židovska bilanca Holokausta i pokušaja uništenja židovskog naroda.

Moj otac ostao je u vojsci i bio je zadužen za sve vojne ljekarne u Sloveniji. Živjeli smo u Ljubljani gdje sam s jedanaest godina krenula u školu, a godinu dana nakon završetka rata rodio se moj brat Joško.

Majka me je povezala sa Židovskom općinom u Zagrebu kao i Savezom jevrejskih opština u Beogradu te sam postala prava židovska aktivistica i odgojiteljica djece i omladine u židovskim ljetovalištima. Dobivši stipendiju i nakon što sam završila dvogodišnji studij u Izraelu, osnivala sam židovske omladinske klubove u svim gradovima bivše Jugoslavije. A u svojem srcu znala sam da želim iseliti u Izrael.

Odlazak u Erec

Godine 1971. krenula sam u Izrael, a u to vrijeme se tamo radilo na osnivanju tzv. Community Centres, što je bila moja profesija i to sam radila više od deset godina. U međuvremenu sam se udala i rodila kćer Nogit. Nakon

< Miriam Steiner Aviezer (peta s lijeva) sa članovima Hitahduta u Jad Vašemu, Izrael

toga bila sam zaposlena u Jad Vašemu i zajedno uz poznatog intelektualca Cvi Lokera radila sam na obradi Pinkas Hakehilot Jugoslavija i na leksikonu s imenima i podacima o Pravednicima među narodima, nežidovima koji su riskirajući svoj život i život svoje obitelji, spašavali Židove.

Prevela sam i na hebrejski knjigu autora Erwina Millera »Izabrani za umiranje« koju je izdavačka kuća Durieux zajedno s Otvorenim kulturnim forumom objavila 2004. U Izraelu knjiga je objavljena 2014.

Napisala sam i knjigu *Vojnik sa zlatnim dugmetima* koja je izašla na slovenskom jeziku, a godine 1964. objavljena je na ivritu, engleskom i hrvatskom. Vrlo su zapažene dvije moje priče *A Gift*, *A Memory* i *Thanks*, objavljene u *The Washington Postu* 1982. Posljednjih dvadesetak godina svoje vrijeme posvećujem Organizaciji židovskih useljenika s područja bivše Jugoslavije, a radim i na dokumentarnom filmu o Holokaustu na području nekadašnje Jugoslavije. Kao članica Komisije za priznavanje Pravednika među narodima u Muzeju Jad Vašem, objavila sam na hrvatskom jeziku knjigu *Hrvatski pravednici*, u knjizi *The Slovenian Righteous Among Nations* sve događaje za koje sam znala kako je netko od Židova uspio preživjeti, jer im je netko pomogao. Ta istraživanja i kazivanja objavljena su u *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations*, svezak II. u izdanju Jad Vašema.

Miriam Steiner Aviezer ^
prilikom otvorenja biblioteke u
spomen na brata Joška Steinera

Moja kćerka Nogit je psihoterapeut i živi sa suprugom i dvoje djece u mjestu Nes Cion.

Moj suprug bio je direktor Odjela za izradu novčanica u Bank of Israel, a kada je otišao u mirovinu objavio je dvije knjige, roman i zbirku kratkih priča o Židovima u Iraku, jedna od njih Rose Water, prevedena je na engleski. Šmuel je nedavno umro.

Život? On nekako ide dalje. A uspomene? One su uvijek tu, u meni zajedno žive dani sreće i dani tame.

Miriam Steiner Aviezer >
u Gaju pravednika,
Jad Vašem, Izrael, 1991.

Djeca svijeće

MIRJAM BING-DREMPETIĆ

Imena mojih roditelja su Maca i Joško Bing. Holokaust im je u njihovoj ranoj mladosti, zauvijek nasilno odnio roditelje, braću i sestre, ali oni su izdržali, prkoseći svim teškoćama koje su ih zadesile, oženili se i dobili nas, tri kćeri, kojima su dali imena iz Tore: Mirjam, rođena 12. 11. 1955., i blizanke Dina i Ruth, rođene 12. 8. 1958. godine.

Roditelji su nam, bez obzira na skromne prilike pružili židovski odgoj i akademsko obrazovanje. Tako su moje sestre doktorice znanosti, jedna na području medicine, a druga stomatologije, a ja sam magistra socijalnog rada. Najstarija sam od sestara Bing. Danas sve tri živimo u Izraelu i time smo ispunile cionističku težnju naše obitelji i nas samih.

Majku su od malena zvali Maca. U dokumentima je upisana kao Magda Bing, rođena Rosenberg. 5. svibnja 1924. godine, u obitelji Gizele, rođene Bayer i Josipa Rosenberga. Otac Josip se rodio u Kuli 27. prosinca 1893. godine u bračkom Johanu Rosenbergu rođene Kershner, s Emerichom Rosenbergom. Johanin djed Solomon Kerschner se doselio u Našice 1790. godine. U drugoj knjizi Jasminke Domaš, o tom dijelu naše obitelji detaljno piše naša rođakinja Sonja Makek Bar Sela, koja je i našeg oca Joška i mene, uz generacije članova Židovske općine u Zagrebu učila hebrejski jezik. Sonja je također sudski tumač za hebrejski i u više je mandata bila članica Vijeća Židovske općine Zagreb.

Zahvaljujući majčinom bratiću Zlatku Rosenbergu, saznala sam da se i korijeni obitelji Rosenberg mogu pratiti unatrag do 18. stoljeća kada je Mojsije Rosenberg, trgovac kožom, starom odjećom i žitom stigao u Zlatnu dolinu, Slavonsku Požegu i tamo 1815. godine dobio kao Židov, pravo boravka.

Korijeni

Naša se majka Maca rodila u selu Podgoraču, blizu Našica. Dobila je židovsko ime Rahela, po svojoj baki. Nekoliko godina kasnije na svijet je stigao i brat Julije, kojeg su zvali Đusi. Njezin otac Josip Rosenberg bio je trgovac mješovitom robom i ubrzo se obitelj preselila u grad Našice, gdje je Josip unajmio kuću u kojoj su živjeli i imali dućan. Kad je krenula u prvi razred, Maca je bila jedina Židovka u školi i dobivala je pohvale za odličan školski uspjeh. Godine 1941. pohađala je Trgovačku akademiju u Čakovcu, drugi razred. Tu ju je zatekao dolazak Drugog svjetskog rata. Morala je prekinuti školovanje i vratiti se u Našice. Ondje se zaposlila u foto-laboratoriju ateljea u vlasništvu Toth Melanije i Josipa. Na jesen je Macin otac uhapšen i zatočen u koncentracijskom logoru Jasenovac, te je od tamo dopisnicom molio suprugu Gizelu da mu pošalje zimski kaput.

I naša se majka našla u smrtnoj opasnosti, pa je te zime u veljači 1942. godine, zajedno sa sestričnom Macom Sekulić rođenom Stein, iz Sente ilegalno, s grupom Roma prešla preko zaleđene Drave u Mađarsku. Tu su se skrivale kod rođaka Farkaš Terusa i Mancijeni, pravile se nijeme i

Trgovina Josipa Rosenberga: fotografija je snimljena 1927. godine u Našicama, ispred Trgovine mješovitom robom Josipa Rosenberga.

Na ulazu su roditelji Josip i Gizela, a između njih njihova trogodišnja kćerica Magda.

ilegalno radile kod seljaka i učile mađarski jezik. Mama je poslije rata, uvijek njima bila zahvalna na pruženom skloništu i pomoći i nastojala im se odužiti. Iako je naša majka bila nekoliko godina mlađa od sestrične Mace, morala se za nju brinuti. Ipak su bile uhvaćene i bačene u »Shuphaus«, mjesto za deportaciju Židova u Budimpešti. Odatle su poslana na jedno seljačko gospodarstvo na rad. Uspjele su od tamo pobjeći i s Rusima su se 1945. preko Subotice, žive vratile u Našice.

Majci je bila strašna spoznaja da je izgubila sve svoje. Otac joj je ubijen u Jasenovcu, a majka i brat su ubijeni u Auschwitzu ili na putu do tamo, jer brat nije mogao hodati, bolestan od tuberkuloze kostiju, a majka slaba. Kad se Maca vratila u Našice, shvatila je da se zapravo nema gdje vratiti. Stan i trgovina su bili opljačkani, a preko prostirke za brisanje nogu susjednog stana bio je prebačen ručni rad njezine majke. Drugi je vidjela u gostionici. Nitko joj nije ponudio da sjedne, nitko joj nije uputio riječ utjehe, ni pružio času vode. Srce joj se slomilo od žalosti i do kraja života više se nikada nije vratila u Našice.

Nakon Drugog svjetskog rata naši su roditelji s obitelji Farkaš održavali kontakt ne samo pismima, već i uzajamnim posjetima i ljetovanjima u Istri. Bile smo s roditeljima i nas tri sestre kod njih u predivnom posjetu Budimpešti. Tamo smo upoznali i Mancinu kćerku Veru i unuku Doru. I danas se sjećamo provedenih zajedničkih trenutaka na otoku Margit Szigetu u bazenu s umjetnim valovima i uzbuđljive vožnje vlakićem u luna parku. Drugi puta tamo sam bila s tatom kad sam ga pratila u Izrael k sestrama. Manci Neni tada više nije bila živa, no vidjeli smo Veru, pedijatricu i njezinu Doru. Danas sam s Dorom u vezi na Facebooku. Udana je za Ivana Igaza, s kojim ima troje djece. S njom sam se prije nekoliko godina susrela u Budimpešti na kongresu Židovskih žena, kada sam tamo sudjelovala kao članica Ženske sekcije Židovske općine Zagreb. Tom mi je prilikom rekla da je završila studij za učiteljicu u Tel Avivu i u Budimpešti i da radi u Mađarskoj u školi stranih jezika. Prije osam godina bila je s mužem i troje djece na ljetovanju na otoku Krku, u Hrvatskoj.

Nakon 1945. zbog novonastale situacije, Maca se odlučila preseliti u Čakovec kod bratića dr. Arpada Brandla i njegove supruge Klare i njezine kćeri iz prvog braka Vere. Klara i Arpad zajedno su dobili i kćer Vlastu. Tamo se na kratko zaposlila u računovodstvu trgovačkog poduzeća »Granap«. Naša majka sudjeluje u omladinskim radnoj akciji na izgradnji pruge Brčko-Banovići, a onda radi na suzbijanju pjegavog tifusa i drugih bolesti u Bosni i Hercegovini od 13. rujna do 7. listopada 1946. Potom se Maca nastavila školovati na Srednjoj medicinskoj školi za medicinskog tehničara u Zagrebu koju je završila 1947. godine. Stanovala je u internatu škole za medicinske sestre u Mlinarskoj ulici. Poslije je u Zagrebu bila podstanar. Neko je vrijeme živjela u zgradi Židovske općine u Palmotićevoj 16. Maca je dobivala pomoć kao žrtva fašističkog terora.

Snovi i stvarnost

Ponovno se zaposlila 6. ožujka 1948. godine u Ravnateljstvu Medicinskog fakulteta u Zagrebu. Studirala je pravo i medicinu. Kao apsolventici prava, nežidovski su joj kolege priredile neslanu šalu i ukrali indeks. Da bi nastavila studij trebala ga je rekonstruirati i skupljati ponovno potpise profesora prema zapisnicima ispita, no ona za to nije imala više psihičke snage, odustala je i napustila studij. Ipak, položeni ispiti na Medicinskom fakultetu su joj priznati, tako da je stekla višu stručnu spremu. Tada, a i kasnije družila se sa židovskom omladinom koja je, kao i ona preživjela Holokaust. Upoznala se tako i s našim ocem. Htjela je zajedno s njim useliti u Izrael, ali naš je tata još bio mobiliziran i nije dobio dopuštenje, pa su zajednički odgodili iseljenje.

Majka je također bila na ljetovanju na otoku Cresu. Od tada se družila s prijateljicom Zdenkom Sigler kasnije udanom Kosak. Za Joška se udala 15. 12. 1954. godine. Njihovi su vjenčani kumovi bili bračni i liječnički par Sila. Doktor Sila je kasnije bio direktor Psihijatrijske bolnice Vrapče u kojoj je naša majka do mirovine radila, a njegova supruga je puno pomogla našem ocu dok se borio sa zloćudnom bolešću. Drugi bračni par kumova bili su Vodenik Ferdo

i Vlasta. S njihovom kćerkom Asijom moje sestre i ja proslavile smo zajedno mnoge rođendane.

Zbog velikog stresa, Maca je mislila da neće biti sposobna za majčinstvo, no podarila je svijetu nas tri. Odselila se iz Zagreba prema mjestu rada supruga Joška i tamo je uvijek nalazila zaposlenje: u osječkoj općoj bolnici i poslije u karlovačkom Domu zdravlja. No roditelji su se stalno nadali povratku u Zagreb. To im se ostvarilo 1967. godine. Majka je dobila posao višeg medicinskog laboranta u Psihijatrijskoj bolnici Vrapče gdje je radila do mirovine. Bila je sretna kad su sestre poslije diplomiranja udale i odlučile s obiteljima napraviti aliju 1982. I posjetila ih je zajedno sa suprugom u Mevaseret Zionu u Jeruzalemu. Veselila se je svojim unucima. Umrla je u Zagrebu, 9. prosinca 1986. godine i leži u obiteljskoj grobnici na židovskom dijelu groblja Mirogoj u Zagrebu.

Otac, Joško, Josip Bing rođen je u selu Bušetini, blizu Virovitice, 14. kolovoza 1919. godine u braku Adolfa i Roze Bing rođene. Kraus. iz mjesta Pitomače. Roza je bila kćerka od Jakoba i Julijane Kraus. Roza je imala četiri sestre i dva brata.

Bingovi su porijeklom iz Porajnja u Njemačkoj. Obitelj se odatle odselila u Mađarsku, a Joškov djed Josip sa suprugom Šarlot je došao iz Burgenlanda, gdje je radio kao zakupnik imanja grofova Esterhazija.

Kad su Bingovi stigli u Bušetinu, njihovo je prezime zabilježeno kao Büng. Imali su gostionu i dućan mješovitom robom. Živjeli su od 1830. do 1900. godine i zakopani su na Židovskom groblju u Virovitici. Potkraj Prvog svjetskog rata, 1918. opljačkao ih je tzv. Zeleni kadar. Obitelj je to teško pogodilo. Naš je otac imao tri sestre Selinu, kasnije udanu Ferber, rođenu 1902., Elzu, rođenu 1905. i Milicu, rođenu 1907. i dva brata: Milana, rođenog 1912. i Zlatka koji se rodio. 1921. Sva su se djeca rodila u Bušetini. Obitelj se pridigla zahvaljujući dobrim seljanima i preselila 1922. u grad Viroviticu, gdje su kupili kuću i zemlju. Na mjestu te naše kasnije srušene kuće, podignuta je robna kuća, a Virovitičani taj ugao i dan danas zovu – »Bingov čošak«, na adresi ulica Stjepana Radića 1. A da bi opstali, otac Adolf i starija djeca

radili su u trgovini mješovitom robom i skladištu, također uzgajali stoku za tov, a zemlju su dali u zakup seljacima.

Najstarija sestra Selina završila je trgovačku akademiju, Milan gimnaziju i Milica I Elza su završile srednju školu i radili su u trgovini.

Naš otac Joško je krenuo na studij na Kemijski odsjek Tehničkog fakulteta nakon što je maturirao 1938. godine.

Na žalost, 1939. godine je umro Joškov otac Adolf, koji je obnašao dužnost predsjednika Hevra kadiše Židovske općine u Virovitici, u vrijeme dok je zajednicu vodio rabiner dr. Herman Ezekiel Kaufman, porijeklom iz Rumunjske, i koji je svoj studij završio u Beču. Grob našeg djeda Adolfa Binga nalazi na Židovskom groblju u Virovitici. Vođenje trgovine i brigu o Jošku, studentu i najmlađem bratu Zlatku, koji je tada bio učenik srednje tehničke škole u Leskovcu, preuzela je majka.

Sestra Milica je bila aktivna cionistica, pisala pjesme i objavljivala u židovskom listu »Ha Aviv«. Naš je otac pripadao naprednoj cionističkoj omladini i na pustari Golenić je učio o poljoprivredi i pripremao se za useljenje u Izrael. Tu je upoznao buduće prijatelje Linka Šterna i Floru rođenu Levi.

Dolaskom na vlast ustaša i nacista, morao je prekinuti studij na trećoj godini, zbog rasnih zakona i bio je proganjan kao Židov. Prema riječima, njegovog prijatelja, g. Zdenka Sternberga bio je osuđen na smrtnu kaznu zbog verbalnog i fizičkog konflikta s radikalnim ekstremistima, odnosno bio je »optužen« zbog vrijeđanja hrvatskog naroda, kad je na sastanku Udruženja tehničara iznio nepravilan stav ekstremista i nacionalista prema Židovima, jer su Židovi dobri građani Hrvatske, a da su Frankovci neprijatelji Hrvata. Izvršenje osude, na sreću, nije dočekao, jer je propala stara Jugoslavija.

Vratio se kući, gdje je u vrijeme Nezavisne države Hrvatske skupa s obitelji bio izložen maltretiranju ustaša. Svi članovi obitelji, osim ostarjele majke, tjerani su na prisilni rad čišćenja i nošenja blata s ulice, pranje zahoda i drugo. Uz to su bili javno ponižavani i vrijeđani od ustaške mladeži. Neki prijatelji i poznanici su se izlagali smrtnoj

opasnosti da bi Židovima pomogli, kao i pojedini katolički svećenici, koji su ih zagovarali kod vlasti i pokušavali ih zaštititi od progona i od ponižavajućeg prisilnog rada, u čemu, na žalost uglavnom nisu uspijevali. Židovi su izgubili ljudska prava, nisu smjeli ići na javna mjesta. Tada je moj otac imao dvadeset i dvije godine, no nije se dao slomiti ni duševno ni fizički.

U kolovozu 1941. ustaše su obitelj Bing skupa s Joškom odveli u logor i zatočili s drugim Židovima Virovitice i okolice, zajedno sa skupinom Srba, te ih držali četrnaest dana u bjelovarskom Mlinu i magazinu, jer za njih u logoru Jasenovac »još nije bilo mjesta«. Neki Židovi su se snašli i iskoristili poznanstvo s komandantom bjelovarskog logora, kapetanom Penavom, kada je jedan od zatočenika prepoznao svoga bivšeg jugoslavenskog kapetana kojem je on bio posilni u bivšoj Jugoslavenskoj vojsci. On je skupa s drugima izmolio da ih se pusti iz Mlina. Prebacili su ih u prostorije jedne tvornice u Virovitici, držali ih i dalje zarobljene, a odakle su ipak, na kraju, privremeno pušteni kućama.

Prisiljavali su židovske obitelji da daju novac za kontribuciju za gradski bazen i za otkup židovskih talaca, koje su zadržale ustaše. Židovski su stanovi sistematski pljačkani od organiziranih grupa, koje su dolazile iz Mađarske, ali i iz domaćeg Kulturbunda.

Zato se, na nagovor majke u rujnu 1941. sa sestrom Milicom i mlađim bratom Zlatkom, naš otac Joško pokušao spasiti bijegom u Mađarsku, tako što su ilegalno prešli Dravu u susjedno mjesto Barč. Tamo su im rođaci kupili željezničke karte do Budimpešte i dali im adresu stana, gdje su trebali stanovati i zatražiti azil. No, pazikuća u Budimpešti je vidio da znaju jezik, ali da nemaju dokumente pa ih je prijavio policiji. Pokupili su ih i odveli u centar za deportaciju. Odatle su ih rasporedili u jedan mali židovski logor pod policijskom stražom, a židovskom samoupravom, gdje su tri mjeseca čekali da dobiju dozvolu boravka u Mađarskoj, što im nije odobreno, pa su ih vratili preko Legrada. Tamo su naletjeli na hrvatske žandare kojima su pokazali svoje legitimacije i potplatili ih da ih puste u Lud-

breg na stanicu pa doma u Viroviticu. Kući su se vratili 6. prosinca 1941. godine.

Cijela obitelj je, osim udane sestre Seline, otjerana u kolovozu 1942. iz Tenje preko Osijeka i Zagreba u Auschwitz, uvjereni da idu na rad u Njemačku i od tamo se nisu vratili. Na kraju je i sestra Elza, udana u Čakovcu za Belu Gutmana, dok je njezin suprug bio na prisilnom radu u Mađarskoj, odvedena u Auschwitz 1944. godine gdje je i ubijena.

Otac Joško je izbjegao kobni transport tako što je nabavio propusnicu u Sv. Ivanu Zelini i sklonio kod obitelji sestre Seline Ferber rođenu Bing, koja je tu živjela sa suprugom Edwinom Ferberom i njihovo dvoje male djece Leom, kasnije udanom Goldner i Brankom. Već za mjesec dana uvidio je da je i tamo postalo preopasno, pa je šogor Edwin Ferber uspio pribaviti putni list za talijansku zonu, preko jednog sudskog pripravnika. Naš otac je s tim dokumentom uspio doći 1. ožujka 1942. u Crikvenicu kod rođaka Benedeka i njegove supruge, kao podstanar. Dobio je pravo boravka kao ex Jugoslavo. Konfiniran je 1. studenog 1942. interniran u talijanski sabirni logor u Kraljevici, odakle je po zatvaranju logora u ljeto 1943. premješten u logor na otoku Rabu u ožujku 1943., gdje su logoraši izloženi klimatskim nepogodama i malaričnim komarcima gradili drvene barake, u kojima su poslije bili smješteni. Tamo je radio u kuhinji. Aktivno je sudjelovao u pripremama za razoružavanje talijanskih vojnika u vrijeme kapitulacije Italije i krenuo 1943. s otoka Raba sa židovskim Rapskim bataljonom na oslobođeni teritorij u partizane.

U Narodnooslobodilačku vojsku je stupio dobrovoljno 5. rujna 1943. godine. Rapski židovski bataljon rasformiran je i naš je otac raspoređen u treću četu III. bataljona Druge Proleterske brigade VII. Banijske divizije. Sudjelovao je kao aktivni borac u borbama te brigade po Kordunu, a u bitci za oslobođenje Gline 11. siječnja 1944., bio je ranjen. Joško je 7. rujna 1943. postao SKOJ-evac. Radio u pratećoj četi Glavnog štaba. U veljači 1944. godine, otac je s partizanima prešao u Slavoniju. Nakon toga je došao na daruvarsko područje od veljače do rujna 1944. obavljao je dužnost šefa kemijskog Laboratorija VI. slavonskog korpusa u Daruvaru

do kraja rata, a kada je prešao u Osijek od 4. kolovoza 1945. bio je u Gardijskoj brigadi.

Joško je otišao u Viroviticu vidjeti svoju kuću. Nije bila prazna. U njoj je živjela obitelj danas poznatog glumca Rade Šerbedžije. Pokušao je bar skupiti i izvući nešto obiteljskih stvari. Tako je primjerice izvukao kompletnu spavaću sobu od javora, ali je saznao da je obližnja vojarna zaplijenila njegov pisali stroj. Otišao je po njega u vojarnu, našao ga, ali na izlazu ga je skupa s mašinom zaustavila straža. Pod optužbom da je ukrao pisali stroj bačen je u pritvor. Na kraju je ipak izašao, noseći ponosno pod rukom svoju pisali mašinu.

Primljen je za člana KPJ 19. ožujka 1946. u organizaciji Gardijske brigade. Tamo je bio šef kemijskog laboratorija Gardijske brigade u Zagrebu pri Vladi i Centralnom Komitetu KPH. Te je dužnosti obnašao na oficirskom položaju komandanta bataljona.

Joško je 22. prosinca 1945. odlikovan Ordenom zasluga za narod sa srebrnom zvijezdom Trećeg reda.

Od Ministarstva narodne obrane je od 6. ožujka 1946. po odlasku prof. Ivica Berkeša postavljen za šefa Kemijskog laboratorija NR Hrvatske. Na toj je dužnosti ostao do demobilizacije 23. srpnja 1947. Zaposlio se u Predsjedništvu vlade Hrvatske. U Zagrebu je živio na Savskoj cesti kod tete Katice Ungar, kojoj su oba sina Zvonko i Bela ubijena u Auschwitzu i sa snahom Reginom Ungar, udovicom od Bele Ungara, te s njezinim unukom Slavkom koji je preživio u partizanima, gdje je bio kurir za vrijeme rata, te poslije krenuo u Partizansku gimnaziju.

Joško je skupio snagu da 1950. nastavi i dovrši prije rata započeti studij kemije i diplomirao na Tehničkom fakultetu u Zagrebu 1954. godine. Studijsku je praksu imao u Bavarskoj na bolestima piva.

Od obitelji su preživjeli Holokaust samo on i sestra Selina. Nakon što im je kuća, zemljište i šuma kao nasljednicima vraćena, bila je odmah nacionalizirana, tako da se niti sestra ni Joško nisu mogli tamo nastaniti.

Uz sav svoj rad, Joško je našao vremena za druženje s drugima koji su preživjeli Holokaust. Na takvim je dru-

Maca i Joško Bing s tri kćeri u Švarči (Karlovac) 1960. godine

ženjima upoznao Macu. Njihovo je prijateljstvo okrunjeno brakom 12. 12. 1954.

Joško se zaposlio u kemijskom laboratoriju u DIP-a Belišće. Tamo se je preselio skupa sa suprugom i 12. studenog 1955. su dobili kćerku Mirjam.

Nakon požara, 1956. godine se odselio s obitelji u Karlovac, gdje je radio u Jugoturbini kao šef laboratorija za ispitivanje materijala i kao profesor na Višoj tehničkoj školi. U tvorničkom naselju Švarča kraj Karlovca, od tvornice je dobio na uporabu trosobni stan. Naša se obitelj 12. 8. 1958. povećala za Dinu i Ruth, prve blizanke u povijesti naselja Švarče. Sa Švarče smo se preselili u grad Karlovac, na Rakovac. Od 1967., pa sve do mirovine, otac je radio u Carinarnici Zagreb, kao šef Kemijskog laboratorija Savezne uprave Carina pri Ministarstvu Financija. Ponovno smo se preselili, ovog puta u Zagreb, prvo u naselje Siget u Novom Zagrebu, a godinu dana kasnije u Maksimir.

Otac nam je pričao da je od malena učio hebrejska slova. Sve do zatočenja u logoru, u njegovoj se obitelji čuvao šabat i jelo košer. Naša obitelj je bila upisana u Židovsku općinu u Zagrebu. Joško je petkom navečer i blagdanima, kad god je bilo moguće odlazio s nama u Židovsku općinu, a nas vodio u »Pionirski klub« da se družimo s djecom židovskih prijatelja i s njima nastupamo na prigodnim priredbama. Otac je bio aktivan član i u jednom mandatu bio je i član Vijeća Židovske općine Zagreb. Roditelji su nas redovito slali na ljetovanja i međuklupske sastanke. Išli smo na tečajeve hebrejskog zajedno. 1975. godine sam kao maturantica poslana u Jeruzalem na seminar za primjenu audiovizualnih metoda, kad sam posjetila očevog bratića Đusija Binga u Risponu, koji je tamo uzgajao naranče i pamuk. Taj bratić je herojski preživio jasenovački proboj.

Svi očevi izraelski prijatelji su me nesebično pomagali, kad sam bez roditelja 1978., bila na teškoj operaciji kralježnice u bolnici Tel Hashomer u Lodu, nedaleko od Tel Aviva. Pomogli su mi čak da pribavim dva dobrovoljna davatelja krvi za operativni zahvat, a iza operacije sam na oporavku bila kod obitelji Joškovog prijatelja Vlade Zeeva i njegove supruge Tanje Tamar Milo te njihovo dvoje djece.

< Maca i Joško Bing (sjede) s kćerkama Dinom (lijevo), Ruth (stoji u sredini) i Mirjam (desno); fotografija je snimljena 1980. godine.

Vratila sam se u Zagreb u gipsu, ali na vlastitim nogama, tako da sam nastavila studij socijalnog rada. Diplomirala sam i udala se 1981. godine. Iste su godine i moje sestre diplomirale i udale se, a sestra Ruth rodila našim roditeljima prvu unuku. Već iduće godine, prvo Ruth s obitelji, a onda i Dina sa suprugom odlučuju se za useljenje u Izrael, davni san naših roditelja.

1982. godine Joško i Maca posjetili su djecu Dinu i Ruth, koja su napravila aliju sa supruzima, preko Sohnutovog kampa u Austriji u Merkaz klita Mevaseret Cion. Teško im se bilo prilagoditi na novu okolinu i započeti novi život u Izraelu, počele su učiti ivrit, sto su morale prekinuti da bi se zaposlile. Nije im se priznao staž, pa su ga morale ponoviti, no nisu odustale i danas rade i žive u Izraelu.

Preranom smrću supruge, otac ostaje udovac i tada se odlučuje da napravi aliju. Odlazi živjeti u Izrael kod svoje djece. Umro je u Haifi nakon duge i teške bolesti 28. srpnja 1996. godine. Pokopan je na groblju u Nahariji.

Gdje god smo živjeli naša je kuća uvijek bila puna gostiju. Od susjeda koji su došli pogledati dnevnik na televiziji, pa do prijatelja koji su navratili na nedjeljnu popodnevnu kavu i kolače ili kartati remi. Dolazili su uglavnom prijatelji

koje su roditelji stekli za vrijeme i neposredno iza Drugog svjetskog rata. Većina gostiju bila je židovskog porijekla. Gdje god su išli zajedno, Maca i Joško su bili rado viđeni i srdačno dočekani i uvijek se lijepo o njima govorilo. Dugo nakon majčine i očeve smrti na svom sam poslu, kao socijalna radnica Židovske općine Zagreb, slušala priče članova zajednice, o tome kako su prošli dio stradanja zajedno s našim roditeljima, čak i kako im duguju svoj život.

Mi, tri sestre koje sada živimo u Izraelu ponosne smo na naše roditelje. Nisu nam puno pripovijedali o onome što su prošli, no osjetile smo da trpe veliku bol, pa nismo puno ispitivali. Oni su u ljubavi našli oslonac jedno u drugome da lakše nastave živjeti. Mi smo »djeca svijeće«. Podsjećali smo ih na stradale članove obitelji i po njima dobile imena. Naša djeca odrastaju sa sjećanjem na ono što se događalo našim roditeljima, ali sa motom »Da se nikada više ne ponovi«.

Tri sestre: Ruth (desno),
Mirjam (u sredini) i Dina (lijevo),
Haifa, kolovoz 2016. godine >

Aida iz plemena Mapuche

ANDRES KISS TAUSSIG

Iz duge i nekad mnogobrojne povorke mojih predaka čijih potomaka danas ima vrlo malo izdvojio bih mog djeda imenom Josef Taussig Kraus kojeg je resila izuzetna dobrota. Rođen je godine 1895. u Slavonskoj Požegi i on me je učio i naučio prve riječi na hrvatskom jeziku. Pamtim i njegovu nježnost kao i izgled, jer je bio vrlo naočit i otmjen čovjek s cilindrom na glavi, u lijepom odijelu, a na rukama bi imao bijele rukavice. U pravom smislu riječi, gospodin od glave do pete koji je bio djelić onog starog, predratnog Zagreba u kojem je živio. Na neki način bio je i oličenje jednog građanskog, kulturnog načina života kakav danas zapravo više ne postoji. I koji je najvećim dijelom zatrt i nestao u Holokaustu.

Djed Josef imao je i brata Viktora koji je u vrijeme Nezavisne države Hrvatske bio ubijen u Zagrebu samo zato što je Židov. A njihova sestra Rosa udana Zuckerberg nekako je uspjela preživjeti Drugi svjetski rat pritajivši se u podrumskom stanu zgrade u središtu Zagreba čiji je vlasnik bio Josef. Ona je u Holokaustu izgubila supruga i sina odnosno ubijeni su u Jasenovcu. A on se oženio s Nadom Breyer Wolmuth koja se rodila u Jastrebarskom 1900. Dobili su kćer Maju 1927. koja će jednoga dana, mnogo godina poslije biti moja mama.

Mali Jeruzalem

Prema podacima koje znam obitelj Taussig stanovala je u Martićevoj ulici odnosno četvrti u kojoj je živjelo jako puno Židova pa su je znali nazivati i Mali Jeruzalem.

Djed Josef Taussig bio je vrlo uspješan u svojem poslovanju te je postao i suvlasnik krapinske tvornice tekstilne industrije koja je inače pripadala bakinoj obitelji Wolmuth.

^ Nada Breyer Wolmuth

A trgovanje i sve što je povezano s tom industrijskom granom bilo mu je očito vrlo blisko, jer je u Draškovićevoj ulici u Zagrebu bio vlasnik trgovine tekstilom. Bilo je to vrijeme kada su prodavači u takvoj trgovini bili pravi virtuozii svog zanata, vještim pokretom ruke odmotali bi tekstil. Nije ih kupac trebao nagovarati već bi sami pokazali da se materijal koji su izabrali ne gužva, iznosili bi ga na ulicu odnosno na danje svjetlo da se vidi prava boja. I tako je prodaja i kupnja bila ujedno neka vrst društvenog događaja, igre, razonode, upoznavanja, stjecanja uzajamnog povjerenja između onog tko je prodavao i osobe koja je kupovala. Kakve li samo razlike od današnje internetske prodaje! O tome svjedoče i reklame koje su nekada postojale na pročeljima zgrada u Zagrebu, osobito u blizini Jelačićeva trga, Jurišićeve ulice, Ilice... Svugdje je bilo istaknuto ime ne samo firme nego i vlasnika koji je kupcu osobno jamčio kvalitetu svoje robe. U obiteljskoj memoriji ostalo je kako je djed Josef rado stajao ispred svoje trgovine tekstilom u Draškovićevoj ulici i uživao gledajući prolaznike i srdačno pozdravljajući poznanike. Ljudi su ga veoma voljeli, jer je bio ugodnog karaktera, dobronamjeran, zračio je milinom koja je svakome godila. Djed Josef je jako puno radio, ali znao je i uživati u životu, radovati se, naći i vremena za predah i odmor pa je tako kupio auto što je bila u to vrijeme prava rijetkost, gotovo senzacija. I dok ovo pišem, u kolovozu 2016. baš na Zrinjevcu se održava izložba o prvim automobilima u Zagrebu pod nazivom Bježite ljudi, ide auto! A moj djed dičio se s autom Vauxall. Doduše, sam nije znao voziti, ali imao je svog šofera. I to je spadalo u okvir ugodnog i lijepog građanskog života. S tim autom djed Josef odlazio bi na Bled, ali i u toplice u tada vrlo popularne Karlove Vary. Svatko viđeniji i dobrostojeći tamo se morao pojaviti prije ili kasnije. Tamo su se sklapala poznanstva, poslovi, a ponekad naravno i brakovi. Tamošnjoj društvenoj kronici nije nedostajalo »štofa«. Djed bi sve te događaje nakon povratka u Zagreb duhovito komentirao na radost i veselje uže i šire obitelji i naravno poznanika koje je nasmijavao svojim zgodnim primjedbama. O da, židovski humor bio je i ostao izvrstan začim životu.

U bolje stojećim obiteljima, dadilje su bile nešto uobičajeno pa je i moja majka kao djevojčica imala u Zagrebu dadilju od koje je učila francuski i drugu od koje je naučila njemački. No svakako moram spomenuti i mnogobrojnu obitelj Breyer, dio članova te porodice živio je u Zagrebu, a dio u Jaski i Križevcima. Među svima njima isticao se moj pradjed s majčine strane Samuel Breyer, a sestra moje bake, teta Elvira ponekad bi nas podsjetila da su Breyeri u ove krajeve stigli iz francuske Provence. I doista, putujući tim dijelom Francuske na jednoj ljekarni ugledao sam natpis BREYER. Navodno su ti francuski Breyeri opskrbljivali Napoleonovu vojsku pa je netko od njih slijedom toga dobio plemićku titulu. No to nije sve. Jedan od mojih predaka očito također vrlo zaslužan i poštovan građanin dobio je jedno zemljište u Karlovcu. I namijenio ga je za židovsko groblje koje u Karlovcu na tom mjestu i danas postoji. Inače, obitelj nije nešto pobožna, držalo se do židovske tradicije i to bi uglavnom bilo sve, ali uz iznimku moje bake Rose Breyer koja je bila pobožna. Prabaka je u Hrvatsku došla iz Burgenlanda, današnje pokrajine Gradišće u Austriji, vjerojatno iz Eisenstadta, Željeznog, gdje već pet stoljeća

^ Josef Taussig Kraus (desno) ispred Gradske kavane u Zagrebu krajem tridesetih

žive i Gradišćanski Hrvati. Nekada, prije Holokausta tu je bilo puno Židova u Eisenstadtu i drugim okolnim mjestima. A u Željeznom i danas postoji sinagoga obitelji Wertheimer, veliki, teški lanci podsjećaju prolaznike gdje je bio geto, a turisti rado posjećuju Židovski muzej. Naime, unutar Austro-Ugarske bile su vrlo razvijene trgovačke veze, a među Židovima dolazilo je dosta često i do sklapanja dogovorenih brakova, pa je vjerojatno i moja baka tako dospjela do ovih krajeva.

Fotografije koje blijede

Sav taj život odavno već pripada prošlosti, to je svijet koji je potonuo u buri Drugog svjetskog rata, nacističke ideologije i onih koji su je zdušno podržavali i trudili se biti što uspješniji u ubijanju Židova. Pripadnici arijske rase nisu u Židovima vidjeli ljudska bića poput njih samih, ali su jasno vidjeli židovsku imovinu tako da je u Holokaustu izvršena i najveća gospodarska pljačka u povijesti. Od cijele moje brojne obitelji tek tu i tamo pojavi se u papirima neka već pomalo blijeda fotografija. I to je sve. Prijelomna godina uništenja bila je 1941. NDH je požurila s rasnim zakonima, odvođenjem Židova u logore i postavljanjem u njihove trgovine i tvornice ustaških namjesnika. Moj djed Josef sa suprugom i kćerkom Majom kojoj je tada bilo dvanaest godina uhapšeni su i ustaše su ih dopremile u sabirni centar u zagrebačkoj Savskoj cesti broj 25. Tamo se danas nalazi Studentski centar. U dvorište nedaleko od Francuskog paviljona pored kojeg prolazi željeznička pruga dovođeni su Židovi uhićeni u racijama ne samo u Zagrebu nego i u drugim mjestima s područja NDH. Tu bi ih utrpavali u stočne vagone i vozili u logore smrti. Srećom, obitelj djeda ipak je bila spašena, jer je on bio poznati radićevac, podupiratelj HSS-a. Nakon toga obitelj je shvatila da je samo pitanje vremena kad će ponovno biti uhapšeni i pobjegla je u Split gdje ih je zdušno pomagala hrvatska obitelj Buljan, Tripalo. A stanovali su u zgradi koja je pripadala poznatoj splitskoj obitelji Ivanišević. No s kapitulacijom Italije 1943. ponovno je trebalo bježati i sklonili su se u jedno talijansko selo nedaleko od Bologne, a kraj Drugog

< Vjenčanje Maje Taussig i Hansa Kissa u milanskoj sinagogi 1951. godine

svjetskog rata obitelj Taussig dočekala je u Milanu. Tada su saznali da je Holokaust preživjela teta Elsa, stric Srećko i baka Rosa u Jaski. Navodno su mještani molili kardinala Stepinca da se za njih zauzme. Nažalost trideset članova moje obitelji nije preživjelo Drugi svjetski rat, ubijeni su u jasenovačkom i drugim logorima smrti. Život se nekako nastavljao uz sve traume. Pedesetih godina Maja Taussig upoznala je u Milanu bečkog Židova Hansa Kissa, a vjenčanje je održano 1951.

Što dalje od rata

Svijet je i dalje bio u krizi, vladala je napetost između velikih sila, izbili je Korejska kriza i sve glasnije govorilo se o Trećem svjetskom ratu. Ne treba se zato čuditi što je moj djed s očeve strane Ernest Kiss koji je živio u švicarskom Luganu odlučio useliti u Čile. Vjerojatno je mislio, što dalje to bolje! Bio je bogat čovjek s mnogim poznanstvima i vezama u svijetu financija pa kad je dospio u Čile primio ga je i tadašnji predstavnik vlade o čemu su pisale i lokalne novine. Djed Ernest bio je poznata ličnost u Santiagu de Chile i vlasnik vrlo popularne kavane Haiti. Ukratko, marljiv i poduzetan čovjek. Pamtim da je u samom središtu Santiaga imao velik i prostran stan, a u jednoj sobi bila je puno kutija i kutijica u kojima je bilo drago kamenje, a na radnom stolu bila je vaga za mjerenje tog blaga i sav instru-

mentarij s kojim je ispitivao čistoću dragog kamenja i već sve što ide uz to. Čini mi se da sam kao dijete uočio boju smaragda. To nije bilo sve od posebne namjene prostora. Jedna soba bila je namijenjena samo za kartanje, jer je djed volio pozivati svoje prijatelje na kartanje pa se onda i pobrinuo da to bude u odgovarajućoj atmosferi, na čemu bi mu danas mnogi mogli pozavidjeti. Radilo se, ali i uživalo u životu nastojeći naći ravnotežu između jednog i drugog.

Godine su prolazile, bilo je svakakvih događaja i djed se po drugi put oženio mađarskom Židovkom Ilonkom. Među Židovima Santiagu ubrzo se pročulo da je izvrsna kuharica i tvrdili su da nitko bolje od nje ne zna pripremiti gusja jetra i spraviti gefilte fiš, punjenog šarana koji se obično jede na šabat. Čini se nevjerojatno, ali neki članovi obitelji znali bi samo zbog Ilonkinih specijaliteta doputovati s velike udaljenosti na večeru. Svojim rođenjem ja sam ih obradovao 1952.

Moj otac Hans i talent za lijep život

Ubrzo je djed ustanovio da njegov sin, a moj otac Hans nije imao baš nikakvog poduzetničkog dara. Bio je antitalent za posao i morao ga je stalno financijski pomagati štiteći njegov ugled, ali i svoj. I kad više nije znao što će s Hansom kupio mu je u Santiagu dva prekrasna kina kako bi se ipak imao čime baviti, a za vođenje kina baš i nije trebalo neko posebno umijeće. Hansu se posrećilo, jer je sada mogao putovati po svijetu po raznim filmskim festivali-

Kino u Santiagu koje je Josef Taussig Kraus kupio sinu Hansu >

ma birajući filmove za svoja kina, ali ruku na srce, ni s tim poslom se nije proslavio. Tko zna, možda je mislio kako novca u obitelji ima dovoljno i da nije neophodno da i on troši vrijeme privređujući pa je rađe čitao knjige i uživao u dokolici, a kako je bio pitome naravi zaista se bilo teško na njega naljutiti. Ne bi se moglo reći da je bio sasvim bez talenta, imao ga je za trošenje novca. I tako je kupio sportski auto, kabriolet, ali kada se auto pokvario, na njegovu žalost, nitko ga u Čileu nije znao popraviti. Pedesetih godina ili ranih šezdesetih nije tamo bilo ni cesta za sportski auto.

Hans je bio velik ljubitelj nogometa i bez obzira što putovanja u Europu nisu bila jeftina on bi znao »osvanuti« u Italiji na nogometnoj utakmici. Naravno, to nije prolazilo bez burnih rasprava u obitelji u Čileu, ali moj je otac naravno bio takav. Mnogo godina poslije kada sam došao u Čile sjećam se da me je jedan poslovan čovjek pitao jesam li u biznisu na oca ili na djeda. Srećom, po tom pitanju uvrgnuo sam se na djeda. Poduzetna i vrlo sposobna u trgovini bila je i moja majka Maja koja je početkom šezdesetih u Santiagu otvorila butik s modnom odjećom što je u to vrijeme bila prava rijetkost. U Čileu je obitelj živjela na visokoj nozi, stalno su negdje odlazili i dobro se provodili, uglavnom kod kuće nisu često boravili tako da sam više vremena provodio sa svojom dadiljom Aidom, domorotkinjom iz plemena Mapuche. Zahvaljujući njoj, koju sam jako volio, upoznao sam drugo lice Čilea, bijedu i siromaštvo. Aida bi me znala odvesti svojoj obitelji i zapamtio sam skromne kućice, potleušice sklepane od svega i svačega, ali igrao sam se djecom i bio sretan među njima. U svakom slučaju, bilo je to za mene suočavanje sa stvarnošću Čilea i nikada to neću zaboraviti. Aida je bila ta koja mi je pružila uvid u dio svijeta onakvog kakvog ranije nisam poznavao.

Internat u Švicarskoj

U Santiagu sam pohađao osnovnu englesku školu, a u dobi od deset godina roditelji su me poslali u internat koji je bio u Švicarskoj u mjestu Crans sur Sierre. Teško je i zamisliti kakva je to promjena bila za dječaka koji je sti-

^ Maja i Hans Kiss

gao iz Čilea u jednu posve drugačiju sredinu. Internat je bio na planini, na 1500 m. Trebalo je, ne bez teškoća, svladati čitav niz novih pravila, a bio sam još dijete. Noću sam često plakao. Svjetlo se gasilo u spavaonici u osam uvečer, a ja bih ispod pokrivača imao bateriju i učio sam francuski: još jedna prepreka koju je trebalo što prije prijeći kako bih lakše komunicirao s drugom djecom i nastavnicima. U internatu su uglavnom bila djeca američkih diplomata na službi u zemljama istočne Europe. Tako sam i ja sobu dijelio s jednim američkim vršnjakom. Uz internat bilo je skijalište, tenisko igralište, klizalište, sportu se posvećivala velika pozornost. A onda bi došlo ljeto, dva mjeseca školskih praznika kada sam se sam vraćao u Čile i to putujući avionom preko Afrike. Jednom zгодом zrakoplov je imao tehnički kvar i tri dana morali smo ostati u Africi dok nije bio otklonjen. Bio sam najmlađi putnik, miljenik na koga su svi pazili. Nešto poput maskote putnika i posade aviona.

Tom prilikom prvi sam put vidio u Africi obnažene ženske grudi, što je u to vrijeme zaista bilo nezamislivo. Napokon, kada sam stigao u Čile baka me je vodila na odmor u podnožje Anda i tamo sam u jednom hotelu imao svog konja. U Santiagu bio sam član sportskog židovskog kluba Makabi. U to vrijeme u Čileu je živjelo oko osam tisuća Židova. No politička i ekonomska situacija u Čileu bila je sve lošija i roditelji su odlučili život nastaviti u Milanu. Njihov odnos nije bio najbolji te su se razveli. Otac se vratio u Beč, a majka u Zagreb. Tu sam maturirao u gimnaziji na Gornjem gradu i nakon mature otišao sam u Izrael i to u kibuc Yagur koji se nalazi u blizini Haife. Za divno čudo dopao mi se život u kibucu, svi su radili sve i ja s njima, imali smo i plantažu naranči. Zapravo želio sam ostati živjeti u Izraelu, ali mojoj majci ta ideja se nije dopala i tako sam u Zagrebu upisao Ekonomski fakultet. Bio sam među dobrim studentima, budući da sam živio u više zemalja mogao sam neke stvari lakše uspoređivati i otvoreno sam pred studentima i profesorima kritizirao plansko, a ne slobodno tržište. Čitao sam i stručnu literaturu na stranim jezicima. Moje otvoreno kritiziranje naravno da nije izazvalo simpatije, a nekim profesorima nije bilo drago ni

Dolazak Andresa Kissa Taussiga iz Švicarske u Santiagu 1962. godine

< Andres Kiss Taussig
u Hrvatskoj s bakom Rosom
i njezinom sestrom Elvirom

to da sam na predavanja dolazio autom. I tako sam jedva čekao dan kada ću diplomirati i otići raditi u inozemstvo. Prvo zaposlenje imao sam u Beču u jednoj velikoj tvrtki u središtu grada no očito je jedan dio mene ostao vezan uz Čile tako da sam nakon osam mjeseci otputovao u Santiago gdje sam neko vrijeme stanovao u kući strica koji se zvao Bruno Kuhar Breyer. On je odmah nakon Drugog svjetskog rata bio jugoslavenski diplomat, jer u to vrijeme nije bilo puno obrazovanih ljudi koji su govorili strane jezike. Nakon što je završio svoj diplomatski mandat u Švicarskoj i u Bonnu, sredinom pedesetih godina došao je iznenada u Čile. Godine 1958. radio je u kavani mog djeda, čitateljima već poznatoj pod imenom Haiti. Uz posao učio je španjolski, bio je marljiv i vrlo sposoban i nije prošlo puno vremena do trenutka kada je imenovan financijskim direktorom poznate kemijske tvrtke Hoest.

Život u Santiagu

Sjećam se dobro kuće u kojoj smo tada živjeli u Santiagu. Naime, nalazila se u centru grada, a Bruni je to pogodovao, jer mu je posao bio blizu. U cijelom Čileu osjećala se ekonomska kriza i radio sam u tvrtki za izvoz voća, a nakon toga kod useljenika Barbarovića, koji je očito prema prezimenu bio porijeklom iz Hrvatske. On je uvezio automobile Zastava iz Kragujevca. Bilo je to neko čudno razdoblje mo-

jeg života u kojem su se ispreplele, kao što bi rekao poznati pisac Amos Oz, svjetlost i tama. Upoznao sam prelijepu djevojku Lauru Rajsic s kojom sam se zaručio i čija je majka bila Čileanka. Laurina pak obitelj imala je veliku kuću u istočnom Santiagu odnosno u podnožju Anda. Laura je potjecala iz obitelji koja je imala na svim društvenim razinama razgranate veze i poznanstva. Ipak, vratio sam se u Austriju, ali Laura mi je pisala da joj nedostajem; i kako volim dovršiti ono što sam započeo, vratio sam se u Čile i oženio se i živio u braku koji bi valjda jedino Jorge Luis Borges mogao dobro opisati. Ukratko, taj brak nije uspio i razdvojili smo se. Ali, Čile je ostao u meni pa tako i dan danas redovito putem interneta čitam čileanske novine i pratim što se tamo događa.

Naravno, pitam se ponekad koja je to moja najsnažnija veza sa židovstvom i odgovor je uvijek jednak: Holokaust. Posljedice te strašne tragedije osjećam svakog dana, jer gotovo da i više nemam rodbine. Poštujem tradiciju, ali nisam religiozan, jer sam uvjeren da svaka religija ima moć s kojom može manipulirati ljudima. No imam jako puno židovskih prijatelja, jer sam u Milanu pohađao židovsku školu. I kako god da sebi postavim pitanje uvijek izađe na to da sam ja sekularan Židov. I da je moj židovski identitet zauvijek obilježen pokušajem uništenja židovskog naroda. To je ono što nosim u duši ma gdje bio. Od Zagreba do Čilea.

Andres Kiss Taussig
v u Santiagu

Povijest obitelji Alkalaj

MIREJ POSTRIMOVSKY, rođ. ALKALAJ

Prije drugog svjetskog rata

O bitelj Alkalaj potječe iz Španjolske, iz koje su u 15. stoljeću protjerani kao Židovi Sefardi Granadskim ukazom, za vrijeme vladavine Ferdinanda II. i Elizabete Aragonske.

Moja baka, Gilda Alkalaj, rođena Simha (1900. – 1981.) živjela je u Solunu, u Grčkoj. Odrastala je u imućnoj obitelji kao kći jedinica u vili pokraj mora. Obožavala je čitati i imala veliku biblioteku punu knjiga na francuskom jeziku. U obitelji su govorili španjolski (ladino) i francuski.

Gildin djed po majčinoj strani bio je Menahem Asseo, a baka grofica Delatini, koja se udajom za pučanina morala odreći svoje titule. Imali su sedmero djece.

Menahem Asseo bio je bogat, imao je puno zemlje i bavio se proizvodnjom žita. Vjerovao je da je najveća ljudska vrijednost u njegovom obrazovanju i njegovoj sposobnosti da sam zarađuje za život. Svakome od svoje djece omogućio je visoko školovanje. Tako je npr. njegova kćerka Tamara, moja prabaka, bila diplomirani pravnik (iako je pravo prakticirala uglavnom za potrebe obitelji).

Menahem je bio vrlo imućan, ali svojoj djeci nije ostavio gotovo ništa, već je – živeći svoja uvjerenja – svoj imetak ostavio siromasima Soluna. Kada je umro, u znak zahvalnosti, na njegovom sprovodu okupilo se mnoštvo ljudi i pričalo se da je to bio najveći sprovod koji je u to doba Solun vidio.

Moja prabaka Tamara Asseo (1872. – 1926.) udala se za Solomona Simha (1933.) i ostala živjeti u Solunu sve dok njena kći Gilda u svojoj šesnaestoj godini nije upoznala svog budućeg muža Isaka Alkalaja.

Većinom napisano prema svjedočanstvu Žaka Alkalaja, snimljenom na VHS kazeti, intervju Jasminke Domaš iz 1997. Nažalost, dijelovi njegovog svjedočanstva vezani za Holokaust nedostaju.

Isak Alkalaj, 1920. ^

Moj djed Isak Alkalaj je imao oca Solomona Alkalaja, rođenog u Šabcu, koji je kasnije s porodicom živio u Smederevu. Solomon je bio trgovac žitom i imao četvero djece: najstarijeg sina Isaka, kći Netiku, sina Jašu dok je treći sin Marko rano umro.

Isak Alkalaj se bavio trgovinom od ranih dana. Prije Prvog svjetskog rata imao je u Beogradu tri dućana s gotovom odjećom (konfekcija) i bio jako uspješan.

Njegov brat Jaša Alkalaj bio je diplomirani pravnik i radio je kao predstavnik raznih osiguravajućih društava za vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Pred rat je predstavljao društvo Rossia Foncier. Bio je oženjen i imao je dva sina.

Sestra Netika Alkalaj udala se za Jašu (Gašu) Mandila i imali su dvoje djece, sina Davida i kćer Neticu. Njen muž je umro tijekom Prvog svjetskog rata i Netika je ostala udovica sa dvoje djece tako da je moj djed Isak brinuo o njima.

Isak Alkalaj upoznao je moju baku Gildu u Solunu tijekom Prvog svjetskog rata gdje je došao kao časnik srpske vojske koja se borila na Solunskom frontu. Tamo je dobio stan kod porodice Simha i zaljubio se u Gildu. Nakon rata su Gilda i Isak otišli u Beograd gdje su se vjenčali. S njima su otišli i Gildini roditelji koji nisu htjeli napustiti kćer jedinicu. Prabaka Tamara je prva umrla od srca, dok ju je moj pradjed Solomon dosta nadživio.

Gilda i Isak imali su troje djece: sina Solomona, zvanog Monika, rođenog 1920. te blizance Marka i Žaka, zvanog Žarko, rođene 22. 4. 1922. Prema starom sefarskom običaju djeci su se davala imena rođaka i to umrlih, kako bi uspomena na te ljude živjela i dalje.

U kući se pričao ladino i francuski, i dosta je vremena prošlo dok je baka Gilda naučila srpski.

Djeca su do škole imala dvije odgojiteljice kindefrajle iz Beča, tako da su uz ladino i francuski rano naučili i njemački.

Isak je u to vrijeme bio vrlo imućan. U Beogradu su živjeli u stanu, a na Dedinju su imali veliko imanje gdje su provodili veći dio vremena.

Isakove trgovine s odjelima su jako dobro poslovale sve do kraja tridesetih godina kada su za vrijeme svjetske ekonomske krize propale. Nije samo kriza bila kriva, Isak

je novčano pomagao svojoj široj obitelji, ali i drugim ljudima, uključujući svoje ratne prijatelje. Morali su prodati vilu na Dedinju i potpuno se preseliti u grad.

Isak je bio jako povezan sa židovskom općinom, pa tako i njegova djeca. U to doba je Beograd imao dvije sinagoge, jednu sefardsku, drugu aškenasku. Kal (hram) je bila jedna lijepa zgrada, višekatnica, u čijem se donjem dijelu moglo smjestiti 400-500 ljudi, i bio je uvijek pun za vrijeme vjerskih prigoda.

U Židovskoj općini je postojala vjerska škola, u kojoj su djeca dolazila jednom tjedno na vjeronauk učiti o povijesti židovskog naroda. Profesor je bio gospodin Kalderon, povjesničar. Djeca su u Općini učila i hebrejski jezik koji u to doba nije bio živi jezik do nastanka države Izrael.

Obitelj se često družila s očevim bratom Ješom, sestrom Netikom i njihovom djecom. Subotom se obilježavao šabat, otac je čitao iz knjige na španjolskom i zatim su večerali

Marko i Žak su pohađali realnu gimnaziju – realku. Iako nisu bili jednojajčani blizanci, do 12. godine su bili toliko slični da su odgovarali jedan umjesto drugoga kada god su to mogli. Marku su išli bolje prirodni predmeti i matematika, Žaku društveni predmeti kao povijest i zemljopis. Profesori nisu nikad znali za te njihove varke. Tek nakon njihove 12. godine su ih počeli razlikovati.

< Blizanci Žak (lijevo)
i Marko (desno)

Blizanci su oduvijek bili jako povezani i jedan za drugog bi dali sve. Odrastali su u ljubavi svojih roditelja i međusobnom slaganju.

Kao djeca družili su se sa svima u to doba, i Židovima i nežidovima, nije postojao antisemitizam, bar ga oni nisu osjetili i ni po čemu se nisu osjećali ugroženima.

Rasli su se na jednom razvijenom i naprednom društvenom nivou gdje se na ljude gledalo kao na individue.

1930. godine umro je njihov otac Isak Alkalaj od srca. Majka Gilda je ostala udovica sa troje male djece bez sredstava za život. Odlučna i hrabra, odlučila je nastaviti školovanje i prehraniti svoju djecu. Ostavila je djecu u Beogradu rodbini na čuvanje i otišla u Pariz kod rođakinje Alegre Castro i njezinog muža Alberta Castro. Oni su imali sina Raula, danas arhitekta.

Tamo je Gilda ostala godinu dana i završila školu za modisticu, krojenje i šivanje, za što je oduvijek imala sklonost.

Nakon školovanja vratila se u Beograd i otvorila salon za šivanje odjeće u centru grada. Gilda je bila prava umjetnica u krojenju i šivanju, u Beograd je donijela dašak Pariza, zaposlila nekoliko djelatnica i njen salon je postao poznat i posjećen. Njena djeca su opet imala sredstva za školovanje.

Holokaust

1935. – 1936., kada je Hitler u Njemačkoj došao na vlast, promijenilo se ozračje za Židove.

U Kraljevini Jugoslaviji su organizirane dvije velike židovske grupe pod nazivom Techelet Havan i Hašomer Hacair kojima su se priključili Monika, Marko i Žak. Bile su to omladinske grupe cionističkog usmjerenja s namjerom da se židovska omladina prebaci u Izrael i da ljudi nauče neka praktična znanja koja im mogu koristiti za rad u kibucima. Trebalo je preorijentirati židovsku omladinu i ideološki ih pripremiti na život u kibucu. Ljudi su prije odlaska u Izrael učili neke korisne zanate kao npr. na otoku Korčuli u Vela Luci gdje su neki učili ribarstvo.

Žak je u to vrijeme završio srednju školu i počeo raditi u izdavačkoj kući Gece Kona. Geca Kon je bio jedan stariji Židov, aškenaz, koji je uspio organizirati najnaprednije

i najinteresantnije ljude toga doba u Beogradu. Bio je jako cijenjen i od Srba i intelektualaca. Bio je bogat i o svom trošku je izdavao knjige filozofa i političara. Imao je kuću u centru Beograda gdje su se okupljali. Bilo je to kultno mjesto i kulturni centar toga doba. Tamo je Žak upoznao jednog Židova prebjega iz Njemačke, Ernesta Pavela, pisca, koji je tada, kao i on imao 19 godina.

1940. i 1941. bilo je puno Židova izbjeglih iz Njemačke, naročito djece bez roditelja koje je trebalo smjestiti i organizirati im put u Izrael. Žakova i Markova porodica kao i njihovi prijatelji su im pomagali u organizaciji smještaja i daljnjeg putovanja.

U to doba se još nije ni pretpostavljalo da će se dogoditi rat. Postalo je to jasno tek 6. travnja 1941. kada je bombardiran Beograd i to nekoliko sati prije objave rata. Nije bilo uzbune, bombe su padale, grad je bio porušen, masakriran.

Bombardiranje je Alkalaje zateklo u stanu. Monika je bio plućni bolesnik i već je bio bolestan. To ga je jako potreslo i uslijedila je njegova brza smrt.

Ciljevi bombardiranja bila su ministarstva, ali i sve drugo. Grad je bio prepun leševa, bilo je to neopisivo.

Marko, Žak, Gilda i Monika pobjegli su iz grada u selo Umka, blizu Beograda, kod nekih poznatih seljaka. Tu su smjestili mamu i bolesnog brata.

Čuli su da se Jugoslavenska armija raspala. Na nagovor mame i Monike Marko i Žak su se 9. 4. 1941., zajedno sa dva brata Benkom i Mišom Demajorović, uputili prema moru. Htjeli su doći do Korčule i Vela Luke gdje su se već tamo nalazili neki njihovi prijatelji.

Išli su vlakom do Sarajeva, pa drugim vlakom do Mostara. Dalje su išli pješice. Nisu imali nikakve isprave sa sobom, kao ni hrane. Imali su tada 19 godina. Trebalo im je tjedan dana pješaćenja da dođu do Dubrovnika.

U Dubrovniku su tada bili Talijani. U to vrijeme nisu imali kao Nijemci neku određenu politiku prema Židovima. U Dubrovniku su našli poznanike obitelj Josif iz Beograda koji su im pomogli sa smještajem i hranom. Dobili su pomoć i iz Židovske općine Dubrovnik. Napustili su Dubrovnik nakon mjesec dana i krenuli brodom za Kor-

čulu, u Vela Luku. Tamo su našli puno poznanika, smjestili se i bavili se pomalo ribolovom kao i drugim poslovima potrebnim za preživljavanje.

U Vela Luci su u to doba bili Talijani sve do kapitulacije Italije 1943. kada su sve Židove internirali u Italiju.

U sedmom mjesecu 1941. dobili su pismo od strica Jaše da je brat Monika na umoru i Žak se odlučio vratiti u Beograd kako bi mami bio podrška. Dobio je lažnu legitimaciju na kojoj je međutim ostalo njegovo ime i prezime i bilo je očito da je Židov. Put do Beograda je bio jedno jako neugodno iskustvo, vlak od Zagreba do Beograda je bio pun Hitlerove omladine koji su pjevali svoje ratne pjesme.

Kada je stigao u Beograd, Monika je već umro, Gilda je bila očajna. Na vlasti su bili Nijemci. Svi ostali članovi porodice Alkalaj bili su već odvedeni u logor preko Save, takozvano Sajmište, većina njih nakon prisilnog rada.

U sedmom mjesecu 1941. godine svi su beogradski Židovi tu bili ubijeni, uključujući i mnoge članove porodice Alkalaj. U logoru u Sajmištu su bili ubijeni Ješa Alkalaj sa suprugom i dva sina, Netika Alkalaj udana Mandil sa kćerkom i svi ostali, ukupno njih preko 20.

U gradu su svi Židovi morali nositi traku s oznakom, ali Žak to nije nosio. Nakon 10-tak dana u Beogradu, na Terazijama su ga legitimirali i stavili ga u zatvor u ulici Kralja Aleksandra br. 6. U tom zatvoru je bilo na tisuće zatvorenika koje su držali kao taoce i ubijali u ime odmazde za ubijene njemačke vojnike. U svakoj ćeliji 4x4 m bilo je smješteno po desetak zatvorenika.

U zatvoru je sreo i Gecu Kona, koji je kasnije ubijen. Nakon dvadesetak dana u zatvoru Žak je dobio visoku temperaturu od 41,5 stupnjeva. U ćeliji je bio jedan doktor Žišković koji ga je pregledao i ustanovio upalu pluća, ali je zatvorskom doktoru dr. Jungu sugerirao da Žak ima galopirajući TBC. Dr. Jung je imao sina Žakovih godina i simpatizirao je Žaka. Iako mu je bilo jasno da Žak ima samo upalu pluća, službeno je rekao da ga puste kako bi mogao umrijeti kod kuće. U međuvremenu je majka Gilda donijela ručak Žaku i čula da ručak nije potreban te je pretpostavila da su ga ubili i onesvijestila se.

Kada je došla k sebi i ugledala Žaka, dugo joj je trebalo da shvati da je živ. Zagrljeni su otišli kući. Na putu dugom ca 2,5 km, mnogi ljudi su prilazili Žaku da ga pozdrave i poljube pri čemu su se svi odreda krstili.

Naime, to jutro je objavljen spisak od stotinu zatvorenika-taoca koji su bili predviđeni za strijeljanje i streljani, a na spisku je bilo i Žakovo ime. Ljudi su mislili da je to pravo čudo što ga vide živog i zato su se krstili. Kod kuće su ga već čekali prijatelji da ga pozdrave. U to ratno doba vijesti su se širile jako velikom brzinom.

Nakon dva dana jedan Srbin Đorđević mu je izradio lažnu legitimaciju po kojoj je bio rođen u Vela Luci. Tako je krenuo je nazad »kući« na Korčulu preko Sarajeva i Mostara. U Konjcu su ga legitimirali i zbog židovskog prezimena izbacili iz vlaka i potjerali u ustaški logor.

Došavši u logor prva osoba na koju je naišao je bio jedan ustaški poručnik koji je studirao u Beogradu i kojeg je Žak dobro poznao. On ga je na sreću pustio natrag u vlak do Mostara, zatim do Splita i brodom do Vela Luke. Bio je to drugi put da mu je život visio o koncu. Nakon toga mu je život bio ugrožen još dva puta.

Poslije 1943. ljudi su počeli iz Vela Luke odlaziti u partizane. U drugom mjesecu 1943. partizani su ubili 3 talijanska vojnika. Za odmazdu su Talijani odlučili ubiti 33 ljudi i to mladih. Među prvima su bili izabrani Marko i Žak. Vezali su ih čeličnim lancima i ubacili u trabakul za Korčulu. Putem su ih vrijeđali i nazivali prljavim Židovima. Prebacili su ih u zatvor i uskoro izveli njih osam, među njima Marka i Žaka. Poredali su ih vezane i razmaknute uz jedan zid i postavili sa strane dva mitraljeza na njih.

Stajali su tako oslanjajući se na zid i čekajući na strijeljanje puna dva sata. Vojnici i oficiri su dolazili i opet odlazili. Na kraju je došao jedan pukovnik crnokošuljaš. Vidjevši ih, naljutio se na vojnike i upitao ih zašto tu djecu drže. Tada su ih vratili u zatvor. Nakon dva dana su ih pustili iz zatvora, smjestili po kućama u Korčuli i rekli im da su oni taoci do daljnjega i da se svako jutro moraju javljati karabinjerima. To je trajalo više od dva mjeseca. Konačno su ih vratili u Vela Luku gdje su ostali do kapitulacije Italije. Tada su se

Marko Alkalaj ^
u partizanima 1944. godine

Talijani povukli u Italiju i sve Židove ukrkali na trabakule i prebacili u Italiju. No put do Italije je bio pogibeljan za mnoge. Dva njemačka aviona su napali talijanske brodove mitraljezima. Odlazili su i uporno se vraćali pucajući na Talijane koji su im sada bili neprijatelji. Ljudi su skakali s trabakula u more i plivali prema Visu. Mnogi su poginuli u moru. Bilo je to samo pitanje sreće – tko će preživjeti, a tko biti pogoden. Marko je tom prilikom rukom zaštitio glavu jednog prijatelja od metaka i bio ranjen u rame. Ta povreda ga je kasnije mučila cijeli život.

Preživjeli su sa Visa bili prebačeni u Bari, a odatle u logor Karbonaru gdje su bili uključeni u organiziranje partizanske prekomorske brigade. Žak je ponovno imao upalu pluća pa je dio vremena proveo u bolnici. U partizanima je dobio ime Žarko – da ga ne prepoznaju kao Židova.

1943. – 1944. je sudjelovao u organiziranju prve prekomorske tenkovske jedinice i bio je komesar jedne čete. Išli su preko Crne Gore, Albanije te Skoplja za Beograd. 1945. bili su u Beogradu, a zatim su išli u Vojvodinu gdje su prevozili hranu za narod jer je vladala velika nestašica hrane. Marko je otišao ranije s prvom prekomorskom brigadom.

U međuvremenu je njihova majka Gilda željela doći do Korčule i do njih. Pobjegla je iz Beograda i vlakom krenula prema Splitu. U vlaku su je legitimirali, vidjeli da je Židovka i zatvorili u kulu u Ogulinu. Gilda je u podstavi svoje odjeće imala nešto zlatnog nakita kojim je uspjela kupiti svoj izlaz iz zatvora i nastavila je put ka Splitu. U Splitu je Talijani nikako nisu htjeli pustiti do sinova u Vela Luci. U očaju i beznađu je sebi prerezala žile na rukama.

Uspjeli su je spasiti i smjestili su je u bolnicu na neki pomoćni ležaj. Toga dana je u bolnicu u posjetu došla žena jednog talijanskog oficira koja je sa bolničkom sestrom razgovarala na talijanskom. Začuvši talijanski Gilda joj se obratila također na talijanskom i ispričala joj svoju priču. Gospođa se sažalila na nju i pobrinula se da je puste na brod za Korčulu gdje je napokon našla sinove. Sa njima je zajedno bila prebačena u Bari i logor Karbonara, odakle je otišla 1943. u partizane radeći kao medicinska sestra i njegujući ranjenike.

Poslije Drugog svjetskog rata

Kada su se vratili u Beograd nikoga od njihove obitelji tamo više nije bilo. Spasio se jedan jedini bratić, sin od očeve sestre Netike, David Mandil. On je bio jugoslavenski oficir kojeg su zarobili Nijemci i bio je u logoru te se vratio kao ratni zarobljenik.

Žak je završio povijest umjetnosti i radio u prosvjeti, u izdavačkoj kući Gece Kona kao komercijalni direktor. Zatim je bio direktor OZEH-a za Srbiju.

Žak je mamu Gildu 1959. preselio u Zagreb da bude bliže Marku, a on je otišao iz Jugoslavije u Beč gdje je radio dvije godine. Zatim je otišao u Australiju i zatim u Kanadu, Toronto, gdje je živio i radio četrdeset godina. Imao je uspješnu kozmetičku tvrtku. Pred kraj života se vratio u Hrvatsku gdje je umro 2002. od srca.

Marko se upisao na Medicinski fakultet u Zagrebu. No pojavila se potreba za inženjerskim kadrom, te se prebacio na Kemijsko-tehnološki fakultet.

Jednu godinu tog fakulteta je pohađao u Brnu gdje je naučio češki. Ostale godine je završio u Zagrebu. Na studiju je upoznao Tatjanu Dobronić s Brača u koju se zaljubio te su se nakon završenog studija 1952. vjenčali. Imali su kćer Mirej (1953.) i sina Draška (1961.).

^ Tatjana Dobronić Alkalaj i Marko Alkalaj 1952. godine

< Fotografija na lijevoj strani: Draško i Gilda Alkalaj, 1964.

v Mirej, Gilda i Marko Alkalaj 1965. godine

Aleksandra i Marko Alkalaj ^
s Olgicom Grgurić, 1999.

Marko je radio u vanjskoj trgovini cijelog života. Govorio je francuski, ruski, češki, njemački, španjolski, talijanski, nešto engleski i nešto jidiš.

Markova supruga Tatjana tragično je preminula 1969. Ostavši udovac Marko se oženio s Olgicom Grgurić s kojom ima kći Aleksandru rođenu 1978. godine.

Kao umirovljenik je osnovao vlastitu tvrtku u kojoj je radio do svojih zadnjih dana. Umro je 2004.

Gilda je, preselivši se u Zagreb, nakon smrti njihove majke vodila unucima domaćinstvo. Bila je aktivna u Židovskoj općini, ljetovala je u Dubrovniku i Rovinju, a zimi je odlazila u Rogašku Slatinu ili Opatiju. Preminula je 1981.

Često me vodila u Židovsku općinu, a pohađala sam i židovski vrtić u Palmotićevoj kod tete Zlate.

Gilda, Marko i Žak često su pričali o Holokaustu sa željom da se te strahote nikada ne zaborave i nikada ne ponove.

Mirej Postrimovsky, Marko, ^
Žarko i Draško Alkalaj, 1997.

Mirej Postrimovsky,
Marko i Žarko Alkalaj, 1998. v

^ Stoje: Nevenka Alkalaj, Miroslav Postrimovsky, Aleksandra Alkalaj, Fanika i Tatjana Postrimovsky, Matea, Marko, Žarko i Draško Alkalaj; u donjem redu: Olgica Grgurić, Dejan i Mirej Postrimovsky

Moj djed Mauricije Stapp

JELA GODLAR

U obitelji smo ga zvali Dedo Stapp, a drugog deda, Slovenca, Dedo Stari. Mauricije Stapp, poljski Židov, došao je iz Lavova u Dalmaciju kao tek svršeni inženjer građevine početkom dvadesetog stoljeća. Austro-Ugarska je gradila ceste po svom carstvu, tako i u Dalmaciji, pa je pozivala mlade inženjere da grade.

Naš djed, nadareni mladi inženjer, trebao je ostati na fakultetu u Lavovu, zadržavali su ga, no on je odlučio odati se pozivu. Vuklo ga je njegovo hrabro, pustolovno srce i želja za slobodom od svega što ga je sputavalo u rodnom domu.

Rođen je u brojnoj židovskoj obitelji u kojoj se od svakog člana očekivalo da bude vjeran tradiciji u svim njezinim segmentima. Carski se poziv poklopio s njegovom željom da bude slobodan.

Umro je kad je meni bilo četrdeset godina, a sada sam i sama blizu godini u kojoj nas je zauvijek napustio. Tako postajemo vršnjaci. On je, istina, u svečano šaljivom tonu znao reći da će živjeti najmanje sto godina, kao što su, prema obiteljskoj predaji Stappovi i živjeli.

Da, ali prijašnje generacije! Ne i obitelji njegove braće i sestara. Oni su svi bili odvedeni u logore smrti na samom početku Drugog svjetskog rata i nitko se od njih nije vratio. Baš nitko.

Sada kad gledam one potresne filmske snimke, gdje bageri bez milosti guraju izmršavljena mrtva tijela u golemi zajednički grob, pomišljam da su među njima tijela mojih rođaka. Bez pijeteta su zatim prekrivena zemljom u tom grobu bez zabilježenih imena.

^ Mauricije Stapp oko 1908.

Djed ih je poslije rata tražio preko Međunarodnog crvenog križa. Nijemci su imali uredne popise poljskih Židova. I Stappovi su bili na njima, ali ne kao živi.

Vidim ih kako umorni hodaju u gustim kolonama s kovčezima u oslabjelim rukama, zatim natiskani u stočne vagone u kojima su umirali od gladi i žeđi prije nego što su pretrpane kompozicije stigle na odredište. Žive je čekala prestrašna smrt.

Nismo Dedu nikada pitale o njima. Činilo se da bismo tada, odmah poslije rata ozlijedile živu, bolnu ranu. A i on je šutio. To teže bi mu bilo govoriti o njima, jer je kao mladac otišao iz Lavova kad je prezeo pupčanu vrpču s obitelji i iza sebe ostavio sve što ga je za nju vezivalo. Tako je vjerojatno tada, kao mlad čovjek, mislio.

On se već kao dječak suprotstavljao ustaljenim običajima ortodoksnih Židova. Ni jidiš nije htio učiti. Učitelju jidiša bi na kaput prikvačio zečji rep ili bi ljepilom prema-
zao naslon na stolcu s kojega se zibunjeni učitelj, nenavikao na neposluš, trebao poslije poduke dignuti. No stolac je krenuo s njime.

Umjesto u sinagogu, naš Dedo, mladić, odlazio bi na matineje u kazalište. Posebno je volio slušati opere. Sve, izvođene u Lavovu znao je napamet i pjevao ih svojim prekrasnim glasom na studentskim terevenkama.

Kad su ga protiv njegove volje upisali u klasičnu gimnaziju, on je svoj bunt iskazivao tako što bi na polugodištu imao nedovoljne ocjene iz gotovo svih predmeta. Ipak je na kraju prošao razred. Nas tri, njegove unuke, nasladile smo se kad smo našle njegove uredno složene svjedodžbe s jedinicama i zadirkivale ga zbog toga, a on se smijao s nama.

Naš djed je otkrivao temperament naslijeđen od dalekih predaka s obala Mediterana. Tako sam ja već kao djevojka razumjela i njegovu ljubav prema Splitu. Osvojio ga je humor i druge osobine Dalmatinaca. Nijedno ljeto nije prošlo, a da on nije ljetovao u tome gradu u svojim kasnijim godinama. Svako bi kasno jutro sjedao u neku od kavana na rivi da promatra i sluša splitske »balunjere«. Sviđalo mu se kako komentiraju najnovije događaje u gradu, uživao u

Mauricije Stapp oko 1921. ^

njihovu tipično splitskom sarkazmu i nepresušnoj duhovitosti visoke kvalitete.

Živeći u Zagrebu redovito je išao u kavanu Corso i Gradsku kavanu. Jednom sam, tada devetnaestogodišnja studentica, sjedila s njime pred Gradskom kavanom. S vremena na vrijeme dopirali su do nas odlomci razgovora s drugih stolova pa smo nas dvoje »razvijali« šaljive »filmove« života drugih. Sjedili smo uz ogradu terase. S pločnika koji je išao uz ogradu obratila nam se jedna pripita žena. Pružila je ruku prema Dedi da joj udijeli milostinju. On ju je tiho, ali odlučno odbio. Moj djed, naočit muškarac i u šezdesetoj, i ja, posve mlada djevojka, bili smo zasuti pogrdama. Ona se zapravo okomila na njega: »Sram te bilo«, derala se iz svega glasa, »tu svima pred očima sjediš sa svojom mladom ljubavnicom«.

Gosti u kavani oko nas su se uznemirili. Možda su mislili da ona govori istinu. Mora da je diskretno išao poziv »oberu« da sredi nadasve neugodnu situaciju, jer ona se brzo udaljila. Mi smo se slatko smijali, možda najviše na račun samih gostiju.

Sudbina je bila odredila da moj Dedo bude otac Friderike, naše majke, i djed nas triju djevojčica, moj i mojih sestara. U Sinju, gdje je bio njegov građevinski stožer, susreo je ženu, njemu najljepšu na svijetu, ljepoticu od koje zastaje dah. Zaljubio se u našu baku. Židov u katolkinju! Bez oklijevanja postaje i on katolik, ide na mise nedjeljom sa svojom mladom ženom kad je u gradu.

Kao svaki razuman čovjek, bio vjernik ili ne, o Bogu, stvarnom stvoritelju ili zamišljenom, misli kao o jednom Bogu u obje vjere. U tome jest osnova tolerancije, a on je bio tolerantan čovjek.

Roditelji, odani svojoj vjerskoj tradiciji, nisu ga razumjeli. Iz nesporazuma u nesporazum, sve je vodilo bolnom udaljenju, kako u mnogim obiteljima biva. Nikad se nije vratio u Lavov, duboko povrijeđen što oni nisu otprve prihvatili njegov izbor. On je za našu baku bio spreman dati život.

Rodila mu je curicu. Možemo gledati na sad već požutjeloj fotografiji našu mamu, malu djevojčicu gusto kovrčave

^ Mauricije Stapp
u Prvome svjetskom ratu

^ Mauricije Stapp
na vrhu Triglava, srpanj 1934.

Mauricije Stapp >
s kćerkom Fridom i zetom
Josipom Godlarom (desno),
te unukama Milicom i Jelom

sjajne crne kose, tamnoputu Židovkicu, odjevenu u bijelu haljinicu od najfinije čipke.

Nijedna od nas nije tako izgledala. Niti smo bile ljepotice u kakvu je ona izrasla, niti tamnopute, niti crnih očiju. Slavenske plave oči Hrvata i Slovenaca i bijela put predaka po drugoj liniji ublažili su tamne boje naših židovskih predaka.

Naša majka, Friderika, imenjakinja svoje židovske bake, odlazila je u Lavov. Tamo je osvojila srca mnogobrojne dje-dove obitelji. Činilo joj se da se natječu tko će joj nježnije ugoditi, tko ljepše ugostiti. A ona je njih oduševila svojim poljskim koji je naučila u tri mjeseca koliko je kod njih prvi put boravila.

Voljeli su je kao što su voljeli i njenog oca, svog naj-mlađeg brata, našeg djeda, koji je svima ostao u sjećanju kao *enfant terrible*.

Nismo imale srca ispitivati ga o njima. Tako smo jed-va doznale da se jedna njegova sestra zvala Helka i da je moja starija sestra Milica nalik na nju, jer je imala nježno lice, blago povijen nos i bila nježne građe, sva krhka kao ta djedova sestra.

Htjela sam sačuvati od zaborava barem prezime Dedi-ne obitelji pa sam jednom liku u svojim pričama dala ime Helka Stapp po toj mojoj prateti. A ta Helka iz priče sam zapravo ja. U njenom imenu živimo i Helka, Dedina sestra, i moja sestra Milica i sama ja.

Mauricije Stapp s unukama
Milicom i Jelom, 1940. v

O tome naš djed nije mogao ništa znati, jer je umro u svojoj osamdeset i osmoj godini, mnogo prije nego što sam te priče napisala.

Sama sam upravo navršila osamdeset godina. Približavam se godini njegova odlaska, a ja ga dalje vidim kao što sam ga zapamtila kao mala djevojčica. I mirna sam kao što je on bio miran i spreman poći na svoje posljednje putovanje. I moj je život gotovo prošao, i meni je vrijeme.

Najradije bih poput drevnih Japanaca, držeći se za ruku svog čovjeka, svog druga, pošla u daleku snijegom zametenu planinu da tamo negdje zagrljeni zaspimo i da se probudimo u nekim drugim dimenzijama gdje se susreću svi koji se žele sresti. Tamo bih mogla upoznati moje daleke židovske rođake i druge drage osobe koje sam izgubila. Tako i Dedu Stappa.

Nama trima je on još kao malenim djevojčicama pričao ili pjevao dječje pjesmice i priče na poljskom. Sad kao da čujem njegov glas, pun slabo prikrivene nostalgije. Tako je bila i jedna priča o bračnom paru koji je i u starosti sretan. »Ona kašljuca slaba, a on presavijen na dvoje«. To smo sada mi, moj čovjek i ja.

I druge Dedine priče pamtim. Na našu molbu on ih je ponavljao po stoti put. Zapamtila sam ih kao molitve. I danas ih mogu ispričati poljskim turistima koje slučajno upoznam, pa se oni s radošću sjete svog zaboravljenog djetinjstva i kažu mi da sam vjerno »skinula« Dedin lavovski akcent. Tako ja obnavljam svoju ljubav prema Dedi Stappu, na koga, kaže moj čovjek, kako starim, sve više sličim.

A obradovalo me je i kad su neki poljski Židovi s kojima sam se sprijateljila jednog davnog ljeta, za mene rekli da sam prava židovska žena. Što to znači? Što je u meni židovsko, ne znam, ali drago mi je to čuti.

Da su Hitler i njegovi nacisti ostali na vlasti, ja bih i milijuni drugih, budući da sam četvrtinom Židovka, već davno bila jedno od onih, doslovno do kosti izmršavljenih tijela, bačenih u zajednički grob.

Dedo je mogao biti i Hrvat, kao što je jednom i rekao. »Toliko me se ovdje sve tiče da sam postao Hrvat«. A mogao je biti i Rom, jer je na prvom mjestu bio čovjek, to jest

^ Mauricije Stapp
s unukom Ivom, jesen 1940.

rom kako oni sebe nazivaju. Osjećao se Poljakom, a bio je Židov. Gotovo da je poput Imre Kertesza otkrio to tek kad su Židovi bili osuđeni na istrebljenje. Kertesz je, kao četrnaestogodišnji dječak, bio odveden u koncentracijski logor. O svom identitetu mislio je kasnije. Je li Mađar? Jest. Je li Židov? Jest.

Po čemu određuješ koje si narodnosti? Dedo je jedanput rekao da je Hrvat i ja sam otkrila da je čovjek one narodnosti zbog koje bolno osjeća njezinu sramotu ili nesreću. Mene muči kad danas slave Nezavisnu Državu Hrvatsku, a zadovoljna sam kada se hrvatski partizani spominju po dobru. Dakle, Hrvatica sam. Dedo je bio Židov, jer je u srcu dijelio nesreću svoga naroda, a po tome sam i ja Židovka.

On je preživio godine Drugog svjetskog rata. Kako? Čudna ga je njegova životna priča spasila. Za vrijeme Velikog rata, negdje 1916. godine, na ratište mu je došlo nepotpisano pismo iz Zagreba s optužbom da naša baka ima mladog ljubavnika. Ona je, naime, sa svojom kćeri, našom majkom, tada boravila tamo. Bez teškoća dobio je dopust. Njemu, časniku Austro-ugarske vojske, sud je išao na ruku. Začas je bila odobrena rastava braka. Ubrzo se sretni zaljubljenik, dvadesetogodišnjak, oženio s našom bakom tridesetogodišnjakinjom. Djed je prisilio vrlo uglednu zagrebačku obitelj na takav rasplet i da ga prihvati, prijeteći teških skandalom. Htio je zaštititi svoju bivšu ženu od sramote, ali joj se u isto vrijeme zapravo osvetio. Jer, ona ni o čemu nije mogla odlučivati, nesretna naša baka. Naš Dedo bio je strastan čovjek i u ljubavi i u osveti. I u pobuni i u životnim odlukama.

Protiv volje roditelja otišao je u Dalmaciju na gradnju cesta i mostova, oženio se s katolkinjom. Nitko od obitelji nije došao na vjenčanje i on je to razumio da su ga se odrekli. Vratio im je milo za drago odlukom da više nikad neće doći u Lavov. Za sve te odluke trebalo je strasti.

Za vrijeme Drugog svjetskog rata nije nosio žutu zvijezdu. U dokumentima koje je legalno imao, stajalo je – vjera: protestant; prešao s koje vjere: katoličke. On se u životu još jednom oženio pa je morao prijeći s katoličke vjere na protestantizam. To ga je možda spasilo. Ne noseći zvijezdu, s

Mauricije Stapp u partizanima ^

< Hidrocentrala u Bugojnu

prezimenom koje nije bilo tipično za Židove, on je opasno riskirao da ga razotkriju u nekoj raciji u Zagrebu i pošalju u jedan od logora, ustaški ili njemački, ili da ga ubiju na cesti.

Ali tada je pretežno živio u Bugojnu. Na jednoj planinskoj rječici bio je izgradio hidrocentralu i osvijetlio gradić i okolicu. Bio je ondje štovan, gotovo počasni građanin. Poznat je bio i po tome što je ljude koji su kod njega radili vrlo pristojno plaćao. Predaja je sačuvala sjećanje na »inženjera Štapa«, rijetkog čovjeka. Tako je moj sin, Dedin praunuk, na odsluženju vojnog roka, sreo mladića iz Bugojna, unuka jednog od Dedinih radnika, i od njega čuo priču o našem djedu.

Godine 1941. došao je u Slavonski Brod da pomogne svojoj kćeri, jer je naš otac već bio u logoru. U Brodu se očito znalo da je naš djed Židov pa su ga brođanski ustaše odmah uhapsili. Ustaše koji su bili na vlasti u Bugojnu su ga doslovce istrgli iz njihovih ruka, iz jednog stočnog vagona u kojem je trebao biti otpremljen zajedno sa Židovima iz Broda.

Kad čitam Kertesza, otkrivam da svaka njegova knjiga govori o Holokaustu. Osjećam ga bliskim, on je moja Biblija. Svjesna sam da bih radije bila jedna od žrtava nego čuvarica u logoru smrti. Svoje iskustvo iz logora, Kertesz je povezao sa stalnom željom za suicidom poput mnogih drugih koji su se vratili iz logora, ali nisu mogli živjeti s tim da su preživjeli. On je, sa smislom za židovski humor, re-

Unuke Mauricija Stappa: >
Milica, Iva, Jela, 1944. godine

kao da je svaki put kad je prolazio kroz takvu krizu, počeo i napisao novi roman.

Naš je Dedo imao za što živjeti: za svoju kćer i nas tri djevojčice kojima su ubili oca. Počeo je stanovati s nama na Dolcu u Zagrebu. Bile smo bez oca, ali imale smo Dedu Stappa.

On je znao izigravati strogost. Prolazio bi kroz našu sobu kada je već bilo vrijeme za učenje, a mi smo zauzele položaje kao da učimo: čitamo, pišemo ili crtama, svaka svoje. Prije toga bismo ga čule dok je povlačeći papučama po parketu svoje sobe išao prema vratima naše. Zatim je prolazio pored nas s ispitivačkim izrazom, a pod gustim obrvama sakrivao nasmiješene oči, zadovoljan što je »strog«. Čim bi zatvorio vrata, mi bismo opet malo zabušavale, smijuljeći se tiho.

Voljele smo što je takav. On bi nas, istina rijetko, upozoravao da u svemu moramo slušati našu mamu, njegovu »prinčezu«. Tako smo odredile njegov odnos prema svojoj kćeri. Ponekad bi, u brizi za nju, zaustio: »Vi vašu majku...«, ali znao je da je slušamo i da je štitimo od svih zala svijeta, da činimo sve da ona bude sretna, žalosna naša mama.

Mi bismo na njegov prigovor, za koji nije bilo osnove, i sam je to dobro znao, odgovarale šalom. Dedo Stapp i nas tri!

Nakon što je naš otac, Josip Godlar, 1941. godine bio ubijen u Staroj Gradiški, a majka 1942. odvedena u logor, Dedo

Kći Mauricija Stappa,
Frida Godlar, oko 1947. v

Stapp se brinuo za nas. Nikada izravno. Uvijek preko nekoliko drugih, bojeći se da nas ne ugrozi svojim židovstvom. Mi smo bile zbrinute kod Janka Godlera, očevog polubrata.

Djed je od trenutka kada je naš otac bio odveden, preko adresa drugih ljudi slao u logor pakete s hranom i lijekovima. Vidjela sam jedno prokrijumčareno tatino pismo s gusto ispisanim popisom lijekova potrebnim drugim logorašima. Tako se Dedo brinuo i za našu mamu, sve dok nije zamjenom došla u partizane. Tada se, a to je bilo zimi 1943. na 1944. godinu i sam pridružio partizanima. Gdje su drugdje Židovi mogli naći utočište, možemo pitati one koji danas uzdižu NDH? Zar na području te zle tvorevine?

Zima je te godine bila opaka i Dedi su se smrznule noge, pa je zajedno s improviziranom partizanskom bolnicom bio u stalnom pokretu, u bijegu pred ustašama, četnicima ili Nijemcima. Student medicine, partizan, obrađivao je Dedina stopala kako je znao i umio te ih spasio od amputacije. Naš je djed poslije rata u posebnim ortopedskim cipelama, pomažući se štapom, doživio duboku starost.

Neobična je moja vjera, moj osjećaj da je on negdje tu uz mene dok mislim na njega ili pišem o njemu. Hoda jako polako, za mene kad sam bila mlada, prepolagano, oslanjajući se o štap. Na glavi mu je sivi šešir od pusta sa širokim obodom koji skida u odgovor na pozdrav šeširom ljudi koji

^ Unuke Mauricija Stappa:
Jela, Milica, Iva, 1944.

< Obiteljska fotografija iz 1958.
godine (s lijeva na desno):
Mauricije Stapp, unuke Milica,
Jela, Iva i kći Frida Godlar

su ga duboko poštovali. To je starinski pozdrav širokom gestom i laganim poklonom. Ponosna na svog Dedu, tiho uz njega koračam.

Dok živim, živi i on. Još mi tepa s poljskim nazivima za malu mačku. Kaže mi nježno kiću ili kićunću, a ja mu pjevam dječju pjesmicu o mačiću koji skoči na plotek i imruga (žmirka), a pjesenjka nje duga.

Moj Dedo, Mauricije Stapp! Možda je smiješno reći, ali sad smo već vršnjaci. Oboje imamo više od osamdeset godina.

I, eto, dok još živim, stavljam mu ovaj kamenčić na grob.

Sjećanja jednog polužidova

EDUARD KLAIN

Slika koja mi se trajno urezala u sjećanje bila je baka Irma u chaiselongu u dnevnom boravku moje druge bake u Beogradu. Baka Irma sjedi i plače, a oko nje su baka Ana, ujak i moja majka. Baka Irma, majka moga oca, zabrinuta je za svoga muža, a moga djeda Lajoša kojeg su prije nekog vremena iz Bečkereka gdje su oni živjeli odveli u Beogradu u »Topovske šupe«. To je bio logor na beogradskom sajmištu. Svaki dan su baka Ana i ujak spremali paket za dedu Lajoša sa toplom odjećom i hranom koje je netko odnosio do zatvora i krijući se vraćao isti paket natrag, jer su na zatvorskim vratima rekli da je djed strijeljan kao talac za ubijenog njemačkog vojnika. Nitko se nije usudio baki Irmi reći da joj je muž strijeljan, i tako se svaki dan odigravala ista igra. Ne znam kada su joj saopćili da je djed ubijen. Ova je slika s kraja 1941. godine ili početka 1942. godine, ne sjećam se točno. Moja majka, moja otac i ja živjeli smo tada u Splitu. Moja poduzetna majka uspjele je krivotvoriti dokumente uz pomoć rođaka Stjepana koji je imao štampariju i zajedno s njim izradila pečate, tako da smo krenuli u Beograd vlakom. U Staroj Pazovi njemački vojnici su pretraživali svima dokumente, mnogi ispravni dokumenti nisu prolazili pa su ljude izbacivali iz vlaka. Naša je sreća bila što nisu znali čitati talijanski, jer je Split tada bio pod talijanskom okupacijom, pa su nas pustili. Moja baka (mamina mama ili baka Ana) i ujak Bogdan živjeli su u Beogradu. Što se dalje događalo s bakom Irmom i tetkom Beži? Tetke Beži se vrlo malo sjećam. Više o njoj znam po maminom pričanju nego po vlastitim

^ Prof. dr. sc. Eduard Klain

sjećanjima. Prije rata sam svraćao k njima u Bečkerek, ali se toga zapravo ne sjećam. Vidio sam kasnije fotografije i da je bila jedna ljuljačka tamo. Tada sam mogao imati 3-4 godine jer sam rođen 1935. godine u Herceg Novom. Baka Irma i teta Beži su iz Beograda otišle u Mađarsku. Teta Beži je bila skrivena u jednom katoličkom samostanu, a baka Irma negdje kod ljudi. Tetka Beži nije mogla prihvatiti da ne bude s majkom te joj se negdje 1943. godine pridružila i tako su obje dočekale Eichmannov dolazak u Mađarsku 1944. godine i deportaciju mađarskih Židova u Auschwitz. Tamo su i ostale. Moj otac je imao jednog mlađeg brata koji je na meni nepoznat način uspio pobjeći i dohvatiti se Amerike. On je imao ženu i sina Atillu pet godina starijeg od mene.

Kao što sam rekao rodio sam se u Herceg Novom u Boki Kotorskoj 2. 5. 1935. godine kao nedonošče s osam mjeseci. Pričali su mi da su oko mene stavljali boce s toplom vodom i zagrijane cigle. Uspio sam preživjeti. Prvih nekoliko godina života do rata 1941. godine mogu reći da smo lijepo živjeli. Otac je bio vojni liječnik, specijalist oftalmolog u obližnjoj vojnoj bolnici u Meljinama. Vojni doktori živjeli su u lijepoj vili Rivijeri iznad mora u zelenilu. Bila je dozvoljena i privatna praksa. Sjećam se da sam kao mali dječak pomagao ocu držeći mu bočice s kapaljkama dok je on kapao pacijentima u oči. On je prethodno bio vojni stipendist u staroj Jugoslaviji i kao takav je dobio specijalizaciju iz oftalmologije u Zemunu i po završetku je bio prekomandiran u Meljine. Sjećam se sada kako je on dobio prezime Klain. Kad je išao u vojnu školu čato je pitao »kako se zoveš«, a on je rekao »Klain« a ovaj je napisao ono što je čuo. To mi je u životu stvorilo dosta problema, jer nitko tako ne transkribira ovo prezime. Sjećam se da sam imao jako kovrčavu blond kosu i zato su me časne sestre u vrtiću izabrale da budem Isus u dječjoj predstavi. Ni do danas nisam zaboravio koliko me boljelo kad su mi u kosu stavljale aureolu i čupale me. To im nisam mogao oprostiti. Tada sam bio odgajan u katoličkoj vjeri moje majke, a otac se u to nije miješao. Kad sam imao pet godina mom je ocu vjerojatno dosadilo da izgledam kao curica s takvom kosom

pa me odveo i dao ošišati na nulericu. Nakon toga me poveo da jedem štrudle koje sam jako volio. Ne sjećam se da me ovo šišanje pogodilo i da sam to doživio kao kastraciju.

Stvari su se naglo promijenile jednoga dana 1941. godine kada su ušle talijanske trupe u Herceg Novi. Mi djeca smo izašli na cestu i uživali u spektaklu ne znajući što se zapravo događa. Bilo je mnogo motorkotača s prikolicama u kojima su sjedili bersaljeri. To su bile posebne jedinice koje su imale vrlo lijepe šešire sa zataknutim perima. Ne mogu reći da sam osobno nešto patio od talijanske okupacije. Nama djeci je bilo zabavno, a talijanski vojnici su u načelu voljeli djecu i rado se s njima družili. Tako je jedan talijanski poručnik, koji je valjda kod kuće imao dijete mlijeh godina bio jako zainteresiran da šeeće sa mnom i tako smo mi šetali i šetali po mjestu i usput sam naučio talijanski jezik. Ni jedan strani jezik koji sam kasnije naučio ne znam tako dobro kao talijanski. Naravno kasnije sam učio talijansku gramatiku i usavršavao se, ali ovo što sam dobio od tog poručnika koji mi je bio simpatičan nikad neću zaboraviti i to je osnova mog talijanskog jezika, drugog jezika za mene. Međutim, u našoj porodici situacija nije bila tako ružičasta. Talijani nisu znali što da rade s mojim ocem. Kao jugoslavenski oficir trebao je ići u zarobljeništvo s drugim oficirima, međutim kao Židov trebao je ići sa Židovima koje su oni dosta brzo pokupili. U toj dilemi oni su ga stavili u zatvor. Talijani hipohondri kakvi već jesu imali su sto bolesti, a svakako i očne. Tako su odlučili da ga iz zatvora dovedu kući u ordinaciju da ih on pregledava i liječi, a kad to završi opet bi ga vraćali u zatvor. Sjećam se jedne situacije kada smo mama i ja doživjeli veliki strah. Gospođa Š. Židovka, koja je sa svojim mužem trebala otići u talijansko zarobljeništvo donijela je mojoj mami oko dva kilograma zlata u narukvicama, tabakerama i drugim predmetima. Međutim, izgleda da se to nekako doznalo i dok je moj otac jednog dana u svojoj ordinaciji pregledavao talijanske oficire došla je posebna policijska jedinica u premetačinu tražeći to zlato. Moj otac je nekako uspio majci reći o čemu se radi i ona je svo to zlato bacila u kantu za smeće. Oni su napravili premetačinu i hvala Bogu ništa nisu našli. Kasni-

je poslije rata moja majka je naravno uredno svo to zlato vratila vlasnicima. Dosta godina kasnije, kada sam prvi puta bio u Rimu moja majka je željela da posjetim gospođu. Njen muž je već bio umro. Sa stricem mog prijatelja koji me vodio po Rimu jako smo se izmučili dok smo našli vilu u kojoj je ta gospođa živjela. Pozvonili smo, ona se pojavila na balkonu i ja sam rekao tko sam, a ona je rekla da se nademo za pola sata u obližnjoj slastičarnici gdje mi je kupila sladoled. Do danas sam bijesan na svoju majku i na sebe što sam se toliko mučio da je tražim, a one me nije ni u kuću pustila. Danas se tješim spoznajom da smo svi mi ljudi različiti i da nas ima svakakvih.

Talijani su na kraju došli do solomunskog rješenja. Pro-tjerali su moga oca u rodno mjesto, a to je bio Segedin u Mađarskoj. Mi smo došli do Splita i tamo ostali. Moja vrlo poduzetna i snalažljiva majka uz pomoć svojih rođaka, a naročito vlasnika štamparije uspjela je da najprije budemo podstanari, a kasnije smo čak uselili u jedan stan da na neki način ostanemo tu skriveni. Sjećam se prvog podstanarskog stana koji je bio u Bihaćkoj ulici nasuprot talijanske komande. Tada su u Splitu bili uobičajeni napadi jajima na oznake ulica na talijanskom jeziku. Napravila bi se rupa u jajetu i kroz nju ulila tinta i onda bi se to jaje bacilo i razlilo po talijanskom nazivu ulice. Sjećam se kako smo se plašili kada se to dogodilo na kući u kojoj smo živjeli i istrage koju su vodili sada ne talijanski vojnici nego fašisti. No i to je prošlo bez velikih problema za nas. U to vrijeme živjeli smo vrlo skromno da ne kažem sirotinjski. Ono čega se sjećam su limeni tanjuri i limene žlice koje smo imali što mi je nakon lijepog života u Herceg Novom i finog bešteka i lijepih tanjura dosta smetalo. Nažalost, s tim limenim tanjurima i limenim žlicama opet sam se sreo u studentskoj menzi 1953. kada sam počeo studirati medicinu. Sjećam se da je moj otac dosta ležao. Ne znam da li je tako smanjivao svoj strah, ali je govorio da treba ležati jer se dok ležiš gubi najmanje kalorija. A tada smo bili dosta siromašni s kalorijama.

Početak 1942. godine s pomoću rođaka dobili smo jedan stan u Istarskoj ulici koji je bio prostran, lijep i gdje sam

se ugodno osjećao. Negdje na ljeto 1942. godine imao sam blagi napad apendicitisa i ležao sam. Došla je moja majka i rekla »ustani idemo u školu«. Nisam razumio o čemu se radi i pitao sam je »kakvu školu«. »Osnovnu« ona je rekla. Objasnila mi je da idem polagati prvi razred osnovne škole da bi mogao na jesen u drugi razred. Obukao sam se i otišli smo. Sjećam se, bio je muški učitelj koji me ispitivao. Budući da sam znao čitati, pisati i računati, a što je najvažnije znao sam talijanski, bez problema sam prošao na ispitu i bio upisan u drugi razred osnovne škole za vrijeme Italije. Učiteljica je bila dosta stroga i znala je tući čak i ako sam uživao posebnim ugledom jer sam znao talijanski i služio kao prevodilac kad bi došli roditelji mojih kolega. Kako sam se samo pravio važan. Dvije slike su mi se usjekle iz tog perioda. Kada je 9. rujna 1943. pala Italija naš dragi narod je najprije navalio da opljačka talijanska skladišta. Ispred kuće u kojoj smo stanovali prolazili su ljudi natovareni raznim stvarima. Sjećam se da je jedan čovjek poderao vreću brašna jer je nije mogao nositi, pa je za njim kroz tu rupu išao trag brašna, a on je ostatak nosio na leđima. Kao mrvice kruha u priči o Ivici i Marici. Začudio sam se kad je drugi građanin rolao kamionsku gumu pred sobom. Pitao sam se što će mu. Osjetio sam tada što je to ljudska agresija i pohlepa. Uskoro su stigli partizani i bili u Splitu dva tjedna dok nisu došli Nijemci. Sjećam se da je bio neki rumunjski brod u luci, a od akcija partizana sjećam se da su prije odlaska zapalili sve brodove u luci, tako da je luka gorjela. S partizanima je otišla i grupa splitskih liječnika kojima se pridružio i moj otac. Još jedna slika iz tog vremena ostala mi je u pamćenju. Kada su Split napustili partizani, možda dan dva kasnije, dolazili su Nijemci. Dolazili su sa sjevera i s puškama na gotovo dosta prestrašeni. Stalno su pitali »partizan«, »komunist«.

Ova vojska bila je sasvim drugačija od talijanske. Sjećam se da smo se mi djeca okupljali oko kuhinje talijanske vojske i oni bi nam uvijek nešto dali, ha, tako smo nastavili i oko njemačke kuhinje. Scenarij je međutim bio drugačiji. Ako im je nešto ostalo oni su to bacali, a nama nisu nikad ništa dali.

Negdje 1943. godine, ne znam točno kada, k nama se doselila teta Marija. To je bila starija gospođa, Židovka, zvala se zapravo Erna Alkalaj, čija je familija bila u Cape Townu u Južnoj Africi, a kako je ona ostala u Splitu to ne znam. Živjela je s nama do kraja rata. Istina, nije izlazila iz kuće, ali je čudno da je nitko nije prijavio kad se iz aviona vidjelo da je Židovka. Sjećam se da je jednom umrla od straha kada se na vratima pojavio ustaški oficir. To je bio naš rođak Ivo Jovanović, dobar i neagresivan ustaša, računovođa koji nije ni pucao ni ubijao. On i njegov brat blizanac Grazie bili su u ustašama, a treći brat Miro bio je tada u sjemeništu, a kasnije zaređen za svećenika. Grazie je ubijen na Bleiburgu, a Ivo se uspio spasiti i ostao je raditi u jednom poduzeću poslije rata. I moj otac koji je bio partizanski major za njega je garantirao.

U sjećanju mi je ostalo veliko bombardiranje *pazara* u Splitu jer je moja majka bila na *pazaru*. Uspjela se spasiti bez ozljeda. Velika bombardiranja u Dalmaciji zasluga su Amerikanaca. Leteće tvrđave koje su bombardirale u Italiji kad su se vraćale, a nisu ispraznile sva skladišta bombi, bacali su ih ili u Jadransko more ili na jadranske gradove i sela. U gradovima je vladala glad, pa tako i u Splitu. Na *pazaru* se mijenjalo »žuto za žuto«, to je značilo da su seljaci za kukuruzno brašno tražili zlato. Iako tada u selima nije bilo struje htjeli su hranu mijenjati za radio aparate, a kako nisu znali kako se to zove rekli su donesi mi ono što u krletci pjeva (»što u čibi piva«). Moja majka i druge žene odlazile su u zaleđe s robom i švercale za hranu. Kako me nije mogla hraniti, majka me je poslala kod naših prijatelja u selo u Kaštela gdje je bilo palente i krumpira. Tako sam se prehranio do kraja rata. Dugo me mučilo zašto se moja majka ne boji bombi i neće ići u sklonište. Ja sam to dugo vremena smatrao hrabrošću, a moram priznati da se putem identifikacije ni ja nisam bojao bombi, a ne bojim se ni danas. Što je bilo u pozadini? Moja majka je bila jako klaustrofobična i bojala se da ne bude zatrpana i tako umre, draže joj je bilo da je bomba na otvorenom pogodi. Koncem 1944. otac se vratio iz partizana odnosno iz Bosne i preuzeo je očni odjel bolnice na Visu. Teško su ga pogodila saznanja

o smrti roditelja i sestre. Nikako to nije mogao prihvatiti. Saznanje da se njegov brat s obitelji spasio i došao do Amerike pobudilo je njegove sumnje. Mislio je da su oni ipak nešto mogli napraviti za majku i sestru. I to ga je mučilo. Lakše je kad možeš nešto projicirati. Teško je danas reći što je bila istina. U siječnju 1946. otac je, kako bi pjesnički rekli, umro od tuge. Osamdesetih godina prošlog stoljeća nazvala me jednog dana majka i rekla da je jedan čovjek iz Bečkereka preko familije iz Amerike dobio njenu adresu i rekao da bi želio prije smrti meni vratiti zlatne gumbe moga oca koji se nalaze kod njega. Otišao sam u Bečkerek i lijepo su me primili. Stariji čovjek mi je ispričao kako je bio prijatelj moga djeda Lajoša i kako je bio na ulici kad su njega s ostalim Židovima Nijemci vodili cestom prema Beogradu. U jednom trenu djeda Lajoš mu je namignuo, on je došao do njega, a on mu je dao te zlatne gumbe rekavši »to je od Jožefa« (to je bio moj otac Josip). On ga je pokušao naći, ali nikako nije uspio. Nekako je uspio doći do adrese od očevog brata iz Amerike i tako sam ja dobio te zlatne gumbe za košulju. Rado ih i danas nosim, to su zlatni gumbi s inicijalima A. M. sa zlatnom krunom, a što znači Aleksandar i Marija. To mi je nažalost jedina materijalna uspomena na oca. Nakon toga sam imao adresu svoga bratića u Americi i kada sam trebao ići na jedan kongres u New York pisao sam mu da ću biti u New Yorku od tada do tada i da bih ga rado vidio. On živi, nadam se da je još uvijek živ u Bostonu. Bio je rektor prvog židovskog sveučilišta u Americi blizu Bostona Brendais University, inače je po zanimanju biolog. Doletio je iz Bostona i našli smo se u Waldorf Astoriji gdje je bio kongres. Na kojem smo jeziku razgovarali? On je razumio srpski, ali ga nije znao govoriti, ja nisam znao mađarski i tako nam je jedino preostalo da razgovaramo na engleskom. U jednom trenutku je imao potrebu da mi objasni događaje s kraja rata, odnosno o pogibiji moje tetke i bake Irme. Svakako njegovo objašnjenje je lišavalo svake krivnje njegovu obitelj. Više se ne sjećam što mi je govorio. Što se njih tiče sjećam se još jedino da je moj stric negdje 1947., 1948. prodao za jeftine pare kuću u Bečkereku i te je novce poslao mojoj mami za mene.

Moj religiozni odgoj bio je katolički jer je moja mama bila katolkinja. Kao poslušno dijete i čak išao sam na vjeronauk i često na misu, a u klasičnoj gimnaziji vrlo rado sam pohađao vjeronauk, jer su nam jezuiti govorili o povijesti umjetnosti, a ne toliko o religiji. Sa 17 godina postao sam ateist. Postao i ostao do današnjeg dana.

Već u srednjoj školi, a i na fakultetu kolege su me smatrale Židovom zato jer sam se prezivao Klain, a možda i zbog izgleda, a tko zna još zbog čega, zbog mog »židovskog« ponašanja ili što sam volio učiti, što sam znao jezike. Ne znam zašto. Ipak, valjda najviše zbog prezimena. Kod nas ovdje u Hrvatskoj često žive u zabludi jer smatraju da oni koji se zovu Klain, Vajnberger, Montiljo, Kabiljo, Gros su sigurno Židovi, što nije točno. Većina njih po halahi nisu Židovi jer imaju oca Židova, a majku kršćanku. Dok npr. oni koji se zovu Marković, Maletić, Ivanović i slično mogu biti pravi Židovi jer su rođeni od majke Židovke. Tijekom studija polako sam se počeo osjećati Židovom i sve više sam čitao o židovstvu. Velik odnosno najveći utjecaj na mene da osjetim židovstvo kao nešto svoje imao je pokojni Lazar Vajnberger. Upoznali smo se na specijalizaciji iz psihijatrije u psihijatrijskoj bolnici Jankomir gdje smo se vrlo brzo sprijateljili iako je on bio osam godina stariji od mene. On mi je dosta pričao o židovstvu i o svom teškom životu. Ličnost kao Lazo se vrlo rijetko susreće. S jedne strane izvanredna inteligencija, a s druge strane duboko emotivan i empatičan prema svakome. Volio je okupljati ljude oko sebe i kod njega sam se nalazio sa Židovima, ali i ne samo Židovima. Među njima bilo je ljudi koji nisu baš bili karakterno adekvatni najblaže rečeno, on je sve prihvaćao, svakoga razumio. Ličnost koja je bila rijetko odgovorna prema svojoj obitelji i trudio se da oni dobro žive, to je bio Lazo, zbog toga je i dugo godina radio u Njemačkoj da bi obitelji osigurao udoban život. Jako sam teško podnio posljednje mjesece njegovog života. Često sam ga posjećivao, a on se sve više i više gubio, tako mi je teško bilo povezati ovu sadašnju sliku sa slikom koju sam o njemu imao. Nastojat ću stalno nositi u sebi onu Lazinu sliku veselog, aktivnog, energičnog i nadasve poštenog čovjeka.

Mišo Montiljo bio je sasvim drugačija ličnost. Neću reći zato što je bio sefard. Bio je zaista čovjek ne tako obrazovan i intelektualan, ali sjajan drug i sposoban da okuplja ljude oko sebe. Pjevački zbor Moša Pijade bio je njegovo djelo i on ga je živio. Nije imao porodicu, imao je zbor do kraja života. Bio je i prilagodljiv, jer kad je došla nova vlast preimenovao zbor Moša Pijade u zbor Lira. Veseli me da se sada taj zbor zove po njemu.

Nacisti su mi oduzeli dio obitelji u Holokaustu. Dugo vremena sam mrzio Nijemce i trebalo mi je još više vremena da shvatim i prihvatim da nisu svi Nijemci bili nacisti. Sjećam se da sam se jedva odlučio dvadeset godina nakon rata prvi put stupiti na njemačko tlo i ne znam da li bih to učinio da nisam bio prisiljen zbog jednog važnog međunarodnog sastanka.

< Prof. dr. sc. Eduard Klain

Nisu nestali

VLADO OBELIĆ

*Ovo sjećanje posvećujem, kao mali prilog,
svim žrtvama Holokausta*

Premda je bilo proljeće, te 1941. godine vrijeme je bilo užasno vruće. Obelić Emil polako je koračao uz cestu prema kući. Njegova jedinica koja je bila na položaju negdje oko Valpova na Dravi je raspuštena i svako je krenuo kuda je želio. On i Dragutin Grünbaum do glavne ceste Osijek-Miholjac išli su zajedno. Grünbaum je bio vojni liječnik u jedinici, a porodica mu je bila u Osijeku. U to vrijeme Emil i Dragutin su bili već u porodičnoj vezi jer je Emil oženio sestričnu od Dragutina. Došli su do glavne ceste sjeli na travu i čekali ne će li možda naći neki prijevoz za Osijek ili Miholjac. Bilo je već dosta kasno gotovo mrak, a nigdje nikakav prijevoz, ni živa duša nije prošla.

– Emile, ovo neće biti dobro, po danu nitko nije prolazio, što ćemo sad? Zapravo ni Osijek nije daleko, a ni Miholjac, da mi krenemo pješke? Pa bili smo na vojnim marševima koji su bili i duži.

– Ne znam Dragec, ali sad je vrijeme rasula, svašta može biti. Neko vrijeme su još vagali za i protiv, a onda ipak odlučili da krenu na put. Skinuli su sva vojna obilježja, ostavili torbicu, uprtače i šinjel te ostali samo u radnoj bluzi. Oprostili se, zagrlili i krenuli svako na svoju stranu.

Emil je hodao skoro cijelu noć. Dobro je poznao taj kraj i prije ulaza u svako selo malo je zastao da vidi što se dešava. Sam sebi je bio smiješan jer bila je noć i ništa se nije vidjelo, više je osluškivao i onda krenuo dalje. Već se sasvim razdanilo kada je zadnje selo ostavio za sobom. Ispred njega je bio Miholjac i kuća. Kako je stalno hodao uz rub ceste vidio je da je potpuno prašan. Kiša nije dugo

Potpis pod slikom, ^
potpis pod slikom, potpis pod

padala i prašina je bila do članaka. Ali to nije bilo nikakvo zlo. Sam sebi je govorio da bi sada kuću mogao i rukom dohvatiti. Na pola puta između tog sela i Miholjca rastao je visoki jablan i za svakog putnika on je bio posebni znak i pri dolasku i pri odlasku. Emil je prošao jablan kad je u daljini spazio oblak prašine. Ništa nije vidio, ali je znao da prema oblaku prašine to mora biti nešto veliko. Nakon nekoliko minuta vidio je da je to velika kolona vozila ispred koje je išao motorkotač sa prikolicom. Odmah mu je bilo jasno što je i pomislio kako može nastradati sada kada je već pred kućom.

Stao je na stranu ceste i čekao. Vidio je da na motoru u prikolici sjedi vojnik sa strojnicom za koju je mislio da je okrenuta prema njemu. Međutim, motor je prošao, a vojnik nije okrenuo ni glavu prema njemu. Iza njega počeli su dolaziti kamioni, čitava vojna kolona. Prašina se toliko dizala da neki put se nije vidjelo ni nekoliko metara. Sunce je bilo nemilosrdno. Sve je to trajalo beskonačno dugo. Imao je džepni sat, ali se nije usudio pomaknuti i pogledati koliko je sati. Tek kad je kolona prošla i otišla dalje pogledao je i vidio da je skoro podne. Bio je potpuno blatan, prašina i znoj su mu bili po čitavom tijelu. Ali Miholjac se nazirao. Još malo i kod kuće je. Unatoč što je bio umoran tako se počeo žuriti, tako reći trčati i za čas je stigao do prvih kuća. Na ulici je još lebdio oblak prašine, ali ni žive duše nije bilo nigdje. Već iz daljine vidio je smeđu drvenu uličnu ogradu i prešao je na tu stranu ulice. Vrata su bila širom otvorena, došao je do kuhinje i tu su bili svi. Kad se pojavio svi su šutjeli, samo su oči bile u njega uprte. Trenutak je bio muk, a onda vika. Josipa Obelić koju su zvali Sefa stvorila se kod Emila i onako blago ga zagrlila.

– Emile, dugo nismo dobivali vijesti od tebe, ti si tu, je-
si li gladan? Ni sama nije znala što je sve izgovorila, a on je samo rekao.

– Sefice imaš li malo vode i sjeo na prvi stolac do vrata. U kuhinji je bio još Stjepan Obelić, Emilov otac i Frida Brük, Sefina majka.

Stjepan Obelić je u to vrijeme imao više od sedamdeset godina, ali je bio čvrst i oštar i izgledao je puno mlađi.

Po profesiji je bio vojnik u austrougarskoj vojsci, podoficir što je za obično seosko dijete bio veliki uspjeh. Vojničko držanje zadržao je u tim poznim godinama. Imao je uspravan stav, oštar pogled i posebno je bio ponosan na brkove. Kada je on dozivao guske na ulici, čulo ga se na drugi kraj sela. Volio je društvo. Pred kućom je bila klupa na kojoj su svaku večer sjedile i pričale komšije i to se održavalo kao neki ritual.

– Emile sjedi, sad ću ti ja donijeti svježe vode. Uzeo je kablucu i uputio se prema bašči. Tamo kod susjeda, bio je bunar za koji su svi tvrdili da je najbolja voda za piti. Kada se vratio Sefa je izgrabila vodu u stakleni bokal i Emil je prihvatio da si natoči, ali:

– Emile čekaj, snajko daj svima štamplice, onda će doći voda, zapovjedio je Stjepan. Ni Sefa ni Frida nisu inače pile rakiju, ali to nisu mogli odbiti.

– Sinko, sada je sve u redu neka je sa srećom.

– Sefice, a gdje je Vlado?

– Spava Emile, dobro je.

– Dobro sad možemo nazdraviti.

Sefa i njena mama su isto iskapile, dobro se stresle, ali taj događaj je to zaslužio... Josipa odnosno Sefa Obelić, kako su je zvali, bila je sitna žena, ali s puno energije. Gradski život u Osijeku gdje je rođena, zamijenila je sa seoskim u Miholjcu. Nikada nije bila u seoskom domaćinstvu i pojma nije imala o tim poslovima. U početku joj je bilo najteže pomusti krave. Doći tako blizu ogromnim životinjama nekad joj je bilo nezamislivo. Ni sama nije znala kako je sve seoske poslove brzo i dobro naučila. Čak je i stari Obelić bio bez primjedbi, dapače ju je pohvalio. No najviše je voljela raditi u vrtu. Gredice su bile uredne, nije bilo ni travke među njima, a povrće je uvijek bilo najbolje u cijelom kraju. Od salate se jelo samo srce, a ostatak se bacao kokošima i guskama. Naučila se braniti od nasrtljivih gusaka posebno u proljeće kad su došli mali guščići. Postavljanje vode bilo je posebno umijeće. Voda je morala biti tako postavljena da patke mogu doći samo do svoje, a ne i do vode od gusaka i kokoši. Stalno je bila u pokretu i sve je moralo biti na svojem mjestu. Ipak jedna stvar je bila

^ Potpis pod slikom, potpis pod slikom, potpis pod

Potpis pod slikom, >
 potpis pod slikom, potpis pod
 slikom, potpis pod slikom

posebno zanimljiva. Sefa je voljela malo duže spavati, ali čitav dnevni proces se počeo odvijati u cik zore. I na ulici je bilo vrlo rano živo. Prvo je prošao ulicom čordaš koji je skupljao krave za pašu. On je svoju prisutnost oglašavao trubom. Stari Obelić je to iskoristio. Rekao je čordašu da trubne ispred prozora gdje je bila Sefa i da produži. Sefa se ubrzo dosjetila što bi to moglo biti i dapače, to je bilo kao naručeno buđenje i više se nije morala brinuti da je na nešto zakasnila. Nikad o tome nije više bilo riječi. Inače stari Obelić bi Sefu svugdje hvalio.

- Snajka odlično kuha.
- Snaha drži sve čisto.
- Snaha ima najbolju zimnicu...

Frida Brück, Sefina majka, nakon muževljeve smrti došla je najmlađem djetetu iz Osijeka u Miholjac. U šezdesetim godinama dobro se držala, bila je tiha i trudila se da ono što može uradi i pomogne. Peglanje, sitno šivanje bilo joj je svakodnevni posao. Sa sobom iz Osijeka donijela je singericu, mašina za šivanje bila je stalno u pogonu. Kad je uhvatila nešto vremena predvečer, prošetalala se do sestre Helenke koja se udala za Spitzera koji je imao najveću trgovinu u Miholjcu. Kada je navečer sjedila u krugu obitelji uglavnom je slušala druge kako govore, ali ako ju je neko nešto pitao trudila se da što jasnije odgovori. Poseb-

no je voljela pričati o svojoj djeci. Imala je tri kćeri i jednog sina. Svi su se odškolovali i krenuli svojim putem. Bila je ponosna na svakog od njih. Mogla je do u detalje pričati o Vilmi koja se udala za Hermana Weisa unatoč toga što je bio potpuno slijep. Oboje su završili konzervatorij, glasovir i dugo su živjeli u Pragu, ali i često dolazili u Miholjac. Obavezno je morala napomenuti kako je Herman imao tako izvanredan sluh da je u prolazu mogao odrediti pored kakve ograde ulicom prolazi. Svaki njihov dolazak je imao jedan obavezan ritual. Helenka Spitzer imala je koncertni klavir i cijela porodica se skupljala da ih sluša. Tu je često nastala neka vrst prepirke. Hugo Spitzer je uvijek navijao da se sviraju šlageri i popularne pjesme, dok su svi ostali pustili Vilmu i Hermana da sviraju što žele, a to su najčešće bile kompozicije poznatih skladatelja. Ali svi su obavezno uživali u Shubertovoj serenadi.

Čim je objed bio gotov, Sefa je uzela veliki lavor na dvorište, zagrijala je dosta vode i Emil je konačno mogao skinuti blato sa sebe. Svi su očekivali da će sada Emil pričati o tome što je proživio, međutim ništa od toga. Otišao je u sobu i zaspao. Ostali su se dalje raspravljali bez njega. Sunce je već dobrano izašlo kada se u kuhinji pojavio Emil. Čim je otvorio vrata kuhinje Vlado se bacio na njega. Došao bi on i ranije u sobu da probudi tatu, ali mu mama nije dopustila. Vlado je imao malo više od dvije godine i teško ga je bilo uvjeriti da treba pustiti tatu da spava.

– Tata što si mi donio? Prvo mu je bilo pitanje.

Emil je pogledao Sefu koja mu je kimnula glavom u smjeru kaputa. Tamo je metnula vrećicu s bombonima, jer je znala kako će se sve desiti. Kada je spustio Vladu iz zagrljaja uputio se u kupaonicu i tek je tada vidio kako je izgledao. Inače za Emila se moglo reći da je zgodan, visok, crn, odrješitog držanja i uvijek dotjeran. Za njega se uvijek govorilo da izgleda kao da ide u crkvu. Nakon nekog vremena došao je uređen u kuhinju. Svježi na pola prepečen kruh, bijela kava ispunili su čitav prostor. Tako zadovoljno nije se već dugo osjećao. Jeo je polako što inače nije bio njegov običaj, Vlado mu je bio na jednoj nozi i stalno nešto tražio. Nije pomagalo što ga je mama opominjala, ali ne

^ Potpis pod slikom, potpis pod slikom, potpis pod

^ Potpis pod slikom, potpis pod slikom, potpis pod

Potpis pod slikom, ^
potpis pod slikom, potpis pod

previše oštro da tatu pusti na miru. Od kuće do trgovine trebalo mu je oko desetak minuta hoda. Svakog prolaznika bi pozdravio laganim naklonom i podizanjem šešira. Sve je bilo kao i prije šest mjeseci kada je tu bio. Ulica je imala isti miris kao i prije. Po tome bi mogao osjetiti gdje je. Posebno jasno se osjećao miris iz radione šustera Macanića. Kod Urbana miris stoke, sve je bilo isto.

Vrata dućana su bila dio ugla kuće u samom središtu Miholjca. Rolo je bio uzdignut, vrata na pola otvorena i izlijepljena istim reklamama. Gore veliki natpis »Trgovina mješovitom robom Spitzer«. Trgovina je bila velika dugačka prostorija. Odmah na ulazu na desnoj strani bila je malo uzdignuta blagajna s pultom na kojoj su bili čavli. Svaki trgovac je imao svoj broj i nakon prodane robe upisao bi na cedulju svotu koju bi kupac platio. Blagajnica bi tu cedulju pribola na određeni čavao i po tome bi se na kraju dana znalo koliko je koji trgovac bio uspješan. Pored blagajne je bila velika kasa marke Wertheim čije je ključeve imala blagajnica gospođa Irena i Spitzer Hugo. Na koncu dana tu se polagao utržak i obračun. Ako je u blagajni bilo više novaca nego što je to obračun pokazao Spitzer je to ravnomjerno razdijelio. Dogovor je bio ako je bilo manjka, blagajnica bi to morala podmiriti. Međutim nitko se nije sjećao takvog slučaja možda i zbog toga što je taj obračun uvijek između blagajnice i Spitzera bio bez daljnjih komentara. Blagajnica Irena Thetman, bila je ozbiljna gospođa glatko začesljane kose straga u punđu. Imala je tanke usnice koje su na licu davale ozbiljan izraz, ali nasuprot tome pruge oko očiju činile su kao da se oči stalno smiju. Imala je blagi glas i uvijek ugodno ponašanje. Kao čistokrvna Njemica stalno su neki oko nje obilazili da se aktivira u Njemačkom kulturnom društvu, ali ona za to nije marila. U produžetku dućana i s desne i lijeve strane bio je dugački pult. Na desnoj strani su na pultu bile poredane staklenke s bombonima i nekim drugim sitnicama kao i dvije vage. Iza pulta na desno čitav zid je bio pun pretinaca, ladica raznih veličina i na svakoj bi bio natpis što se u njoj nalazi. Sasvim na kraju bio je mali ormarić-hladnjak s ledom npr. za germu i ono što je moralo biti na hladnom. Za sajmenih dana na pultu bi oba-

vezno bila velika kocka marmelade koja se rezala s žlicom, a dopremala se u malim sanducima. S lijeve strane iza pulta bile su police s tekstilom. Posebno je bio dio s onim što u seoskom domaćinstvu najviše treba: platno, posteljine, a i ono što se rjeđe kupovalo: štof za odijela, postave i slično. Na samom kraju pulta bila je kožnata roba od đonova do najfinije kože. Iz te prostorije išlo se u malu prostoriju gdje je bila željezna roba. i što je bilo posebno važno, pribor za pecanje. Jedino se kod Spitzera mogao kupiti bambusov prut dug 4 metara. Sasvim vani bilo je bure sa petrolejom, jer se nije smjelo dopustiti da kojim slučajem miris petroleja uđe u trgovinu.

Na polovini lijeve strane bila su vrata koja su vodila u stan od Spitzera i velika peć za zagrijavanje cijele prostorije. Emil je ušao u trgovinu i kao da se nitko nije iznenadio. Poslije je saznao da su već svi bili obaviješteni da se vratio. Hugo Spitzer je bio iza pulta s tekstilom što je inače bilo Emilovo radno mjesto i odmah je prišao.

– Emile, kako si?

– Dobro g. Spitzer, a sada kada sam tu još i bolje.

Premda su bili u rodu, preko Sefe koja je bila nećakinja Huga Spitzera, Emil je usprkos nagovora da ga oslovljava s Hugo uvijek oslovljavao su g. Spitzer. Od petnaeste godine. kada je tu počeo raditi uvijek je on za njega bio gospodin Spitzer i od toga se nije mogao odučiti. Jedino kad bi u kući sa Sefom ili s nekim drugim pričao znao bi nekad reći: Hugo je rekao...

– Hodi Emile, idemo malo sjesti, Helenka bi te željela vidjeti

– Znaš dugo nije bilo vijesti od tebe, a onaj čudni Drago rekao je da je čuo da su neke jedinice premjestili u Bosnu.

– G. Spitzer, sve je u redu i Dragec je otišao kući u Osijek.

Helenika Spitzer, najmlađa od tri sestre krenula je u susret Emilu i zagrlila ga. Nije mogla suspregnuti suze i uzela ga za ruku i posjela na stolac. Spitzeri nisu imali djeću i možda zbog toga je Helenika bila jako naklonjena djeći svoje sestre Fride koja je imala tri kćeri i sina. Posebna ljubimica bila je Sefa, najmlađa od njih.

– Jesi gladan? pitala je Helenka

^ Potpis pod slikom,
potpis pod slikom, potpis pod

Hugo i Emil su se morali na to nasmijati, a onda je Hugo rekao.

– Helen donesi onaj konjak, red je da ga otvorimo.

– Emile što ima novoga?

– Ne znam g. Spitzer, a tu?

– Znaš, vidio si onu kolonu Nijemaca, svi smo bili zabrinuti, ali oni su prošli i prašina se slegla. Pričaju da su tu u općinu došli neki ljudi iz Zagreba i da su pozvali neke Miholjčane na razgovor. Znaš onog Belanović Jozu i Kopicća. Jedino što se moj Bick nekako čudno ponašao. Bick je bio trgovac koji je došao u trgovinu kasnije od Emila, ali se trudio i bio jedan od favoriziranih.

– Danas kada sam mu prišao okrenuo se od mene, a Bošnjaku je rekao da se on zapravo zove Bück, a ne Bik.

– Pitao sam Irenu je li imao neki sukob u trgovini, ali ona je rekla da ništa ne zna.

– Evo vidiš Emile i to je prošlo i sada je sve po starom.

– Onaj paničar slikar Schiffer je prije nekoliko dana pobjegao u Osijek i stalno nam je govorio da smo ludi i da ne vidimo što se sprema. Te njene priče iz Austrije su nam se popele na glavu i što god smo rekli nije pomagalo. Sada će valjda i on doći k sebi.

Adolf Schiffer, bratić od Helenike bavio se sa slikarstvom. Imao je dosta uspjeha posebno u crtanju krajobrazza i portreta. Neko vrijeme je čak bio u nekoj slikarskoj koloniji u Parizu. Poslije je otišao u Beč gdje je dočekaao Anschluss.

U početku je kao strani državljanin bio zaštićen, ali nakon što su ga dva puta pozvali na razgovor u policiju i što je vidio atmosferu i nacističku propagandu na ulicama Beča, odlučio je pobjeći u Jugoslaviju. Na nagovor Spitzera ostao je u Miholjcu, slikanjem se uzdržavao i naoko smirio. Ali kada je počeo rat sve je ostavio i pobjegao u Osijek. Govorio je da je Osijek veliki grad koji on dobro poznaje i da tamo može ostati.

Evo, i Frida se pohvalila da je dobila nekoliko pisama od Vilme i Hermana iz Praga i da se kod njih situacija poslije Sudeta smirila. Neznam kome su u interesu takve priče. Nijemci su uostalom kulturan narod: Goethe, Shiller, Wagner nisu bilo tko. Osim toga, poslovno su disciplinirani i

< Potpis pod slikom,
potpis pod slikom, potpis pod

vrlo napredni. Ovi naši, pa oni će se smiriti. Ja ih znam većinu od rođenja i uvijek smo bili dobri. Ne može se to preko noći promijeniti. Razgovor je bio u tom tonu i ispalo je da su se međusobno tješili. Trajalo je to skoro do podneva kada se Emil digao i rekao:

– G. Spitzer ja bih sad morao ići, znate da Sefica servira ručak točno u 12 sati. Sutra ujutro ću doći normalno na posao kao i uvijek.

– Emile ostani kod kuće nekoliko dana, a onda dođi.

– Ma ni govora, svi bi mislili da sam bolestan, a i zaželio sam se posla.

Sljedeći dan prvi se pojavio pred trgovinom, a budući da nije imao ključ od roloa i vrata morao je pričekati na Bücka da on otvori. Inače je to bio Emilov zadatak kao glavnog u trgovini.

Tokom dana Spitzer je došao u trgovinu i rekao Bücku da ključ opet preda Emilu. Ovaj je to učinio i nešto promrmljao sebi u bradu. Sve je bilo po starom.

Možda je Emil tih dana imao nešto više mušterija jer su se željeli pozdraviti s njim i usput kupiti neku sitnicu. Kako je dolazilo ljeto, dobro su se prodavale marame i ručnici. Kako bi koju mušteriju posluživao tako je i govorio na onom jeziku koji je mušterija govorila. Neki Miholjčani, da bi pokazali kako su učeni govorili bi njemački, odmah pored Miholjca je bilo je naselje Majur gdje su bili Mađari, te bi s

Potpis pod slikom, >
 potpis pod slikom, potpis pod
 slikom, potpis pod slikom

njima govorio mađarski. Posebno kad bi bio sajmeni dan bilo je puno Roma koji su redovito poslije prodaje i kupnje stoke dolazili u dućan po neku sitnicu. Unatoč tomu što su znali hrvatski, voljeli bi razgovarati s Emilom romski. Nakon nekoliko dana dr. Roscher, advokat u Miholjcu došao je Spitzeru i rekao da bi mu volio reći što je čuo. Otišli su u stan i tamo razgovarali oko pola sata. Kada ga je Spitzer ispratio vidjelo se na njemu da je vidno uznemiren.

- Helenka idem dr. Kirschneru, brzo ću se vratiti.
- O čemu se radi Hugo?
- Kazat ću ti poslije, moram ići.

Dr. Kischner imao je kuću na drugom kraju parka. U kući je bila i ordinacija. Supruga mu je bila zubarica i bili su vrlo cijenjeni u Miholjcu i okolici.

Kad je Spitzer došao k njemu, čekaonica je bila puna pacijenata. Prošao je pored njih ispričavajući se i otišao direktno u ordinaciju. Stao je do vrata i čekao da pacijent izađe.

- Ljudevite sad je kod mene bio Roscher i svašta mi je rekao. Ljudevite je šutio i samo slušao.

- Znaš, spremaju se neki zakoni koji će vrijediti samo za Židove. Svi Židovi će biti popisani i stavljeni na jednu listu i morati će plaćati neka davanja.

Dr. Rocher kaže da će njihova imovina biti oduzeta, a da će za Židove vrijediti posebni propisi kao u Njemačkoj i Austriji.

- Znam Hugo, kazao je Kischner, to sam i ja čuo. Jučer je bio pisar iz općine kod mene pa mi je rekao otprilike isto što i ti. Međutim, ja se nadam da je to preuveličano

pa u općini nemaju ljude za tako što, pa tko će ih liječiti i prodavati robu ako ne ja i ti.

– I ja to mislim Ljudevit, ali opet što ako se to desi?

– Hugo, to će biti samo mrtvo slovo na papiru i ništa više.

Novosti u Miholjcu objavljujane su na dva načina. U centru Miholjca je bio jedan kiosk, kojeg su zvali Buda. Na njega bi se nalijepio oglas. Osim toga, glavnim ulicama Miholjca prošao bi bubnjar koji bi na određenim mjestima stao i čitao oglas. Tako je bilo i ovog puta. Svi Židovi su morali doći u općinu i donijeti popis svoje cjelokupne imovine. Ako to ne učine slijedit će najstroža kazna. Nije pisalo što je najstroža kazna i oko toga je među Židovima bila velika rasprava. Pojedinci su govorili o globi, a neki o zatvoru.

Opet se kod dr. Kirschnera okupilo brojno društvo. Što sve treba od imovine navesti, kako procijeniti, opisati? Razišli su se, a da nisu bili ništa određenije znali. Prijavljanje imovine je trajalo nekoliko dana. Prema pozivu su trebali doći u određeno vrijeme i predati popis. Hugo Spitzer došao je kako mu je bilo naznačeno i imao popis kako se zahtijevalo. U prostoriji je bio Belanović i on ga je ljubazno pozdravio. Bilo mu je lakše što je to bio dugogodišnji poznanik s kojim se često sretao i koji je najviše dolazio u njegovu trgovinu, premda mu ona nije bila i najbliža.

– Sjednite da vidim popis.

– Izvolite g. Belanoviću

Nakon nekog vremena, nakon što je pročitao napisano, izvadio je iz ladice list i upitao:

– Nigdje nisu navedena tri perzijska saga, da li su oni kod Vas?

– Da, g. Balenović.

– Što je s dvije kineske vaze?

– I one su kod mene.

– Porculanski servis za 12 osoba od Rosenthala i beštek od Berndorfa?

– I to je kod kuće.

Pitanja su se redala jedna za drugim i sa svakim pitanjem Hugo je imao osjećaj da se nalazi u nestvarnom svijetu. Nije osjetio ni strah ni vrućinu, samo je imao osjećaj da je oko njega sve nestajalo i da postoji samo glas koji ga nešto pita.

- Potpišite!
- Da, g. Belanović
- Možete ići.

Općina je bila preko puta trgovine i kada je ušao u dućan i sjeo, nije bio svjestan prevaljenog puta. Izgleda da je čudno izgledao, jer je Helenika bez pitanja donijela čašu vode s malo limunovog soka i šećera.

- Ja ne znam, ja ne mogu shvatiti što se to dogodilo. Pa Belanović Miholjčanin je ispitivao takve sitnice što imamo i nije mi jasno odakle on to zna. Ja sam zaboravio da imamo onu venecijansku zdjelu što smo dobili iz Italije prije nekoliko godina. Bože, što se to dešava?

Sljedeći dan je posjetio nekoliko svojih kolega koji su isto bili u općini. Svi su oni prošli gotovo jednako. I nikome nije bilo jasno što se to dogodilo. Hugo i Helenka pozvali su Emila i to mu ispričali. Ne znam g. Spitzer, ni Sefu ni Fridu nisu pozvali premda je Frida to očekivala.

Prošlo je nekoliko dana, sve se manje o tome govorilo. Kao i prije, uzbunu je zamijenilo međusobno tješjenje.

Dr. Kischner se čudio pitanju koje instrumente ima, jer kome bi to osim njemu koristilo. Ali koliko god se o tome šutjelo, nelagoda je uvijek visjela u zraku.

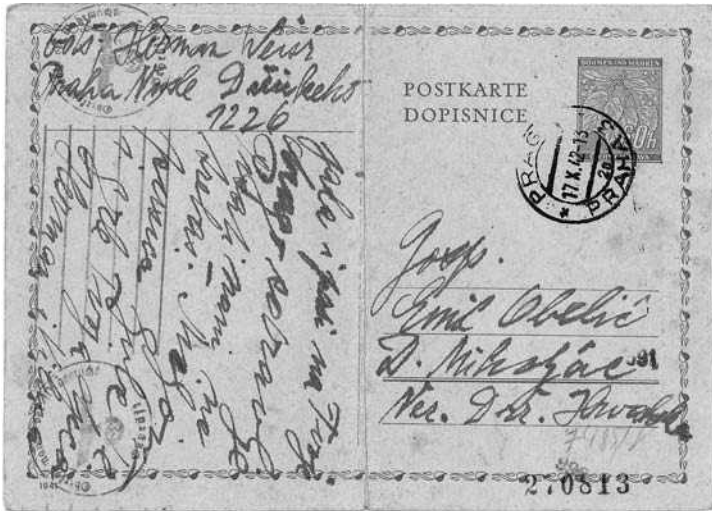
Jednog dana, dok je Emil radio u trgovini, na vratima se pojavio Marko Spitzer, brat Huga. Bio je malo stariji od Huga, neoženjen i sklon stalnom mijenjanju prebivališta. Momentalno je živio u Zagrebu i bavio se posredništvom oko nekretnina. Nije bio posebno uspješan, ali nikad nije bio na teret obitelji. Posebno je bio ponosan na auto za kojeg je tvrdio da ima veće zasluge za posao od njega.

- Emile, molim te dođi, idemo do Huga. Ušli su u stan bez kucanja.

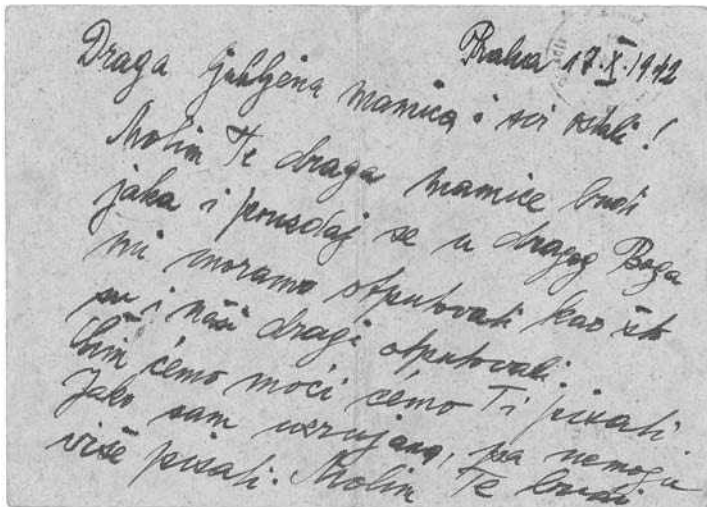
- Marko zdravo, otkud ti? Nisi mi javio da dolaziš, što se desilo?

- Hugo, preći ću odmah na stvar. Nije dobro. Ni ja nisam mislio da ću doći do tebe, ali vidi o čemu se radi!

U Zagrebu je počeo nekakav čudan lov i to mi se ne sviđa. Bojim se. Riješio sam se stana i sada imam samo auto i što je u njemu. Imam jednu molbu. Evo u vrećici imam 500 zlatnih funti pa bih molio da to ostavim kod Emila. Njega

< Potpis pod slikom,
potpis pod slikom, potpis pod

kao Hrvata neće uznemiravati. Ja sam nabavio propusnicu za talijansku zonu i ako budem imao sreće stići ću u Švicarsku. Nešto novca imam sa sobom, što mislim da će mi biti dosta, a ovo ako se vratim da imam nešto.

- G. Marko, vi znate da je moja žena i njezina majka Židovka i da se svašta može desiti.

- Emile, nemam nekog drugog i znam da se na tebe mogu osloniti.

- Dobro g. Marko.

Marko Spitzer bio je kod Huga samo da nešto pojede i popije, sjeo u auto i otišao.

Emil, Helenka i Hugo su dugo ostali sjediti bez riječi. Taj događaj ih je jako pogodio, možda još više nego ono ispiti- vanje u općini. Zar je moguće da sve to ide u tom pravcu, pa to je van svake pameti. To nitko nije izgovorio, ali kao da je to bilo stvarno rečeno.

– G. Spitzer, ja bih sada otišao, rekao je Emil.

Kad je Emil došao kući Sefu nije zatekao, bila je samo Frida i stari Obelić. Sefa je bila u vrtu i on se odmah zapu- tio tamo. U sredini je bila klupa, pozvao je Sefu i sve joj je ispričao. Kad god je mogao, da to ne bude napadno, vijesti je rekao samo Sefi, a ne i ostalim ukućanima.

Fridu nije htio uznemiravati, a stari Obelić bi se po obi- čaju junačio i nije realno sagledavao što se zbiva. Ostali su šutjeli. Nakon nekog vremena ipak su se uspjeli dogovoriti da o tome neće pričati ni Fridi ni starom Obeliću, a to će zamoliti i Spitzerove. Svaka takva vijest ili događaj izazvao bi puno emocija, a ništa se ne bi moglo riješiti.

Nekoliko mjeseci poslije, u Miholjac je došla jedna manja ustaška jedinica. Smjestila se u Selizijanski dom, zadužbinu porodice Roscher. Nisu se ni po čemu isticali, moglo bi se čak reći da su bili neprimjetni. Ponekad bi iz doma trešala glazba i to u pravilu dvije pjesme: »Ti si Milko moja, moja« i »U gori raste zelen bor«. Susjedi su vrlo bla- gonaklono to komentirali.

Jedne noći ili bolje reći rano ujutro, jedinica se raspršila po Miholjcu. Ušli su u točno određene kuće i pokupili dva- naestak najuglednijih Židova, među njima je bio i Hugo. Odveli su ih u podrum miholjačkog dvorca i tamo ostavili bez ikakvog komentara. Stražu su čuvali Miholjački žanda- ri kojima je bilo jako neugodno jer su se sa svim Židovima dobro poznavali i s nekima su bili u prijateljskim odnosi- ma. Gotovo da nije bilo žandara kojem dr. Kirschner nije pomogao, ili dućana u kojem nisu dobivali robu na vere- siju. Ipak ni na jedno pitanje nisu znali odgovoriti. Sve je bilo obavijeno velom tajne.

Dan je prošao, prošao je još jedan dan. Hranu i vodu su dobivali tri puta na dan. Tek peti dan pojavio se g. Bale- nović u pratnji dvojice ustaša i predao im list papira. Na papiru je bila označena novčana svota koju su Židovi mo-

rali u roku sedam dana predati pod prijetnjom hapšenja i osude na logor.

Svi navedeni su se drugi dan našli u čekaonici dr. Kischnera i počeli se dogovarati. Ubrzo su došli do zaključka da je navedena svota zapravo zbroj štednji koji su oni naveli uvećana za neke vrijedne predmete. Nisu čekali zadnji dan da to odnesu u općinu i na taj način ta je epizoda bila riješena. Moglo se reći da je većina židova u Miholjcu odahnula, sada je to gotovo. Ostalo bi bilo sjeći granu na koji svi sjede.

I stvarno, nastao je nekim čudom mir. Ništa se zapravo nije dešavalo. Tu i tamo bi se pojavila neka nova odredba, ali nikog se nije diralo. Čak je i poneka gorka šala pala na taj račun kao:

– Vidiš Hugo, ja sam ti rekla da treba otići u Rim na odmor, a sada si ti sam proveo pet dana na odmoru u podrumu dvorca.

Međutim, neki su imali problem s plaćanjem. Glassner koji je imao farbaonu tekstila dobivao je veliku količinu robe iz Zagreba i sada ju je trebao platiti, a nije imao s čime. Otišao je ka Spitzeru i zamolio ga je:

– Hugo treba mi novaca, ako mi možeš posuditi?

– Karlo (tako se zvao Glassner) mogu ti na mjesec dana dati, a onda moram poslati novce u Osijek za šećer i sol. Hoćeš to moći osigurati?

Rješenje se našlo i sve je išlo svojim tokom.

Kratko vrijeme, kada nisu stizale nove obavijesti, činilo se da je sve u redu. A onda jednog dana odredba o konfiskaciji određene imovine. Odredbom se oduzimala sva imovina trgovine sa svom robom. Polgar je ostao bez svog mlina, Glassner bez svoje farbaone. Dr. Kirschner mogao je raditi u ordinaciji, ali je morao potpisati da nekretninu predaje općini na upravljanje. Na određena mjesta došli su takozvani »povjerenici« koje je određivala općina. Povjerenik u Hugovoj trgovini postao je Bück. Postao je važan i više nije htio raditi za pultom već samo naređivati. Mjesec dana to je nekako išlo, a onda su nastajali problemi. Robe je bilo na policama sve manje, a on nije znao kako nabavljati. On kao trgovac nikad se nije maknuo iz trgovine, a kamoli

Pisala 14. Februara 1932

Draga Gulgena naša Lefca!

Život je dugi očeluvani čas. Bog
 milog vjenčanja mi ti postavlja i želju
 i svoj meca, da ti živim i da sve dobro,
 neizmjerne mnogo priče i sjećanja. Da
 uvijek budite veseli, da uvijek sa svojom
 dane doživljavate sa svojim Gulgenu Emilom
 i još sada postat mori ti j. dugi
 život da imai nego što si kod druge mamice
 i tako imati, neka ti dragi Bog da na
 svakom kraha mnogo priče i radosti. Gula
 Želim ti, i svoj meca dragi, Gugi, kratki
 život u kojem neka bude samo radostni
 dani degantaj.

Ne radem dosta prijaci, koji bi mogli nje
 vijećaje opisati pa i Hermann bi najviše
 volio bi, da te pogleda i ja Gulgenu.
 Ah draga Lefca u tom svom životu
 nemoj zaboraviti, da si kćerka Israela!
 Da si član jednog naroda koji je bio
 pučan i gonjen, kojeg se i sada proganja
 na svim krajevima svijeta, ali koji
 može biti ponosan, da je radnik
 svoje narodnosti i vjere!!!

Još jednom neka ti živim, da
 sve najbolje i najljepše.

Ljub. mladerica!

Neizmjerne te Gula i Gule milim
 ljubimci ti ja Gugi

Frano, sestra
 Vilug i ja Hermann

^ Potpis pod slikom, potpis
 pod slikom, potpis pod slikom

da organizira nabavu. Jednostavni artikli bi nekako išli, ali tekstil, kućne potrepštine za njega su bile nepremostiva prepreka. U tom slučaju se uvijek obraćao Emilu više moći nego prijeteći. Ali u jednom je bio čvrst, nesalomljiv. Spitzera nije puštao ni blizu u trgovinu. Vrata koja su vodila u Spitzerov stan bila su stalno zaključana, a ključ kod njega. Zabranio je svakom trgovcu da bilo što smije dati Hugi, a Hugo ako nešto treba da kaže njemu, a on će odlučiti da li će mu prodati ili ne. Hugo je pitao Emila:

– Emile, kako se Franjo tako promijenio, pa njegova mama je Miholjčanka, šokica, a otac iz Đurđa?

– Gospodine. Spitzer on za sebe govori da je čistokrvni Nijemac i da je na to čekao čitav život.

– A Irena, kako ona?

– Irena je već nekoliko puta vikala na njega, da se ponaša pokvareno i da nema pravo. Ona kao Njemica to nikada ne bi napravila. Franjo se malo primirio, ali bi nastavio po svom. Irena ga je nekoliko puta uhvatila da je prikazao

krivu specifikaciju robe i oštetio trgovinu. Nije ga to puno smetalo, još je znao nadometnuti: »pa sve je to sada naše«.

Kako su vrata od Spitzerova stana bila zaključana, Emil je s ulice ušao na drugi ulaz i kroz dvorište došao do stana. Spitzeri uglavnom više nisu nikada izlazili. U dvorištu je bila pumpa kojom se voda pumpala na tavan. Tamo je bio rezervoar iz kojeg je voda išla u stan. Prije je to neki šegrt svako jutro napumpao, ali sada je to radio Emil. Hugo je htio da on to napravi, ali Emil to nije dopustio.

Atmosfera u Miholjcu se potpuno promijenila. Skoro svaki tjedan bio je neki događaj. Najčešće su to bili govori i hvaljenje o novom poretku, a nisu ni zaostajale manifestacije nazovi kulturnog i nacionalnog karaktera. Folklor sa zastavama bio je svugdje prisutan. Pojedinci su se natjecali čija će zastava biti veća, napravljena od boljeg platna, a posebno su se isticala zastave sa zlatnim resicama. Na nekoliko kuća bile su zastave sa kukastim križem kao znak da tu žive Nijemci ili da je tu neka njemačka ustanova. Blizu centra u jednoj kući koja je imala dugačko čelo bio se smješten »Kulturbund«.

Preko dana bi pred vratima hodao amo-tamo, uglavnom neki mladić s oznakom na ruci. Neki Miholjčani su ga znali i zafrkavati, posebno kad su bile vrućine, a on je na suncu morao biti vani. Vašari četvrtkom su potpuno izostali. Roma, koji su činili najizrazitiji, slikovit dio ugođaja, više nije bilo. Ni seljana iz Gložđa i Krčenika nije bilo jer su tamo uglavnom živjeli Srbi. O njima se svašta pričalo, ništa dobro, to da su krivi za puno toga kao što je bespravna sječa šuma, nepošteni otkup oranica, krađa...

Ipak, ono što se nije promijenilo, dapače što je došlo još više do izražaja bili su nastupi mjesnog župnika Vajde. Njegovi govori bili su uvijek poučni, često puta direktno protiv huškačkih mjera prema bilo kome. Pozivao je na poštivanje svakog Hrvata, Židova, Roma, Srba. To je išlo tako daleko da su mu u općini počeli zamjeravati, ali nitko se nije osudio učiniti bilo što protiv njega. On je bio dugogodišnji miholjački župnik i za njega se govorilo da je krstio pola Miholjca i da je pola Miholjca ispratio na groblje. U jednom momentu su općinari zahtijevali da ga se premjesti

iz Miholjca u veći grad tako da izgleda kao da je avanzirao, ali Miholjčani nisu dali.

Rat se proširio po čitavoj Europi. Uspjesi Nijemaca su bili obznanjeni i preko oglasa i preko bubnjara i kroz razne priredbe. Sve je to izazvalo sve veću tjeskobu kod Židova. Emil je u nekoliko navrata govorio Spitzerima da odu, ali njegov odgovor je bio uvijek negativan.

- Emile, i more kada se uzburka mora se smiriti.
- Pa i ovoj ludosti mora doći kraj.

Sefa, prema njihovim saznanjima bila je zaštićena mješovitim brakom kao i Vlado. Jedino je baka Frida bila ugrožena, ali ona nije htjela i nije ni mogla sama nigdje. Nadala se da o njoj kod Obelićevih nitko ne vodi računa.

Emil je znao reći:

- Gospodine Spitzer ja ću otići u Karlovac u talijansku zonu i kao g. Marko tražiti za Vas propusnicu.
- Nemoj Emile, biti će sve u redu, a ni put do tamo nije jednostavan.

Nakon puno nagovaranja, Emil se je ipak spremio i krenuo na put. Imao je nešto novaca, kako je Marko rekao da treba platiti. Ponio je i zlatni džepni sat što je dobio na poklon od Huga za dvadeset godina rada kod njega. Ako treba može i njega upotrijebiti.

Put do Karlovca dosta je dugo trajao, ali je prošao bez problema. Najviše su stajali zbog vojnih kompozicija koje su imale prednost. U dva navrata bila je i policijska kontrola u vlaku. Na stanici u Zagrebu, na izlazu nije mogao odmah pronaći voznu kartu pa je morao stati u stranu da bi je našao. Imao je nekoliko sati vremena do polaska vlaka za Karlovac pa je htio malo prošetati. Mali kovčeg je ostavio na stanici u garderobi. Imao je pripremljenu priču ako bi ga slučajno netko ispitivao. Išao je po ugovaranje za kupnju robe i možda mora ostati neko vrijeme pa da je poneše sa sobom. U Karlovac je stigao prije podne i odmah se uputio u talijansku prefekturu. Nije bio prvi na redu, ali je sve išlo relativno brzo. Nije bilo puno pitanja možda i zbog toga što je sa sobom imao rodne listove i vjenčani od Huga i Helenke. Uglavnom propusnice i vize za talijansku zonu za Hugu i Helenke bile su kod njega. Prvim vlakom

Potpis pod slikom, ^
potpis pod slikom, potpis pod

uputio se u Zagreb, a onda kući. Vlak za Osijek je opet stajao na svakoj stanici i put se dobrano otegnuo. Samo da stignem u Slatinu i da sjednem u »Gucu« (uskotračni vlak) pa do kuće. Međutim na Slatinskoj stanici došlo je skoro do katastrofe. Na stanici u Slatini naletio je na poznanika iz Miholjca koji je ovaj put bio u ustaškoj uniformi.

– Emile, otkud ti?

– Bio sam po robu u Zagrebu i sad se vraćam.

– Hajde da sjednemo, dugo se nismo vidjeli, da čujem kako je u trgovini.

Emil je vize za Italiju stavio u navlaku od kofera i baš kad je htio kofer staviti do sebe, navlaka se otvorila i vize su ispale van. Poznanik je bio brži od njega, odmah podigao vize i pružio ih Emilu, a da nije pogledao što je to.

– Emile, bolje drži kofer, imaš sreću da dolje nije mokro jer bi ti se sve smočilo.

Čitavi put od Slatine do Miholjca bilo je mučenje.

– Čuj Emile, ti tako poznati i cijenjeni Miholjčanin morao si tu čifutku uzeti za ženu. Znam, to je u danom momentu možda bilo korisno, ali sada kako ne vidiš što se dešava? Ti bi sada mogao daleko dogurati da se nje riješiš. Pa ima još na svijetu žena. Što kažeš za onu Maru iz Salante (ulica u Miholjcu), pa ta je grom od žene i još je slobodna. Znaš, ako hoćeš ja ću ti pomoći da se riješiš žene. Takav razgovor vodio se cijelim putem do Miholjca. Kada više ne bi mogao izdržati izgovorio bi se na želudac i da mora ići na zrak. Kako su bili u posljednjem vagonu, otišao bi na malu platformu vagona, popušio cigaretu i vratio se nazad. Pokušao je razgovor skrenuti na drugu temu. Svojevremeno, oboje su igrali nogomet u istom klubu, ali nakon nekoliko rečenica sve je počelo ispočetka.

Kad je vlak došao u Miholjac išli su kao za inat u istom smjeru sve do centra. Konačno su se tamo rastali i Emil je odahnuo. Ipak, ponavljao je pojedine izjave poznanika i kombinirao što je zapravo htio reći. Bojao se da se možda on nije u nečemu zaletio što bi moglo krenuti po zlu. Vidio je s koliko ushićenja je poznanik pričao o uspjesima NDH, o tome kako se sada nalaze neki krajevi Hrvatske u njihovim rukama. Kordun i Banija sada drukčije izgledaju, a i Žido-

^ Potpis pod slikom,
potpis pod slikom, potpis pod

Potpis pod slikom, ^
potpis pod slikom, potpis pod

va će se uskoro riješiti. Pa ne mogu u najvećim gradovima oni imati puno toga. Ustaše su to dobro prostudirale kako to rješavaju u Njemačkoj, ali ako oni mogu možemo i mi. Govorio je kako on mora imati djecu od Hrvatice, njegov sadašnji sin nema nikakvu budućnost. To ga je gorko podsjetilo na česte izjave Franje Bücka:

– Znaš Emile, tvoj sin nikada ne će biti kao moj. On je zapravo ništa.

Emil je mislio odmah s kolodvora otići kod Spitzera, ali ga je ovaj put iz Slatine toliko iscrpio da je odlučio otići prvo kući. Osim toga, odlučio je da o ovom razgovoru ništa kod kuće ne priča već samo da kaže kako je uspio ono što je namjeravao.

Vlado je i ovaj puta pitao da li je što donio. Sad nije bilo potrebno da to kriomice učini mama, jer je imao pripremljen poklon – bomboni i nekoliko olovnih vojnika.

Sljedeći dan je otišao po običaju u trgovinu i nakon nekog vremena u stan Spitzerovih.

– Emile, kako je prošlo?

– Sve je prošlo u najboljem redu. Evo ovdje su propusnice za talijansku zonu s obrazloženjem da je to putovanje poslovno. Datum krajnjeg roka su dva mjeseca.

– Na Helenki i Hugi nije mogao opaziti jesu li se radovali ili su bili još jače zabrinuti. Oni su već danima imali spakirana dva kofera, ali to je izgleda bio samo vlastiti izgovor da mogu otići. U razgovoru se uvijek prepričavalo po sto puta, kako ipak ima smisla ostati. Tako je bilo i ovaj put.

– Emile, hvala ti na svemu, važno je da si ti dobro doputovao. Ali čuli smo da su Majeru u Podgajcima vratili poljoprivredne strojeve. Nitko na njima nije znao raditi pa su vidjeli da je to najpametnije. Pa eto vidiš da i dućan ne ide kao prije pa će možda i tu doći do povrata. Nismo dosta pametni što je najbolje. Čim odemo najvjerojatnije bi sve stvari iz kuće razvukli. Zamisli kako smo bili sretni i ponosni kad smo kupili glasovir Steinway i to long figl. Ne znam da li i u Osijeku postoji netko tko bi na njemu svirao, a Vilma i Herman ako dođu iz Praga to nam ne bi oprostili.

Emil je rekao Sefi da ona pokuša nagovarati Spitzerove, ali ni njoj to nije uspjelo. Dapače, još je bilo više otpora uz

obrazloženje, ako može Frida ostati možemo i mi. Jedna obaveza je ostala samo na Sefi. To je bilo slanje paketa u Njemačku. Naime, u zarobljeništvu, kao pripadnici jugoslavenske vojske bili su Josip Fišer muž od sestre Valice i Zdravko Singer, Sefin bratić. Oni su bili u dva različita logora, Joško u »oficirskom logoru«, a Zdravko u »vojničkom«. Paketi su se mogli slati jednom u dva mjeseca i nisu smjeli biti teži od 5 kg. Sefa je imala čitavu strategiju kako da što bolje iskoristi težinu. U paketu bi se obavezno našao: suhi zafrig, divka kava i ako je bilo mjesta nešto kao poslastica. Budući da su oboje bili pušači tu su se našle dvije do tri kutije cigareta. Uz šećer i brašno brzo se došlo da određene težine. Povremeno bi joj javili za nešto posebno kao npr. suhu koru od jabuke, kamilicu što je najvjerojatnije trebalo za spremanje čaja. Pakete je na poštu nosio Emil, unatoč tome neki puta bi bilo primjedbi na način slanja. Međutim, nikad nitko nije inzistirao da sazna tko su ti ljudi koji primaju pakete. Vidjeli su adresu i vjerojatno zaključili o čemu se radi.

Život u Miholjcu se potpuno promijenio. Ni po lijepom vremenu nije bilo kasnih izlazaka, ulice bi opustjele, sve se umirilo. Jednom ili dvaput bi svaku noć vojna patrola prošetala ulicama, to se moglo dobro pratiti po zvuku bata koraka. U toj tišini je ječalo. Obelići su imali spavaću sobu do ulice i osluškiivali su te korake. Kad bi oni prošli pored kuće i nastavili dalje, a da se nisu zaustavili, odahnuli bi. Takva bi se situacija ponavljala iz noći u noć. Čak i mali Vlado znao je biti budan i slušati došaptavanje mame i tate.

Jednog dana došao je brzopis iz Osijeka od Drageca.

– Molim te Sefa nazovi me na telefon. Dragec Grünbaum unatoč tome što je Židov imao je u stanu telefon da bi ga kao kirurga mogli pozvati u svako doba. Emil i Sefa su se odmah uputili na poštu i brzo dobili vezu.

– Dragec, Sefa i Emil su tu.

– Sefa, desilo se nešto strašno, jučer su došli po Ružicu (sestru od Drageca) i s Ljerkicom koja još nema dvije godine, odveli ih u Tenjski logor. Pokušao sam sve da ih izvučem, ali sam dobio pratnju ako se ne povučem da će i Marišku, mamu od Drageca, odvesti unatoč obećanju da će je pustiti na miru. Ne znamo što da radimo, samo treba

^ Potpis pod slikom,
potpis pod slikom, potpis pod

nešto brzo poduzeti jer se izgleda sprema transport za dalje. Daj vidi s Emilom i ako vam išta padne na pamet odmah me nazovite. Emil i Sefa otišli su kući i nisu znali što da naprave. Sefa se nije smjela udaljavati iz Miholjca, ali ako dođu do Tenje što mogu. Drugi dan, Emil je odmah ujutro pitao Irenu da li može doći do Obelićevih.

– Emile, kako možeš to i pitati. Odmah poslije posla idem k tebi. Sefa je u tančine ispričala o čemu se radi, a onda su svi troje, namjerno su izostavili Fridu, da se ne uzruja, počeli razglabati o situaciji.

– Znaš Sefa, mislim da imamo mogućnost da uzmemo Ljerkicu. Za Ružicu možda Dragec uspije nešto napraviti. Sutra nazovi Drageca i pitaj da li može saznati kako su straže organizirane. Ja ću pokušati nabaviti propusnicu za tebe i mene da otiđemo do Tenje.

Za divno čudo Irena je bez problema kao čistokrvna Njemica dobila propusnicu za sebe i Sefu. Uz to je imala i iskaznicu kao članica kulturbunda na kojoj je bio otisnuti veliki kukasti križ. Obrazloženje puta je bilo sređivanje imovinskih stvari. Straže su se mijenjale svakih osam sati i to u šest navečer, dva ujutro i deset prijepodne. »Guco«, uskotračni vlak imao je red vožnje da su u Osijek stigli malo poslije sedam sati. Imali su sreće i pred logor su došli prije deset sati. Iskaznica kulturbunda otvarala je sva vrata bez problema. Irena, onako dotjerana, ozbiljna i na prvi pogled stroga i što je god pitala dobila je odmah odgovor. Čak ju je i članica logora vodila do barake gdje je bila Ružica.

– Sefa, Irena otkud Vi?

– Ružice nemamo puno vremena, rekla je Sefa.

– Mislimo uzeti Ljerkicu sa sobom, a Dragec će možda uspjeti i tebe izvući.

– Pa kako će Ljerkica bez mene i što ako vas uhvate?

– Ružice, nemoj se brinuti imamo velike šanse, jer je sada smjena straže i možda neće nitko pitati.

– Evo, uzmite još samo ovu torbicu, tu su Ljerkine stvari i neka vam je s Bogom.

– Ružice, bit će sve u redu, nadam se da ćeš i ti ubrzo biti vani.

– Dao Bog Sefa i Irena, čuvajte mi dijete.

Svime su suze išle na oči, jedino Ljerkica nije plakala, bila je tiha kao da zna da tako mora biti.

Krenuli su prema izlazu. Sefa je nosila Ljerkicu, a Irena u jednoj ruci torbicu, a u drugoj otvorenu iskaznicu kulturbunda i s njom tako mahala da je to svako morao vidjeti. Bez problema su izašle iz logora. Stražar na vratima je čak stao u stav mirno i bez riječi ih je pustio. Išli su namjerno polako kao i nemarno nogu na nogu i tek kada su dobro odmakli i bili sigurni da ih nitko ne vidi našli su mjesto da sjednu. Nisu se mogli obuzdati i Sefa i Irena su tiho zaplakale. Ljerkica je zaspala i nije pravila nikakve probleme.

– Sefa, što ćemo sada?

– Irena, mislim da idemo do Drageca i Mariš tete da ostavimo Ljerkicu. Mariš teta se i onako s njom bavila i čuvala je, a Ljerkici je to zapravo kuća. Ja sam tako nekako govorila s Dragecom, a i on je rekao da je tako najbolje. Ljerkica je još spavala kada su pozvonili na stan Mariš tete. Smjestili su Ljerkicu u njen krevetić, otišli u kuhinju i prepustili se osjećajima. Nije bilo suza, uglavnom su šutjeli. Mariš teta je skuhala divku i to su pomalo pili.

– Omama, omama čulo se iz sobe.

– Mariš teta je otišla uzela Ljerkicu i vratila se u kuhinju.

Nekako u isto vrijeme je došao i Dragec iz bolnice i kada ih je sve vidio na okupu nije znao što bi prvo pitao. Ispričali su mu sve u detalje. On je šutio i kada je bilo sve gotovo samo je rekao:

– Ne znam što će biti s Ružicom, svi govore da ništa ne mogu napraviti.

Nedavno sam operirao jednog ustaškog stožernika i on mi je obećao da će mi se odužiti. Riječ nije održao i Ružica je otpremljena iz Tenjskog logora.

Omama Frida primila je kuvertu iz Praga od Vilme i Hermana. Naslovljeno je bilo na Emil Obelić, ali je upućena mami Fridi.

– »Draga ljubljena mamice i svi ostali. Molim te draga mamice budi jaka i pouzdaj se u dragog Boga, mi moramo otputovati kao što su i naši dragi otputovali. Čim ćemo moći ćemo se javiti. Jako sam uzrujana pa ne mogu više pisati. Molim te jako pazi na svoje zdravlje. Pisati nam ne

^ Potpis pod slikom,
potpis pod slikom, potpis pod

trebaš. Milion pusica ljube te i grle tvoja djeca Herman i Vilma.« Frida je otišla u svoju sobu. Nije mogla obuzdati suze. Sjela je na stolicu i skroz za sebe ponavljala: »gdje su moja djeca?« Sefa je plakala u kuhinji. Vrijeme je prolazilo i Sefa je ustala, umila se da se ne vidi da je plakala, otišla u sobu i zagrlila mamu.

– Mamice, bit će sve dobro, oni su mladi i snažni.

Frida je samo šutjela, pored sebe je imala malu torbicu, iz nje je pokoji put izvadila primljenu kartu, pročitala je šapćući i ponovno spremila u torbicu. I Emil i otata Obelić su bili tihi. Emil je na stol stavio vodu i čaše, ali je vidio da je sve bilo netaknuto. Vlado ništa nije shvaćao, što se dešava, i stalno je htio mami. Puno kasnije kada je Vlado morao ići spavati Sefa je došla urediti dijete i opet otišla Fridi. Emil se više puta po noći budio, ali Sefe nije bilo u sobi. Ujutro je našao Sefu i Fridu kako ih je navečer ostavio.

Od toga dana nešto se čudno uvuklo u kuću, sve se odvijalo kao i obično, ali se osjećala tjeskoba. U prvo vrijeme je Frida znala pitati da li je za nju došla neka pošta. Pošta nije nikada došla.

Jednoga dana te jeseni 1942. godine uhapšeno je oko trideset židova iz Miholjca. Među njima bili su i Helenika i Hugo, dr. Kirschner i njegova supruga, Glassner, Polgar, Erlich. Nisu odvedeni u podrum dvorca već u neke štale u jednu ulicu blizu centra Miholjca. Tu je bilo i veliko ograđeno dvorište gdje su preko dana mogli biti. Primati posjete i hranu su mogli preko čitavog dana. Miholjčani su, koliko su god to mogli, zaobilazili to mjesto izuzev onih ljudi koji su im donosili hranu. Emil je bio redoviti posjetitelj.

– Gospodine Spitzer nemam nikakve informacije što će biti dalje.

– Emile, vjerojatno će nas opet neko vrijeme držati tu i da ti kažem da nije baš ugodno spavati na slami. Dobro da u dvorištu imamo đeram pa barem vode imamo dovoljno i za piti i za oprati se. Znaš, čim budemo odavde izašli odmah ćemo se Helenka i ja spremi i s vizom otići u talijansku zonu. Pa ne mogu nas tu dugo držati jer je već jesen i kada kiše počnu padati tu se ne može biti. Možda sam trebao to prije učiniti, ali sada sam odlučio. Tebi ću dati

ključeve od stana da koji puta pogledaš je li sve u redu. Ovi naši miholjački žandari što nas čuvaju, ne znam kome je neugodnije, nama ili njima. Za sada se samo jednom pojavio ustaški stožernik, prebrojao nas, on je broj usporedio s listom i otišao.

– Reci kako Frida i Sefa? Da li za njih neko pita?

– Navodno su Vilma i Herman odvedeni, došla je Vilmina karta iz Praga. Doduše ne znamo kuda, nadamo se da u Njemačku. Pa oboje su odlični pijanisti čak i skladatelji, to svatko zna cijeniti. Takvih umjetnika nema puno i svaka glazbena kuća će ih primiti, raspričao se Emil.

– Emile, budi oprezan, onaj Ferdo iz Jorgića je čuo za Obelićeve da možda imaju neke veze sa ilegalcima i da možda dođe neki provokator kod vas.

– Toga se ja ne bojim g. Spitzer jer mi se s time ne bavimo.

Svaki dan bi se razgovori odvijali na sličan način i svi koji su tamo bili pokazivali su da im je toga dosta i da ne vide razlog da tamo dalje ostanu. Tamo su bili više od dva tjedna i ništa se nije dešavalo. Jednog dana kada je Emil opet tamo odlazio, već iz daljine vidio je da je dvorište prazno. Na ulici nije bilo straže, a u kući nije bilo nikoga. Doznao je da su ujutro sprovedeni na vlak za Osijek koji je krenuo u 4 sata iz Miholjca.

O njima više nitko nije znao ništa više.

Vize za Italiju su ostale neiskorištene.

< Potpis pod slikom,
potpis pod slikom, potpis pod

Kada su Emil i Sefa htjele ući u Spitzerov stan, našli su ga zapečaćenog s ceduljom da je stan rekviriran i da je najstrože zabranjen ulaz u njega. Pričalo se po Miholjcu da su neki ljudi po noći dolazili u stan i nešto nosili, ali Emil to nije mogao provjeriti jer je uvijek nailazio na pečat da se u stan ne može ulaziti.

Unatoč tome što se u trgovini sve manje radilo, a bilo je i manje robe, Emil je redovito tamo odlazio kao što je to i prije radio. Sa starim mušterijama je više pričao nego trgovao, posebno je bila zanimljiva diskusija s mjesnim krojačem Hosakom. Kako nije često bilo odgovarajućih tkanina za odijela, njih su dvojica raspravljali kako bi to mogli otkloniti. Ako nije bilo glatke postave za sako, da li bi se to moglo zamijeniti sa nečim drugim. Često puta to se pretvorilo u debatnu raspravu uz zaključak da bi bilo dobro tako nešto probati.

I onda je došao još jedan udarac. Jedne večeri patrola nije prošla pokraj kuće, već se zaustavila pred kućom. Odveli su Fridu. Frida kao da je slutila što ju čeka već je neko vrijeme imala spremljen mali koferić i sva se odjenula jako brzo. Sefa je htjela da ide za njima da vide kamo je vode, ali nisu dopustili da itko izađe iz kuće. Ujutro je Emil prvo otišao u općinu kod g. Balenovića da pita gdje je Frida. Sve što je saznao je to da je Frida još s nekoliko uhapšenika tog jutra sprovedena na vlak za Osijek. Balenović kao dobar Emilov poznanik je nadometnuo:

– Evo vidiš Emile kako si se na elegantan način riješio punice. To možeš samo nama zahvaliti.

Sefa je na zidu imala veliki zidni kalendar. Na njemu je bilježila kada je kome poslala paket i kada je stigla neka pošta, zapisivala je i kada je odgovorila na poštu. Zadnja primjedba zapisana na kalendaru bila je:

– »Danas su odveli moju mamu. U kući se osjećala prava pustoš. Čak ni otata Obelić koji je bio jako glasan na neki način je zanijemio. Sefa je obavljala i dalje kućanske poslove, u vrtu se nije imalo što raditi. Prvi susjedi Đebići s kojima je otata Obelić sklopio kumstvo sada su bili više prisutni nego prije. Kuma Katica je često znala dolaziti kod Sefe pa su one razgovarale o svemu i svačemu. Kuma Ka-

Potpis pod slikom, ^
potpis pod slikom, potpis pod

tica je uspjela Sefu nagovoriti da od starih krpa napravi trake, a ona će na svojem razboju satkati tepih. Emil im je bio zahvalan na tome. Vlado i Stevo Đebić kao vršnjaci, sada su bili praktički nerazdvojni. Kod kuće više nije bilo priča što bi se moglo zbiti u budućnosti. Pričalo se samo o svakodnevnim stvarima.«

Te zime 1943. godine snijeg je prilično napadao. Jednog dan prije podne u kuću su došli jedan nepoznati čovjek i žena s dvoje male djece. Jedno dijete je moglo biti manje od tri godine, a drugo oko četiri. Zvali su ih Jojica i Braco. Sefa je bila sama kod kuće. Stari Obelić je bio u susjedstvu, a Emil radio.

– Gospođo Obelić, nama su rekli da dođemo do vas i da vas zamolimo da djeca budu neko vrijeme kod vas. To su dobra djeca, zdrava i ne zahtijevaju puno. Sefa je ostala zapanjena, najprije je šutjela, samo je gledala djecu i ljude i nije znala što da kaže.

– Ali ja vas ne poznajem kako ste došli do nas, o čemu se radi? Postavila je sva moguća pitanja, ali je dobila isti odgovor.

– Nama su rekli da dođemo do vas i da vas zamolimo da neko vrijeme djeca budu tu.

– Ali što da kažem ljudima kada budu pitala tko su ta djeca?

– Znamo da imate rodbinu u Zagrebu i možete se na njih izgovoriti da su djeca preko zime ostavili kod vas.

– Molim vas da pričekate dok moj muž dođe sa posla na ručak rekla je Sefa.

Kada je Emil došao u podne na ručak isto je ostao bez riječi. O ljudima ništa nije znao. Pristojno su bili obučeni, govorili su smisleno, ali nije saznao odakle su, ni tko ih je uputio na Obelićeve, ništa.

– Mi ostavljamo djecu ovdje, više se ne možemo zadržavati. Vi ako hoćete izvedite djecu na ulicu ili ih odvedite na općinu. U proljeće će netko doći po njih. To je bio kraj razgovora, uljudno su pozdravili i otišli. Vlado koji je bio malo stariji, došao je od Steve gdje je bio na ručku, stao je u kut kuhinje i promatrao. Najprije se pokrenula Sefa. Djeci je skinula kapute i rekla Vladi:

^ Potpis pod slikom, potpis pod slikom, potpis pod

Potpis pod slikom, >
 potpis pod slikom, potpis pod
 slikom, potpis pod slikom

– Ovo su tvoji rođaci iz Zagreba, tamo nema drva pa su došli ovdje da im ne bude zima.

I tako su djeca ostala kod Obelićevih. Tumačenje na pitanje komšija i ostalih uvijek je bilo isto. Rođaci iz Zagreba. Zapravo i nije bilo puno pitanja kao da su ljudi navikli da ako ih se direktno ne tiče ne ispituju previše. Vlado se sa starijim dečkom ubrzo prijatelji i počeli su se zajedno igrati. Mlađi im je često samo smetao, ali nije bilo velike buke oko toga. Ljudi koji su doveli djecu ostavili su samo mali ruksak sa stvarima za njih što se pokazalo dosta manjkavo. Sva sreća da se puno odjeće od Vlade moglo iskoristiti za njih. Kada je došlo proljeće, bez ikakve najave, došli su opet onaj čovjek i žena po djecu. Pokupili su njihove stvari kao da su znali što je od njih. Tek na nagovor Sefe uzeli su i neke Vladine što su koristili, zahvalili se i otišli. Emil je pokušao da nešto više sazna o njima, ali su ljudi rekli da je tako bolje za sve i da je glavno da je sve dobro prošlo. Otišli su na poslijepodnevni vlak koji je išao za Slatinu. Emil im je bio zahvalan na tome. Sefa i Emil su čitavo vrijeme pokušavali iz razgovora s djecom otkriti neke podatke, ali je sve ostalo na nagađanjima. Samo su govorili da mama i tata rade i da će doći po njih. Prema načinu govora mogli su nagađati da su djeca negdje iz blizine, iz krajeva oko Miholjca, ali odakle točno to ne znaju. U okolici Voćina

su se vodile povremene borbe i ljudi su odande odlazili. O tim borbama nije se puno znalo već samo da povremeno neke bande pokušavaju napraviti nered. Takva su bila tu-maćenja koja su dolazila iz općinskih krugova. Ipak, znalo se da tamo ima puno srpskog stanovništva i da se dešava-ju užasne stvari.

Brzjav iz Osijeka. Opet je Dragec zamolio Sefu da se javi na telefon. Čim to Dragec tako traži, to nije dobro. Čekala je večer jer je to bilo vrijeme kada je vjerojatnost da dobije Drageca najveća.

– Sefa moram ti nešto kazati. Jedan moj poznanik došao je k meni u bolnicu i prenio poruku da je Valica zarobljena i da ju čeka prijeku sud. Ja ne znam možeš li ti što pomoći, ali morao sam ti to reći. Ti sada napravi što možeš. Ona se nalazi u zatvoru u Bosanskom Brodu kod Nijemaca.

Sefa je došla kući i to rekla Emilu.

– Emile, reci što ti misliš?

– Sefa, ti znaš da ti ne možeš putovati i da ništa ne možeš učiniti.

– Emile, znam, ali ona mi je sestra i htjela bi se s njom oprostiti. Mogla bi zamoliti Irenu da ide sa mnom kao kod Ružice.

– Nije to tako jednostavno, moraš više puta presjedati. Ni sam ne znam kako da ideš.

Nekako su ipak saznali kako doći do Bosanskog Broda. Irena se nije trebala nagovarati, odmah se aktivirala. Otišla je u zapovjedništvo i dobila dozvolu za Sefu i sebe. Za dva dana su krenule na put. Najprije do Osijeka, a onda prema potrebi. Vlakovi su stalno mijenjali smjerove i vozni red, tako da što vrijedi danas možda neće vrijediti sutra. Iz Miholjca su krenule prvim vlakom u 4 sata. Kasno navečer stigle su u Bosanski Brod i našle za prespavati. Ujutro su odmah krenule kuda su ih uputili. Ušle su u prostoriju gdje se upravo čitala presuda prijekog suda. Kao partizanki presuda je glasila: Smrt strijeljanjem. Presuda će biti izvršena sutra ujutro. Kada su se vidjele, sestre su se bacile jedna drugoj u zagrljaj. Istodobno, Sefa je osjetila udarac u leđa i pala je. Osjetila je da je netko vuče na jednu stranu, a netko na drugu. Ne zna točno što se događa jer kad

je došla k sebi, vidjela je da pored nje stoji Irena i iz sveg glasa na njemačkom viče i maše knjižicom kulturbunda. Njemački vojnik je stajao po strani i s puškom prepriječio put Valici da dođe bliže. Poslije je Irena ispričala Sefi kako joj je ta vojnik udarao i počeo vući uz viku: Ti đubre hoćeš spašavati partizanku! I ti ćeš doći na sud. Vojni sudac je tražio odobrenje o posjetu. Na svu sreću na toj cedulji nije bilo označeno da je Sefa Židovka. Ne znam kako bi se stvar odvijala u suprotnom. Sefa se oprostila od Valice uz odobrenje suca da može doći navečer u kratki posjet. Kada je navečer sestra došla u zatvor zatekla je sestru raspoloženu.

– Sefice, neće me strijeljati. Naši su zarobili jednog njemačkog oficira i za koji dan će biti razmjena.

Sefa je to slušala s nevjericom i pitala se da li je moguće da se dogodi takva sretna slučajnost. Irena i ona otišle su kući. Za nekoliko dana od Drageca je dobila brzojav.

– Valica sretno stigla. Dragec.

Proljeće 1944. i Miholjcu se približio rat. Ne pravi, više kao neki nagovještaj. Nekoliko puta preko Miholjca je preletjelo bezbroj američkih bombardera. Bilo ih je toliko puno da je nebo ostalo bijelo od njihovih tragova. Dubok zvuk motora čuo se prije nego bi se avioni pojavili i svi su izletjeli gledati to čudo. Otprilike nakon pola sata čula se daleka grmljavina i podrhtavanje tla.

– To su opet išli na Budimpeštu, govorili su Miholjčani.

– Ako mi to osjećamo koji smo stotinama kilometara daleko, kako je tek tamo?

Nakon nekog vremena vidjeli su se avioni u povratku. Ali sada nisu bili tako uredno složeni. Iza nekih se vukao trag dima, a neki su letjeli puno niže od ostalih. Dvotrupci, avioni lovci posebno su se motali oko tih oštećenih aviona. Nekada bi oni preletjeli sasvim nisko iznad krovova kuća, kao da će ih zakačiti. Jedna leteća tvrđava pala je u jednom selu blizu Miholjca. Prije toga su se čule dvije eksplozije koje su zatresele Miholjac. Kako je tek tamo gdje pada na tisuće bombi pitali su se ljudi. Više u povjerenju kao neka tajna širila se vijest da su po pilote došli partizani i odveli ih u šumu. Nitko nije znao što se dogodilo, ali to se tako kao tajno pričalo. Zar je moguće da ima partizana u okolnim

šumama, kombinacija je bilo svakakvih, neki puta se nešto jako podudaralo. Činjenica je bila da se nije preporučivalo putovati bez prijeko potrebe u Slatinu i u Našice. Redovita i sigurna veza bila je samo prema Osijeku. Kondukteri sa željeznice znali su pričati da su kod Čačinaca neki puta na vlak došli ljudi koje nitko nije poznao, putovali su nekoliko stanica i izašli van. Ni kondukter nije išao provjeriti im karte. Koliko je tu bilo istine, a koliko priče nije se moglo utvrditi. U samom Miholjcu bilo je sve više i više vojske. Pojavile su se neke njemačke jedinice s vozilima, a bilo je i nekoliko tenkova. Topova je bilo puno. Veliko ravno polje koje su Miholjčani zvali Lanik bilo je sada isprijecano rovovima. Paralelno s Dravom bio je duboki veliki rov u kojem su bili smješteni veliki topovi. Malo dalje bio je miholjački park i tu su bili vojni šatori i vozila. Njemački vojnici bili su tu smješteni, a oficiri su bili raspoređeni po kućama. I Obelići su dobili na stan jednog oficira. Herr Hauptman, kako se predstavio, zauzeo je sobu od otate Obelića s posebnim ulazom. U sobu od Obelića nitko nije ulazio, osim Sefa, ali samo kad je Hauptman bio kod kuće. Dok se soba pospremala on bi bio u kuhinji. Uvijek je bio dotjeran, na njemu je bilo sve besprijekorno. Svako jutro bi pred vratima sobe glancao čizme do sjaja. Rublje i neke druge stvari donosio bi mu vojnik s vremena na vrijeme. Kako su i Emil i Sefa govorili dobro njemački, volio je doći u kuhinju i tu se zadržati. Neki put bi donio kavu, neki put čokoladu Vladi, a jednom je poklonio mali tenk na navija-nje i nekakvu njemačku slikovnicu. Na jednoj strani pod slovom T bio je nacrtan vrag Teufel s Davidovom zvijezdom i njega su tjerala njemačka djeca s velikom zastavom i kukastim križem.

Emil i Sefa su Vladi stalno govorili da u njegovoj prisutnosti samo šuti, a ako ga Herr Hauptman nešto pita da uvijek kaže samo »bitte«. Vjerojatno je oficir mislio da je dijete malo zaostalo, ali Vlado se držao tih uputa. U sobi od Fride bila je u vitrini mala menora koja je nestala čim se Nijemac pojavio.

Sefa i Emil su uglavnom slušali što Hauptman govori, komentari su bili rijetki i kratki. Često se raspričao o poro-

^ Potpis pod slikom,
potpis pod slikom, potpis pod

dici. Imao je blizu Hamburga ženu i dvoje djece. Izgleda da je bio imućan jer je stalno govorio o velikom imanju i konjima. Nekako u to vrijeme Hamburg je bio jako bombardiran. Izjavio je da su njegovi dobro, a za sve strahote rata okrivio je Židove. Ipak jedna napomena nije bila izrečena do kraja, već više u obliku pitanja. Naime, uz napomenu da se Hitler uhvatio u borbu s tom židovskom nemani, možda bi bilo bolje da ih je pustio na miru, jer oni u Americi imaju jak utjecaj, zapravo oni upravljaju Amerikom. Europski židovi su uglavnom »sređeni«, ali kako će ispasti s američkim, ne zna. Nikad nije govorio gdje je bio prije ni što je radio. Rijetko je kada izbivao preko noći ili više dana, ali jednom se pojavio sav uprljan, crn, razderane odjeće. Otišao je u sobu i tek kad se uredio došao je u kuhinju. I inače je bio jako pričljiv, ali tada je govorio bez prestanka, uopće nije očekivao da mu se upadne u riječ. Uglavnom, išli su na razbijanje partizana, više se gotovo nije govorilo o bandama, već su to bili partizani u jednom selu pored Našica. Bila je ogorčena borba, partizani su bili malobrojniji. Kaže da se znalo desiti da iz kola koja prevoze municiju, s jedne municiju uzima Nijemac, a s druge strane uzima partizan. Posebno su bile strašne žene. Kazao je da u takvim borbama nema zarobljenika, oni se odmah likvidiraju.

Od tog slučaja Emil i Sefa su ga gledali drugim očima. Premda je i dalje bio fin i uglađen, uredan, nelagoda u njegovoj blizini bila je prisutna. Jednog dana nije se pojavio kod Obelićevih. Drugog dana došao je vojnik i odnio njegove stvari. Nije bilo nikakvih objašnjenja. Sada gotovo svaki dan, bi iz smjera Mađarske nad Miholjcem doletjeli mali avioni. Ispustili bi po nekoliko bombi i otišli nazad. Pričalo se da ako avion ispusti bombu, kada je iznad tebe visoko, bomba će pasti dosta daleko. To su Obelići jednom provjerili i stvarno, bomba je pala tek u drugu ulicu. U Obelićevom vrtu Nijemci su postavili Flak koji je neprekidno pucao kada su se avioni pojavili. Tih Flakova je bilo puno i nebo je bilo potpuno prekriveno crnim oblačićima od njihove pucnjave. Govorilo se da se obavezno treba skloniti jer geleri od Flakova koji padaju opasniji su od bombi. U bašči, malo dalje od Flaka, Nijemci su rekli da iskopamo

rov u obliku slova L i da idemo uvijek u onaj krak koji je okomit na smjer aviona. Međutim Obelići su radije išli u kućni podrum nego u taj rov. Kad nije bilo pucnjave, djeca, posebno ona veća skupljala bi se oko Flaka i sve to promatrala. U svom tom metežu nije bilo nikakvih žrtava, samo je nekoliko kuća bilo oštećeno. Sve je to na neki način sličilo na igrokaz. A onda se pronijela vijest da stiže velika njemačka vojska iz Grčke i da će u Miholjcu napraviti mostobran te otići u Mađarsku. Savjetovalo se stanovništvu da pred prozore slože drva i sve što je za takvu obranu potrebno. Jednog dana bilo je već ljeto i čudni zvuci počeli su parati zrak. Eksplozije su se čule dosta daleko, negdje oko željezničke stanice. Svaki dan prije i poslije podne Miholjac je bio granatiran i pojavile su se prve žrtve. Kada se pokazalo izvjesno pravilo u tom granatiranju, ulice bi se ispraznile i ljudi bi se posakrivali. Ali avioni nisu sada više letjeli visoko i ispuštali bombe, već bi se iznimno nisko pojavili, pucali iz mitraljeza i otišli. Govorilo se da su neki Nijemci na Laniku stradali i da je zapaljeno nekoliko kamiona. Sada to više nije bio igrokaz. Osim toga žetva je izostala, za kukuruze se nitko nije brinuo, a nestalo je i obične robe u dućanima. Nije bilo rijetkost da nema soli i šećera u dućanima, a nečeg posebnog pogotovo. Neki Miholjčani koji su to predvidjeli bili su na glasu ili kao pronicljivi, ili kao dobri iskorištavaoci date situacije. Već prema tome kako bi se ponašali. Oni Miholjčani koji su poslom išli prema Osijeku su pripovijedali da je uzduž ceste svako malo njemačka jedinica. Očekivao se stvarno dolazak vojske. Već je ljeto prošlo i očekivano se ostvarilo. Nepregledna kolona vojnika, vozila, oružja išla je cestom prema Miholjcu. Jedan dio vojnika je ostao u Miholjcu, dio se uputio dalje prema Moslavini. U Miholjcu je bio uveden policijski sat. Avioni, Miholjčani su ih zvali – ruski, praktički su stalno bili prisutni. Po noći bi bio prividan mir, a onda ujutro su se pojavile jake eksplozije. Pričalo se da po noći Nijemci prave pontonski most preko Drave, a po danu taj most Rusi bombardiraju.

Ustaške patrole su često išle kroz Miholjac i povremeno nekog legitimirale. Zastave s kuća su nestajale jedna za

Potpis pod slikom, ^
potpis pod slikom, potpis pod

drugom, a komentari su postojali samo unutar porodice. Dva sela u blizini Miholjca koja su bila isključivo srpska potpuno su opustjela. Ljudi su otišli u šumu ili rođacima u Miholjac.

Jednog dana njemački vojnici su otvorili kapiju Obelićevog dvorišta i u dvorište utjerali krdo magaraca. Stari Obelić kaže da ih je izbrojio i da ih je bilo više od pedeset. Ušli su u senjaru i uzeli sve sijeno i ostalu stočnu hranu. Emil je imao grdnih muka da oca primiri jer se počeo s Nijemcima svađati, a oni nisu pokazivali da su jako strpljivi. Magarci su ostali nekoliko dana, a onda produžili dalje. Nijemci su te životinje tjerali još iz Makedonije da im služe kao hrana, a neki su magarci imali samare pa su nosili teret.

Kum Stevo koji je radio u općini došao je u trgovinu da se nađe s Emilom.

Emil se začudio da u to vrijeme Stevo izlazi iz općine, odmah mu je krenuo u susret.

– Emile, moram ti nešto hitno reći.

– Reci kume!

– Znaš, upravo sam pročitao neki spis u općini od ustaškog ravnateljstva. Ne znam točno o čemu se radi, ali tu je bio popis više od dvadeset ljudi, a među njima i Sefa i Vlado.

Otišli su zajedno do Obelićevih i počeli raspravljati što da se radi.

– Emile, to nije dobro. Moraš Sefu i dijete hitno maknuti iz Miholjca.

– Znam, samo ne znam kako i kuda.

– Brkanićevi imaju rodbinu u Marijancima, a tamo je mir. To je jedno malo selo nedaleko od Miholjca.

– Odi kod Dragice pa joj kaži da će Sefa i Vlado otići u Marijance. i da ona napiše par riječi za njih. Ja ću upregnuti konje i po noći ćemo krenuti iz Miholjca. Ići ćemo pored groblja prema Črnkocima. Prema rasporedu tamo noćas ne bi smjelo biti kontrole. Ti sa Sefom pripremi što ćete ponijeti – znaš koliko u kola može stati.

– Emile, jesi li siguran da je to dobro?, upitala je Sefa kada su ostali sami.

– Sefa, znaš i sama da na popisu nisi da ti nešto dobro naprave. Svakako moraš otići iz Miholjca. Pa sad je eto

skoro Božić i ne može ovo dugo trajati. Vidiš da nas je skupo stajalo oklijevanje.

– Ti Sefa odvoji što treba za obući, a ja ću se pobrinuti za hranu. To treba danas poslijepodne sve pripremiti i preko bašče prenijeti Đebićevima da oni to stave u kola.

Sefa je odvojila na stranu toliko toga da ne bi stalo u dvaja kola, tako da je Emil morao veći dio staviti na stranu. Od hrane su uzeli najpotrebnije. To je bila velika kanta puna masti i nešto šećera i soli. Brašno se nije stavljalo jer je toga na selu sigurno bilo. Dogovorili su da od kuće krenu u 3 sata ujutro. Do Črnkovca će doći do 7 sati, a onda je već lakše. Skrenut će s glavne ceste gdje je bilo najopasnije. Kao za inat, tu je noć zapuhao sjeverac i rijetke pahulje snijega su počele padati. Nešto prije 3 sata kum Stevo je rekao da će samo on poći cestom do iza groblja, i da ako ne bude kontrola onda Sefa i Vlado mogu krenuti. Za to mu je trebalo oko petnaest minuta. Nije bilo nikakve prepreke. Krenuli su malo poslije tri sata. Na klupi naprijed sijedio je kum Stevo, u sredini Sefa, onda Emil. Najprije su mislili da on ne ide, ali Emil je htio biti siguran kako će to proći. Otraga u kolima pored velike kante za mast sjedio je Vlado. Bio je pokrit do iznad glave da je jedva disao, ali unatoč tome bilo mu je jako hladno. Nije znao uopće što se točno zbiva i zašto mora biti u kolima, a ne u krevetu. Ali kada su krenuli brzo se razbudio. Unatoč tomu što je kum Stevo tjerao konje malo pored ceste gdje je bila prašina, da bi se što manje čulo, kola su stalno poskakivala i tresla. Pri svakom tom lupanju, kanta s masti udarala je Vladu i on je počeo plakati. Kod jablana morali su stati i Vladu premjestiti dalje od kante. Ostavili su mu malo više prostora da može bolje disati i gledati. Sada je sve bilo u redu. Bez riječi su išli do Črnkovaca, skrenuli sa glavne ceste i ubrzo došli i do kraja sela. Tu su mogli mirno zastati i odahnuti. Kum Stevo je namirio konje, a Sefa je svakom pripremila kruh s masti, dobro posolila i popaprila. Iz flaše su natočili mlijeko. Sada su se tiho raspricali. Vlado je u međuvremenu zaspao. Vrijeme im nije bilo naklonjeno. Snijeg je počeo jače padati i kum Stevo se brinuo kako će nazad. Sada nitko nije čistio putove ni u selu, a kamoli da čisti između sela. Nisu se dugo

zadržavali i krenuli dalje. Poznavali su kraj i bez problema prolazili zadnje kilometre. U Marijancima kuća Brkanića bila je u glavnoj ulici blizu crkve. Bili su jedina kola na ulici i kada su stali pred kapijom Emil se uputio unutra i za čas je došao gazda Brkanić i otvorio je. Ispalo je kao da su ih očekivali, sve im je bilo jasno i snaša Brkanić je rekla da imaju jednu sobu praznu i da će Sefa i Vlado biti u njoj. U to vrijeme su često seljačke kuće imale jednu sobu koja je uvijek bila prazna, ali posebno dotjerana. Tu se kitio bor, raspremala posteljina i rijetko bi netko bio u njoj bio. Sada je to bila soba za Vladu i Sefu što je bila velika čast. Gazda Brkanić kada je vidio što su sve dovukli sa sobom rekao je da to ne treba i da kum Stevo to odnese nazad. Na koncu je ostala kanta s masti te sol i šećer i odjeća, a sve ostalo su vratili nazad u Miholjac. Vladi su rekli da su tu došli da se sanjkaju i da će ih konji vući.

U Marijancima uopće nije bilo vojske, jedino ako se uzme u obzir grupa Čerkeza smještenih u nekim kućama na kraju sela. Oni se tako reći nisu miješali s domaćima osim kada su išli u nabavu. Plaćali su njemačkim markama s kojima Marijančani nisu znali što bi. Tako bi u stvarnosti zapravo darovali hranu. Tu i tamo bi nestala koja kokoš ili guska, ali to je bilo zanemarivo. Više su se ljudi plašili kad bi se Čerkezi napili i na konjima jurili kroz Marijance. Svi bi pobjegli s ulice i stvar je na taj način bila riješena. Ipak, jedan događaj zaslužuje da ga se malo istakne. Kada se temperatura spustila ispod nule, došlo je vrijeme kolinja, pa su tada i Brkanići imali kolinje. Sve je bilo u punom zamahu, svatko je znao što treba raditi i sve se odvijalo po planu. Baš kada su u dvorištu visjele svinjske polovice, nastala je neka buka na ulici i bašči. Čerkezi su vikali uzbuna, uzbuna, svi u podrum, svi u sklonište. Nije preostalo drugo nego su svi otišli u podrum i tu su bili dok opet nije nastala vika. Prestanak uzbune, možete van. Ljudi su izašli van i sve je bilo kako su ostavili, kotlovi, kazani, jedino su svinjske polovice nestale. Gazda Brkanić je u početku htio ići kod Čerkeza da se požali, ali su ga od toga odgovorili. I tako je to prošlo i poslije se u selu to prepričavalo kroz smijeh.

Prošao je Božić, Nova godina, zima. Vrijeme se poljepšalo, otoplilo je, snijeg je nestao. U susjedstvu je bila još jedna Židovka s kćerkom malo mlađom od Vlade i oni su se zajedno sa seoskom djecom igrali i na ulici i u bašči. Svega jednom je jedan Miholjčanin na biciklu došao u Marijancu i donio vijest da je kod Obelićevih sve u redu. U Marijancima nije bilo nikakvog znaka rata i o ratu se zapravo malo govorilo. Više je bilo razgovora o nadolazećoj sjetvi i što posijati. Sefa je sa sobom ponijela nešto novca i svako malo se nudila da ona plati za neke stvari što bi trebale. U većini slučajeva to nije bilo uspješno jer se zapravo malo toga moglo kupiti. Za ono što se imalo potrebe moralo se ići u Miholjac, Šljivoševce, a to nije bilo lako. Najveći problem je bila sol. Šećer se mogao nadomjestiti medom, ali soli nikako nije bilo ni u Miholjcu.

Međutim nitko se nije previše uzbuđivao zbog toga. U selu, nije bio ni jedan radio, novine nisu dolazile i zato je svaka informacija dobro došla. Kad god bi netko došao izvana prvo bi pitanje bilo što ima novoga. Ako je neka novost bila važna odmah bi se proširila.

U proljeće je došlo još Nijemaca u Miholjac i kažu da ih je bilo na svakom koraku. Spavali su po kućama, dvorištima, bilo gdje. Tako su došli i u Obelićevu kuću, ali stari Obelić je ipak s njima izlazio na kraj. Nisu ulazili u sve prostorije, bili su samo u jednoj sobi i kuhinji. Poslije je stari Obelić pričao da su stalno ponavljali: Ales kaput. Nisu bili bahati, ali su bili opasni. Kaže otata Obelić, nekada bi iz čistog mira počeli vikati i uvijek se bojao da ne dođe do pucnjave. Posebno su bili neraspoloženi kada su, tako se prepričavalo, morali ići u Mađarsku. Kod Miholjca se nije moglo prijeći jer su s druge strane bili Rusi, ali su zato prelazili dalje prema Viroviticu.

Jedne noći čuli smo u Marijancima neko komešanje, viku, ali nitko se nije usudio da vidi što je. Ujutro je gazda izašao van, razgovarao s komšijama i došao do vijesti:

– Čerkezi su otišli.

U Marijancima više nije bilo vojske, ni ustaša ni Čerkeza. Ljudi nisu vjerovali da je to moguće i dogovorili su se da idu do Miholjca i vide što se dešava.

^ Potpis pod slikom,
potpis pod slikom, potpis pod

Potpis pod slikom, >
 potpis pod slikom, potpis pod
 slikom, potpis pod slikom

Neki su se uputili, ali nisu stigli do Miholjca jer se je iz tog smjera čula pucnjava. Dani su se polako vukli sve dok jednog dana neki čovjek nije donio vijest da u Miholjcu nema više ni ustaša ni Nijemaca. Preko Drave u Miholjac su ušli Bugari koji su pucali kad treba i kad ne treba. Kod Đebićevih je u dvorištu bio bunker u zemlji i u njega su se sklanjali samo Đebićevi i komšije. Neki bugarski vojnik pucao je u vrata skloništa i ranio nekoliko žena. Sva sreća, nitko nije poginuo. Nakon nekoliko dana, Bugari su otišli iz Miholjca i došli su partizani.

Kum Stevo i Emil su kolima otišli po Sefu i Vladu. Obelićeva kuća je bila na pola razrušena od granatiranja. Prije mjesec dana Nijemci su u dvorište doveli tenk i čitavu noć pod svjetlom ga popravljali. Sljedeći dan su Rusi pogodili kuću s četiri granate. Za divno čudo nitko nije stradao, ni stari Obelić ni Emil, a u tom momentu u kući su bili i naši poznati iz Osijeka, kao izbjeglice. Sve je bilo razbacano, ali su svi bili kod kuće. Vlado i ostala djeca odmah su našla novo zanimanje. Natjecali su se tko će skupiti više šplitera. Stevo je imao poseban dar za to i uvijek je imao najveću hrpu. Vlado je skoro nastradao. Popeo se na tavan i nije vidio da je jedna letva pukla pa je skoro propao u ostavu – špajz. Osim dodatnog krša nije bilo drugog problema. Sve sreća da je bilo suho vrijeme, da kiša ne pada jer nije bilo pola krova. Emil je s komšijama, improvizirajući pokrio kuću na pola crijepa, kako se to zvalo. Kada je to bilo gotovo svi su odahnuli. Sada kiša može padati.

Vlado je otišao do tete Irene i poručio joj, ako ima vremena da dođe do Sefe.

– Sefa, kako si? Mjesecima se nismo vidjele. Kako je bilo u Marijancima?

Nakon tih uvodnih općih pitanja Sefa je rekla o čemu bi zapravo s Irenom htjela pričati. Irena je znala uvijek reći dobar savjet, nije bila sklona fantaziranju i komentiranju što je bilo posebno dobro. I tako su one počele analizirati zatečenu situaciju.

– Irena, ništa ne znam o svojim, evo da počnem redom.

– Mama Frida je odvedena i o njoj nemam vijesti.

– Helenka i Hugo isto.

– Vilma i Herman se ne javljaju.

– Ružica se više nije javljala.

– Za Artura je Dragec rekao da je stradao prvih dana 1941.

– Joško i Zdravko su vjerojatno preživjeli zarobljeništvo.

– O Adolfu bratu ne znam ništa. Zadnje što od njega imam je njegova slika iz Dubrovnika gdje je bio u talijanskom zarobljeništvu.

– Što misliš da napravim? Emila ne smijem sada s tim opterećivati, on ima dosta posla s drugim stvarima.

– Sefa, možda bi mogla u partizanskoj komandi nešto saznati.

Sefa je otišla u komandu, ali ništa nije saznala. Jedino su joj rekli da su Židovi pod talijanima bili internirani u rabski logor, pa možda može saznati nešto o Adolfu Brücku. Na Sefino raspitivanje u Osijeku jedino su joj odgovorili da te podatke možda imaju samo u popisima u Zagrebu.

Tako daleko još nije mogla putovati pa je neizvjesnost potrajala.

Dani su prolazili polako. Nemogućnost da se nešto konkretno sazna nije prestajala. Priče su išle od optimističnih do poražavajućih. Kao neki val gore-dolje.

Kada se Glassner oglasio da je živ i da dolazi kući, a bio je u Auschwitzu, Obelići su mislili da će i njihovi biti iste sreće. Pa Vilma, Herman, Ružica bili su mladi i jaki, Bože, na što se sve svelo razmišljanje.

Konkretne vijesti stigle su od Valice, ona je preživjela rat u partizanima i sada je u Beogradu.

Došla je vijest od Joška i Zdravka, oni su preživjeli zarobljeništvo i dolaze kući. Obadvojica su najprije došli u Miholjac. Tu je Joško saznao za Valicu i otišao k njoj.

Zdravko je otišao u Osijek, međutim nije mogao u svoju kuću već se skrasio na drugom mjestu. Njegove priče bile su prilično optimistične i ulijevale nadu, ali Glassnerova priča bila je strašna. Zapravo nisu je htjeli čuti.

Dosta vremena je prošlo dok Sefa nije mogla sa sigurnošću zaključiti.

Mama Frida stradala je ili u Jasenovcu ili Auschwitzu.

Ružica Schidlof stradala je ili u Jasenovcu ili Auschwitzu.

Helenka i Hugo Spitzer stradali su ili u Jasenovcu ili Auschwitzu.

Jedino je još sudbina Adolfa Brücka ostala nedorečena.

Podaci u to vrijeme još nisu bili ni približno sređeni pa je saznanje moglo doći direktnim razgovorom ili pukom slučajnošću. Međutim, s vremenom i njegova sudbina je izašla iz mraka.

Evo kakva je bila: nakon boravka u Dubrovniku, bio je sproveden u rapski logor. Nakon kapitulacije Italije javio se u Rapski bataljon. Neki su predlagali da ode u Italiju, ali on nije htio. Stalno je ponavljao, ustaše su mi odvele majku i moraju odgovarati za to. Nikada nismo saznali kako je on to doznao.

Put borbe ga je doveo do Korduna. U jednoj borbi, kada su bili opkoljeni, on je čuvao odstupnicu, a na kraju se ubio da ne padne ustašama u ruke. Pričalo se da je zadnju bombu ostavio za sebe.

Sefa je imala običaj da sprema i pisma i fotografije i toga je imala dosta. Sve su sačuvane. Često puta ju je Emil našao kako to premeće, ali kada je vidjela da je netko u blizini, odmah je prestala. Jedan dio života je prošao, završio, otišao, a drugi dio se mora nastaviti.

Pogovor

Ovim opisom sjećanja na jedno razdoblje, dao sam naziv: *Nisu nestali*.

Nisam mogao napisati samo *Sjećanja*, učinilo mi se da je to preslabo, da ne odražava dovoljno one osjećaje koji su uz to vezani. Naši najbliži koji su stradali ostali su na neki način prisutni u svakodnevnom životu. Često puta u običnom razgovoru bi bio spomenut kakav detalj kao da su oni živi, tu s nama. Moja mama je znala više u šali nego u zbilji napomenuti, Vlado, smiri se da ti ne ostane isti ožiljak kao kad si već bio kod dr. Kišnera. Likovi najbližih kojih više nema bili su tu u slikama, pismima... Torbica mame Fride bila je tu kao da će sada doći i uzeti je. Nisu to bila samo sjećanja, oni su nazočni.

Sada, puno godina je proteklo kada pišem ovo i želio bih o svemu saznati još i mnogo više, ali nemam koga pitati. To je općenito boljka kojoj nema pomoći. Isto mi je tako žao kada me moji mlađi u obitelji pitaju za neke stvari, a ja im ne mogu odgovoriti. Ipak im zahvaljujem, jer su me upravo oni potaknuli da pišem.

Primjedba:

Osobe koje su navedene u lošem kontekstu nemaju svoja prava imena, da ne bi netko njihov bio povrijeđen.

Prije nekoliko godina u dvorištu preko puta miholjačkog dvorca vršilo se iskopavanje s bagerom. Tom prilikom je nađeno mnogo kostiju, u Miholjcu se pričalo da su to vjerojatno kosti ljudi koji su kasne 1944. bili na popisu. Do sada taj nalaz nije točno određen ni definiran.

IMENA:

Obelić Emil
Grünbaum Dragutin
Obelić Josipa – Sefa
Obelić Stjepan
Brück Frida
Obelić Vlado
Spitzer Helenka
Vilma Brück udana Weiss
Weiss Herman
Macanić – šuster
Vrban – komšija
Thetman Irena
Belanović Jozo
Kopić
Bück Franjo
Bošnjak Stjepan
Shiffer Arthur
Rocher Arthur
Kirschner dr. Ljudevit
Kirschner Margita
Spitzer Marko
Fišer Josip
Singer Zdravko
Brück Valika udana Fišer
Grünbaun Marija
Ferdo iz Jorgića
Hosak – krojač
Đebić Katica
Đebić Stevo
Jojica i Braco
Brkanić, snaša, gazda

Posljednji izvještaj ili sjećanje na Židove Donjeg Miholjca

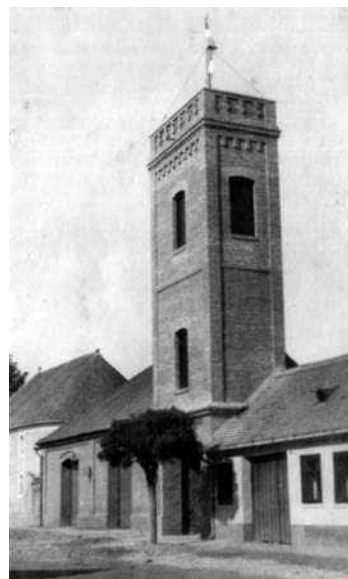
MIRJANA EHRLICH BAKIĆ

Slavonski gradić Donji Miholjac, nedaleko od mađarske granice postao je domom Židova koji su mahom u devetnaestom stoljeću zbog zakona koji im u Mađarskoj nikako nisu bili skloni, ali i zbog antisemitizma tu našli svoje utočište.

Prije Drugog svjetskog rata u Donjem Miholjcu živjelo je 826 Židova, postojala je i sinagoga, bio je razvijen obrt, poljodjelstvo, ljudi su se bavili i trgovinom. No u Holokaustu je većina ovdašnjih Židova ubijena. Nakon Drugog svjetskog rata u Donji Miholjac vratilo se njih samo troje: Josip Polgar, Karlo Glassner i Lavoslav Ehrlich.

Obitelj Polgar je bila vrlo imućna. Prije rata bili su vlasnici kina, mlina, imali su svoj restoran i hotel kao i pletački obrt. Pošteni i vrijedni ljudi uglavnom su ubijeni godine 1942. u logorima Jasenovac i Auschwitz. Podaci su precizni i neumoljivi. U Auschwitzu su stradali: Vilim Polgar rođen 1873. ubijen je u tom logoru smrti 26. kolovoza 1942. Tog istog dana ubijena je i njegova supruga Julijana Polgar, rođena 1877. Auschwitz je i mjesto stradanja Ruže (Roza, rođena Glassner) i njezina dva sina, Zorka rođenog 1928. i Mladena Polgara, rođenog 1933. I oni su ubijeni 26. kolovoza 1942.

Jedini koji je preživio strahote Auschwitza bio je Josip Polgar koji se nakon rata vratio u Donji Miholjac, gdje je ostavši bez supruge i dvojice sinova, zasnovao novu obitelj. Imovina koja mu je bila konfiscirana u vrijeme NDH

^ Sinagoga u Donjem Miholjcu, srušena 1941. godine

nije mu bila vraćena. Oženio se Anicom Maroslavac koja mu je rodila dvoje prekrasne djece, Borisa 1946. i Ružicu 1953. Boris živi u Osijeku, a Ružica u Donjem Miholjcu. Oboje su u mirovini. A Josip Polgar umro je godine 1974. Njegove sestre Zlata i Nela Polgar te brat Aleksandar ubijeni su u Jasenovcu 12. rujna 1942.

Ivan Polgar nije bio u logoru, preživio je Holokaust, oženio se Hrvaticom i do smrti živio je u Slavanskom Brodu. Nećak Josipa Polgara, Zvonko Lang, također je preživio Drugi svjetski rat, sudjelovao je u NOB-u od 1941., a poslije je emigrirao u Izrael gdje je i u umro.

Dragutin (Karol) Glassner rođen je u Donjem Miholjcu 24. rujna 1905. Njegovi roditelji, Bernard i Katarina Glassner, vjenčani u Pečuhu, u Mađarskoj, dolaze živjeti u Donji Miholjac oko 1900. godine. Bernard je rođen u Poljskoj, godine 1877., a Katarina u Mađarskoj 1880. Bernard je bio stručnjak za bojenje tekstila i zanat je izučio u mađarskom Šiklošu kod tamošnjeg majstora i postao je vrlo

Obitelj Glassner oko 1930.: >
Katarina, Dragutin (Karol),
Roza (Ruža) i Bernard

cijenjen i iskusan tekstilac, stručnjak za bojenje platna i domaće vune. Došavši u Donji Miholjac otvorio je svoju radionicu za bojenje tekstila koja je vrlo uspješno poslovala. Bernard je bio i čovjek vrlo dobro obrazovan, govorio je tečno više jezika poput poljskog, mađarskog, njemačkog i isticao se među donjomiholjačkim obrtnicima svojim znanjem, ali i širinom pogleda pa je bio vrlo cijenjen i poštovan u tamošnjem društvu i među gospodarstvenicima. Obrtnici su ga izabrali za predsjednika Kotarske obrtničke komore koja je oko 1930. imala više od tristo osamdeset učlanjenih obrtnika te stotine kalfi, učenika i pomoćnih radnika. Na inicijativu Bernarda Glassnera gradi se Obrtnički dom u kojem je kasnije održano niz predavanja, stručnih rasprava, ali tu su izvođene i predstave, postojalo je i vrlo aktivno Pjevačko društvo, djelovala je i glumačka družina, radila je i čitaonica.

Posao Bernarda Glassnera veoma se razgranao i dobro napredovao pa on počinje proizvoditi na veliko i svoje proizvode od tekstila, prodaje ih u cijeloj zemlji, cijenili su ih u Dugoj Resi i Kranju, ali i europske tvrtke u Njemačkoj, Češkoj i Mađarskoj. Bernard i Katarina dobili su 1904. godine kćer Rozu (Ružicu), a 1905. godine i sina Dragutina Karola. Oboje su rođeni u Donjem Miholjcu. Roza se udala za Josipa Polgara te su zajedno marljivo radili i u središtu Donjeg Miholjca imali manji hotel, restoran, knjižnicu i čitaonicu, dvoranu za bilijar, plesnu dvoranu, kino, mlin, vinski podrum s desetak zaposlenika. U braku se rodio sin Zorko i sin Mladen, bili su naravno miljenici svojih roditelja i djeda Bernarda te bake Katarine i ujaka Karola. Karol je radio s ocem, zajedno su posjećivali razne tvrtke i sklapali poslove. Nekoliko je godina proveo u Njemačkoj i Češkoj, a u Donjem Miholjcu sudjelovao je rado u kulturnom i sportskom životu, bio je i aktivan član uprave sportskog društva »Sokol«. Sudjelovao je i na smotrama i vježbama, sletovima bez obzira na svoj imovinski i vjerski status.

Karol se tako upoznao s Katarinom Maroslavac, djevojkom iz bogate seljačke obitelji. Ta djevojka završila je građansku školu i radila je na pošti. Mora se reći i to da Bernard i Katarina Glassner nisu baš bili spremni olako

^ Dragutin Karol Glassner
poslije rata

Pradjed Jakov Schlezinger ^

Ujak Otto Schlezinger ^

Teta Elza Schlezinger v

prihvatiti činjenicu da se njihov sin ženi katolkinjom. Ali, ni roditelji mlade Katarine Maroslavac nisu željeli da se ona uda za Židova Karola. No ljubav je to premostila i s jedne i s druge strane. Ali taj most pomirenja i ljubavi bio je uništen i spaljen godine 1941. kada je cijela obitelj Glassner bila odvedena u logor smrti Auschwitz. Ondje su svi bili ubijeni osim Karola koji se vratio u Donji Miholjac 1945. Po povratku morao se suočiti sa svim stradanjima i rušenjima. Kuća u kojoj je obitelj prije rata živjela bila je srušena, a tvornica devastirana. Neki su mu mještani po cijenu vlastitog života sačuvali nešto od imovine, namještaj, alat i novac s kojim je mogao obnoviti posao. Nedugo nakon toga ponovno se oženio i u tom braku rodio se sin Mladen 1947. koji se poslije školovao u Zagrebu i diplomirao na Elektrotehničkom fakultetu te se zaposlio kao profesor na Tehnološkom fakultetu. Mladen i njegova supruga Nevenka imaju sina Igora rođenog 1973. koji je diplomirao elektrotehniku i računarstvo. Karlo Glassner umro je 10. svibnja godine 1963. u Zagrebu i pokopan je na groblju Mirogoj.

U Donjem Miholjcu još su živjele židovske obitelji Spitzer, Frajling, Weiss, Schulhof i Schlezinger. Od obitelji Schulhof spasio se samo Feliks koji se oženio Hrvaticom i s njom dobio sina Danka. Njegov sin Danko ima dvije kćeri, Danku i Ivanu.

Nestala je i velika obitelj Schlezinger. Pradjed Jakov i njegova supruga Julija, djed Mavro, rođen 1880. godine i baka Berta, rođena Fridman, ujaci Otto, rođen 25. svibnja 1910. i Imre rođen 28. lipnja 1912. i teta Elza, rođena 29. siječnja 1914. godine. Olga, udana Čošić, rođena je 1909. Ta obitelj doselila se u Donji MIholjac iz Budimpešte i Šikloša. Uglavnom su ubijeni u logoru Jasenovac. Djeca Olge i Josipa Čošića, Vlado i Vesna i Cvijeta ostala su siročad, a odgojila ih je njihova teta Marija Stranota, primalja iz Viljeva blizu Donjeg Miholjca. S majkom Olgom u logoru je pogubljena i najmlađa kćer Katica u dobi od dvije godine.

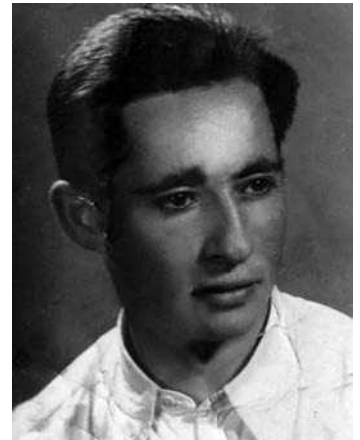
Moj otac Lavoslav Ehrlich, koji je rođen 1916. godine u Donjem Miholjcu, vratio se iz logora, ali talijanskog. Njegovi su se roditelji u Slavoniju doselili iz Mađarske. Moj djed,

a njegov otac, Hermann Ehrlich rođen je u Šiklošu, a moja baka Malvina u Pečuhu. Oni su najvjerojatnije porijeklom iz Kölna. Moj tata je imao tri brata i jednu sestru. To su bili Fanika, rođena 12. rujna. 1905. godine u Harkanovcima, Zoltan je rođen 20. veljači 1909. također u Harkanovcima, Nikola (Mikloš) rođen je 1909. u Harkanovcima i Milan (Emil) rođen je u Harkanovcima 1913. Svi su ubijeni u Holokaustu. Najstariji sin Zoltan i sin strica Rudolfa Leo uspjeli su nekako preživjeti samo godinu dana u Auschwitzu prije nego što su ubijeni u tom logoru smrti.

Željela bih još nešto reći o svojem ocu. On je naukovao za trgovca u Iloku kod obitelji Stern, koja je prije Drugog svjetskog rata odselila u Izrael. Otac se nakon završenog školovanja zaposlio u Zagrebu. Godine 1941. jedan Slovenac prodao mu je lažnu propusnicu za Italiju. Na dan bijega morao je u ponoć doći na kolodvor gdje su ga s još nekoliko ljudi smjestili u odjeljak na kraju kompozicije vlaka koji je krenuo prema Italiji. Dva su dana bez hrane i vode putovali do Rima. Zatim su nastavili nakon male okrijepe putovanje do juga Italije gdje su ih smjestili u logor »Nereto«. Tu su bili sve do dolaska njemačke vojske. Moj je otac pobjegao u selo udaljeno dvadeset kilometara od logora gdje ga je prihvatila jedna obitelj. Na putu do tog sela čuo je kako njemački zrakoplovi bombardiraju logor iz kojeg je otišao. Godine 1944. talijanski su ga partizani prevezli preko jadranskog mora i on se priključio partizanima NOB-a u Donjem Lapcu u Lici gdje je tada bila Slavenska brigada.

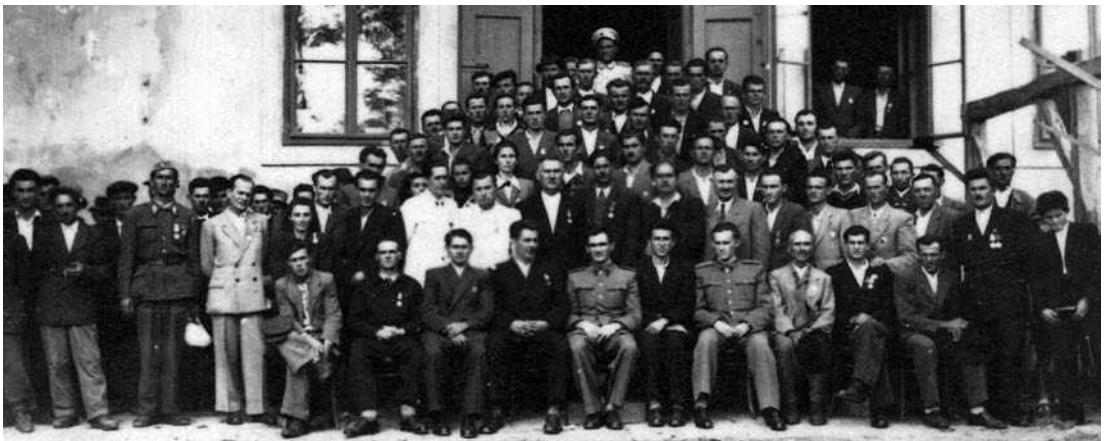

^ Stric Milan (Emil) Ehrlich

^ Josip Jožika Ehrlich

^ Logor »Nereto« u Italiji

Obitelj Erlich 1954. godine: >
 majka Vida, otac Lavoslav,
 kćeri Nada, Mirjana i
 Zorica (u sredini)

Kad je rat završio moj je otac mogao samo konstatirati da je u Holokaustu izgubio šezdeset četiri člana uže obitelji. Osim mog tate spasio se i njegov nećak Jožika Ehrlich koji je kao dijete bio odveden u Jasenovac. Njegovi roditelji i bliža obitelj s majčine strane (Polak) nije preživjela. Izmučen glađu, bolešću i svim strahotama, moj se bratić Jožika spasio u proboju iz jasenovačkog logora.

Prema napisima u različitim novinama vidjela sam da su rat preživjeli i neki naši daljnji rođaci, ali se oni poslije rata nisu javili u Crveni križ gdje ih je moj otac tražio. Neki

< S lijeva na desno:
Mladen Glassner, Mirjana
Ehrlich i Josip Sudar

od očevih daljnjih rođaka bili su poznati arhitekt Hugo Ehrlich, zatim Emilija supruga redatelja Branka Gavelle, zatim Zora Ehrlich, koja je bila umjetnica te Mira Ehrlich, književnica. Inače, u obitelji je bilo najviše trgovaca. Trgovac je bio moj pradjed rodom iz Njemačke, zatim djed i otac, a na kraju i ja, Mirjana Ehrlich.

Moj je otac nakon 1945. zasnovaio obitelj i rodile su se tri kćeri, Nada, Mirjana i Zorica koja je nažalost umrla, a bratić Jožika imao je dvije kćerke: Ružicu koja također više nije živa i Branku koja živi u Kanadi.

Sinagogu u Donjem Miholjcu, izgrađenu godine 1921., ustaše su srušile 1942. Nadam se da će na tom mjestu biti postavljena spomen ploča u znak sjećanja na Židove koji su tu nekada živjeli.

^ Mirjana Bakić rođ. Ehrlich
2016. godine

Kazalo imena

A

Ime Prezime, 186, 236

Ime Prezime, 186, 236

Ime Prezime, 186, 236

Ime Prezime, 186, 236

AKO TEBE ZABORAVIM

AKO TEBE ZABORAVIM

Bilješke o autoricama

JASMINKA DOMAŠ

Živi u Zagrebu. Članica je PEN-a i Hrvatskog društva pisaca. Jedna je od utemeljiteljica Židovske vjerske zajednice Bet Isreal u Hrvatskoj.

Od 1995. do 1998. bila je suradnica američke Zaklade za vizualnu povijest – preživjeli svjedoci Holokausta, čiji je predsjednik i utemeljitelj Steven Spielberg. Scenaristica je i autorica desetak dokumentarnih filmova, pretežno na tematiku Holokausta, snimljenih u produkciji HRT-a. Pjesnikinja, prozaistica i stručnjakinja za judaizam, objavila je više knjiga s područja judaizma i književnosti. Piše i kratke priče, a okušala se i kao dramaturginja. Uvrštena je i u antologiju kratkih priča (Omnibus) židovskih spisateljica iz tridesetak zemalja svijeta.

Objavila je: *Obitelj – Mišpaha*, *Tjedne minijature slobode*, *Šabat šalom*, *Biblijske priče – prinos razumijevanju biblijskih značenja*, *Rebeka u nutrini duše*, *Židovska meditacija – istraživanje mističnih staza judaizma*, *Knjiga o ljubavi ili kako sam sreća Anu Frank*, *Kabalističke poruke*, *72 imena*, *I Bog moli*, *Nebo na zemlji*, *Poetski mistik*, *Žena sufi*, *Dan po dan – židovska duhovnost*, *Duša je nebo*, *Izabrana – život Edith Stein*.

JULIJA KOŠ

Bavi se temama iz religije, kulture, književnosti i povijesti, prije svega s područja židovskih studija. Dugogodišnja je voditeljica židovskih knjižnica i urednica više židovskih monografskih i periodičkih publikacija, te predavač i edukator. Uz niz kraćih, stručnih, književno-publicističkih i leksikografskih tekstova, objavljenih u brojnim tiskanim i električkim medijima, objavila je i knjige *Alef bet židovstva* (1999.), *Ulaznica za nebo* (2013.) i *Kabalisti i racionalisti* (2016.).

JASMINKA DOMAŠ AKO TEBE ZABORAVIM

LITTERIS

BET ISRAEL

Sunakladnici:

Litteris d.o.o.

Gračanske dužice 21
10000 Zagreb
tel: 46 48 039
fax: 46 48 040
e-mail: litteris@zg.t-com.hr

Židovska vjerska zajednica

Bet Israel u Hrvatskoj

Mažuranićev trg 6
10000 Zagreb
tel: +385 1 4851 008
fax: +385 1 4851 376
mail: ured@bet-israel.com
www.bet-israel.com

Za nakladnike:

Dražen Katunarić
Aleksandar Srečković

Urednik:

Dražen Katunarić

Lektura i korektura:
Sandra Viktorija Katunarić

Likovno oblikovanje:
Crtaona

Grafička obrada teksta:
Krešo Turčinović

Tisak: *Grafocentar*, Zagreb

Na potpori zahvaljujemo
Ministarstvu kulture Republike Hrvatske
i Savjetu za nacionalne manjine
Vlade Republike Hrvatske.

Studeni 2018.

ISBN 978-953-7250-###-#